ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ

ПОДАТКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано в 2001 р. Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано в 2015 р.

Редакційна колегія:
Пашко П. В., д.е.н. (голова)
Бережнюк І. Г., д.е.н.
Деркач Л. В., к.ю.н.
Крисоватий А. І., д.е.н.
Мазаракі А. А., д.е.н.
Ченцов В. В., д.н.держ.упр., д.іст.н.

У СЕРІЇ «МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2002

«Основи митної справи»

«Митний контроль та митне оформлення»

2003

«Таможенное оформление морских грузов»

«Основы таможенного дела в Украине»

«Митний контроль на автомобільному транспорті»

2004

«Митний контроль на залізничному транспорті»

«Митне оформлення автотранспортних засобів»

«Основи митної справи в Україні»

«Митний кодекс України та нормативно-правові акти, що регулюють його застосування»

«Митний контроль на повітряному транспорті»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

«Коментар до Митного кодексу України»

2005

«Порядок заповнення вантажної митної декларації»

2006

«Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей»

«Історія митної справи в Україні»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

2008

«Основи митної справи в Україні»

2009

«Таможенный контроль: на пути к международным стандартам»

«Таможенный контроль в морских пунктах пропуска»

«Митне оформлення енергоносіїв»

«Митна безпека»

«Міжнародні перевезення товарів автомобільним транспортом: теорія і практика»

«Підготовка та підвищення кваліфікації митних брокерів і декларантів: збірник нормативних документів і відомчих роз'яснень»

2010

«Святий Матфей. Митар. Апостол. Євангеліст»

«Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті»

2011

«Митні інформаційні технології»

«Особливості митної класифікації товарів»

«Інфраструктура відкритих ключів: технології, архітектура, побудова та впровадження»

«Розподілені бази даних»

2012

«Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності митних органів»

«Митний кодекс України» / Коментар до ст. 6»

«Митна політика та митна безпека: концептуальне визначення та шляхи забезпечення»

«Архітектура комп'ютера»

«Комп'ютерна схемотехніка»

2013

«Актуальні питання теорії та практики митної справи»

«Історія митної діяльності»

«Механізми державного управління митною справою»

«Формування системи митного аудиту»

2014

«Митна енциклопедія, т. 1»

«Митна енциклопедія, т. 2»

«Митна енциклопедія, т. 3»

У СЕРІЇ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2015

«Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти»
«Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра»
«Митна політика держави та її реалізація митними органами»
«Механізми державного управління митною справою»
«Історія митної діяльності»
«Митне право України»
«Реформування податкової системи України: сучасні виклики та орієнтири»
«Митна справа»
«Міжнародні економічні відносини: у 2-х частинах»
«Адміністративно-правове сприяння соціально-економічному розвитку в Україні: теоретико-методологічні засади»
«Бухгалтерський облік в умовах застосування інформаційних технологій: історія та практика»
«Розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками: сучасний стан, проблеми та напрями удосконалення»
«Формування управлінської компетентності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: теорія і практика»
«Let Develor English skills»
«Кримінальний процес України»
«Європейська інтеграція»
«Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері оподаткування: теорія та практика»
«Інформатика та обчислювальна техніка: практикум»

2016

«Регулятивний потенціал фінансового ринку в умовах глобальних викликів»
«Правовий статус фіскальних органів України та держав-членів Європейського Союзу»
«Психологічні основи у професійній підготовці фахівців ПМ»
«Математика для економістів. Вища математика. Частина І. Лінійна алгебра. Аналітична геометрія»
«Сучасні інформаційні системи і технології: управління знаннями»
«Економічна кібернетика: введення в спеціальність»
«Інформаційні системи та технології у фінансових установах»
«Фінансове забезпечення інноваційного розвитку»
«Практикум з інформаційних систем в економіці»
«Практикум з WEB-програмування»
«Малий та середній бізнес у взаємовідносинах із податковими органами: соціологічна інтерпретація»
«Моделювання систем захисту інформації»
«Формування бюджетної стратегії України: теорія, методологія, практика»
«Актуальні питання розвитку банківської системи України»
«Система державного фінансового контролю: формування та розвиток в Україні»
«Соціалізація студентської молоді у процесі професійної підготовки»
«Розвиток бухгалтерського обліку в умовах інтеграційних процесів»
«Правове забезпечення фінансової безпеки України»
«Grammar for Students of Economics (для економістів)»

2016

«English Grammar for law Students (для юристів)»
«Алгоритмізація та програмування»
«Основи психології та конфліктології для фахової підготовки економістів»
«Проблеми соціологічного, психологічного та педагогічного забезпечення податкових відносин в Україні»
«Математика для економістів. Функція багатьох змінних. Ряди»
«Інформаційні системи і технології»
«Інформаційні системи і технології на підприємстві»
«Теорія ймовірностей та математична статистика: практикум»
«Економічні перспективи підприємництва України»
«Актуальні проблеми теорії держави і права»

2017

«Теорія держави і права»
«Реформування податкової та митної систем України»
«Історія митної діяльності»
«Механізм державного управління митною справою»
«Митна політика держави та її реалізація»
«Митне право України»
«Стан та перспективи розвитку бухгалтерського обліку та оподаткування в Україні»
«Державні цільові фонди»
«Аналітично-контрольні аспекти регулювання фінансово-господарської діяльності суб'єктів економіки»
«Міжнародне фінансове право»
«Концептуалізація інституту уповноважених економічних операторів: проблеми забезпечення безпеки та спрощення міжнародної торгівлі»
«Тактика розслідування фінзлочинів, вчинених із використанням зареєстрованих у зоні пільгового оподаткування компаній»
«Інститут митної вартості імпортних товарів в Україні: актуальні питання та вектори розвитку»
«Державна фіскальна служба України: управління кадровим потенціалом в умовах інституційних змін»
«Фінансовий ринок України: розбудова інфраструктурної компоненти»
«Податкова політика України: теоретико-правовий аспект»
«Митна статистика України»
«Запобігання митним правопорушенням: охорона і захист прав інтелектуальної власності на митному кордоні України»
«Інформаційні системи і технології в податковій справі»
«Митна справа України
«Україна – територія можливостей для розвитку підприємництва»
«Актуальні проблеми приватного права»
«Антикризове управління фінансовими корпораціями»
«Оподаткування електронної комерції в Україні»
«Протидія агресивному податковому плануванню: світовий досвід та виклики для України»

2018

«Податкова діяльність держави в умовах становлення інформаційної постіндустріальної економіки»

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано в 2001 р. Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано в 2015 р.

ПОДАТКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Монографія

Ірпінь
2018

УДК 336.221.4(477)
ББК 65.9(4Укр)41
П44

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 4 від 30 березня 2017 р.)

Рецензенти:

Леоненко Петро Михайлович, доктор економічних наук, професор Державної навчальної установи «Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України;

Мартиненко Василь Петрович, доктор економічних наук, професор кафедри економіки і підприємництва НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Автори:

Мацелюх Н. П., д.е.н., професор (вступ, р. 2 (2.1, 2.2, 2.3, 2,4), р. 5 (5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5); Шевчук О. А., д.е.н., професор (вступ, р. 1 (1.4, 1.6), р. 3 (3.2); Максименко І. А., к.філос.н., доцент (р. 1 (1.1, 1.3, 1.6), р. 3 (3.2); Теліщук М. М., к.е.н., доцент (р. 3 (3.1, 3.2, 3.3); Мартиненко В. В., к.е.н., доцент (р. 7 (7.1, 7.2); Старостенко Г. Г., д.е.н., професор (р. 5 (5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5); Ярова О. А., к.ф.-м.н., доцент (р. 4 (4.4); Поснова Т. В., к.е.н., доцент: р. 1 (1.5), р. 7 (7.3); Ковальчук В. М., к.іст.н.. доцент (р. 1 (1.2); Корж М. А., к.е.н., доцент (р. 4 (4.1, 4.2, 4.3, 4.4); Круш П. В., к.е.н., професор (р. 1 (1.7); Ляшенко Ю. І., к.е.н., професор (р. 7 (7.3); Мискін Ю. І., к.е.н., доцент (р. 4 (4.5); Мискіна О. О., к.е.н. (р. 4 (4.5); Рябчук О. Г., к.е.н, доцент (р. 3 (3.4); Скорик М. О., к.е.н., доцент (р. 6 (6.4); Подік І. І., к.е.н. (р. 7 (7.4); Рябокінь Т. В., (р. 6 (6.5); Теліщук М. М. (р. 6 (6.1, 6.2, 6.3).

П44 **Податкова діяльність держави в умовах становлення інформаційної постіндустріальної економіки :** монографія / [Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін.]. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2018. – 362 с. – (Серія «Податкова та митна справа в Україні», т. 107).

ISBN 978-966-337-474-1

У монографії розглянуто економічні аспекти податкової діяльності держави в умовах становлення інформаційної постіндустріальної економіки. Проаналізовано теоретико-методологічні засади інформаційного постіндустріального суспільства та його економіки, висвітлено напрями попередження цінових аномалій на фінансовому ринку в умовах інформаційної економіки, методологічні основи податкової діяльності держави, податкове регулювання прямих іноземних інвестицій у глобальній інформаційній економіці, податкову діяльність держави у фінансовому секторі економіки, сутність і місце податкової безпеки в системі фінансової безпеки держави.

Буде корисною науковцям, працівникам державної фіскальної служби, усім, хто цікавиться теоретичними та практичними аспектами податкової діяльності національних держав.

УДК 336.221.4(477)
ББК 65.9(4Укр)41

© Мацелюх Н. П., Максименко І. А.,
Теліщук М. М. та ін., 2018
© Університет державної фіскальної
служби України, 2018

ISBN 978-966-337-474-1

ЗМІСТ

ВСТУП 6

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕКОНОМІКИ 8

1.1. Теорії постіндустріалізму 8

1.2. Сучасне інформаційне суспільство в контексті глобалізаційних процесів 28

1.3. Теорія інформаційної економіки 39

1.4. Інформаційна економіка: становлення, тенденції розвитку 46

1.5. Людський капітал як фактор розвитку інформаційної економіки 53

1.6. Економічні наукові знання як стратегічний ресурс розвитку інформаційного постіндустріального суспільства та його економіки 61

1.7. Проблеми регулювання постіндустріальних економічних систем 68

РОЗДІЛ 2. ЦІНОВІ МЕХАНІЗМИ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО РИНКУ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ 85

2.1. Методологія регулювання фінансового ринку 85

2.2. Стратегічні орієнтири збалансованого розвитку фінансового ринку 90

2.3. Напрями попередження цінових аномалій на фінансовому ринку 111

2.4. Удосконалення цінових механізмів фінансового ринку в умовах інформаційної економіки 122

РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОДАТКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ 136

3.1. Трансформація ролі держави в інформаційній економіці 136

3.2. Податкова діяльність держави: економічні аспекти 148

3.3. Податкова діяльність як економічна функція держави 155

3.4. Оподаткування доходів населення та соціальна справедливість в умовах постіндустріальної трансформації суспільства 165

РОЗДІЛ 4. ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ У ГЛОБАЛЬНОМУ КОНКУРЕНТНОМУ СЕРЕДОВИЩІ 179

4.1. Тенденції руху та регулювання прямих іноземних інвестицій у світовій глобальній економіці 180

4.2. Механізм податкового регулювання прямих іноземних інвестицій 191

4.3. Усунення міжнародного подвійного оподаткування як засіб регулювання потоків прямих іноземних інвестицій.....199

4.4. Теоретико-ймовірнісна оптимізаційна модель податкового регулювання міжнародного руху інвестицій.....205

4.5. Ідентифікація напрямів активізації інвестиційної діяльності як об'єкта податкового стимулювання 213

РОЗДІЛ 5. ПОДАТКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У ФІНАНСОВОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ 227

5.1. Структура фінансового сектору економіки України та особливості його оподаткування 227

5.2. Оподаткування банківської діяльності в Україні.....233

5.3. Світовий досвід банківського оподаткування 236

5.4. Оподаткування небанківських фінансово-кредитних установ та податковий контроль за їхньою діяльністю: вітчизняний та зарубіжний досвід 241

5.5. Ухилення від сплати податків фінансовими установами.....257

РОЗДІЛ 6. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОДАТКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ 264

6.1. Податкова діяльність держави у країнах з розвиненою економікою.....264

6.2. Сутність та значення податкової діяльності держави в умовах посилення конкуренції між країнами.....278
6.3. Перспективи взаємоузгодження національних податкових систем у контексті інтеграційних процесів.....287
6.4. Податкові механізми фінансового регулювання аграрного сектору економіки України в умовах постіндустріальних трансформацій.....292
6.5. Податкові важелі регулювання корпоративних підприємств економіки України 299

РОЗДІЛ 7. ПОДАТКОВА БЕЗПЕКА: СУТНІСТЬ І МІСЦЕ У СИСТЕМІ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ 235
7.1. Теоретичні засади дослідження проблем податкової складової економічної безпеки держави.....325
7.2. Теоретичні підстави розробки проблеми податкової безпеки держави.....328
7.3. Податкова безпека як складова фінансової безпеки держави.....331
7.4. Роль податків у забезпеченні економічної безпеки України: історичний аспект 341

ВСТУП

Науковий теоретичний аналіз податкової діяльності держави в умовах постіндустріальних трансформацій, розбудови інформаційного суспільства, глибоких якісних перетворень в економіці є необхідним етапом у розв'язанні макроекономічних проблем.

Монографія підготовлена за результатами науково-дослідної роботи кафедри економічної теорії. Проведений науковий аналіз впливу інформаційної постіндустріальної економіки на податкову діяльність держави, дослідження теоретичних, методологічних і практичних аспектів впливу інформаційної економіки на процеси трансформації податкової діяльності держав дозволив розкрити напрями вдосконалення форм і методів податкової діяльності української держави.

У монографії розкрито теоретико-методологічні засади інформаційної економіки, досліджено вплив інформаційної економіки на формування цінових механізмів збалансованого розвитку фінансового ринку в умовах постіндустріальних трансформацій; розглянуто теоретичні аспекти податкової діяльності держави, досліджено світовий досвід податкової діяльності держави в контексті інтеграційних процесів, податкове регулювання прямих іноземних інвестицій у глобальному конкурентному середовищі; проаналізовано податкову діяльність держави у фінансовому секторі економіки; розкрито сутність і місце податкової безпеки у системі фінансової безпеки держави.

У монографії запропоновано авторський підхід до визначення податкової діяльності держави в контексті теорії інформаційної економіки, що дало можливість охарактеризувати її як суспільне благо і як антиблаго. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади інформаційної економіки та податкової діяльності держави щодо їхньої взаємообумовленості та взаємозалежності. Поглиблено аналіз сутності вихідних понять, що становлять теоретико-методологічне підґрунтя дослідження, а саме: «інформаційна постіндустріальна економіка», «податкова діяльність держави», «ідеологія податкової діяльності держави», «механізм податкової діяльності держави», та запропоновано авторське тлумачення їх змісту. Запропоновано заходи для усунення дисбалансу в податковому регулюванні фінансового сектору

національної економіки. Розкрито механізм взаємозв'язку податкової безпеки у системі фінансової безпеки держави.

Впровадження в практику основних положень, висновків, пропозицій і рекомендацій, що містяться в монографії, сприятиме вдосконаленню податкового законодавства та модернізації податкового адміністрування у контексті розвитку інформаційної економіки.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕКОНОМІКИ

1.1. Теорії постіндустріалізму

У сучасних наукових дослідженнях існують різні підходи до періодизації розвитку суспільства. Залежно від того, під яким кутом зору розглядається його історія, який критерій береться за основу і вважається стрижнем типології, суспільства поділяються на: закриті й відкриті; первісні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні й соціалістичні; стабільні й нестабільні; перехідні, стагнуючі та ті, що динамічно розвиваються; доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні тощо [1, с. 218].

У науковій літературі зустрічаємо й такі терміни: «друга промислова революція» (А. Шафф), «третя хвиля» та «суперіндустріальне суспільство» (Е. Тоффлер), «третя індустріальна революція» (Д. Бальхаузен), «суспільство знань» (П. Дракер), а також «інформаційне суспільство», «кібернетичне суспільство», «друга революція в торгівлі», «перша революція в банківських операціях». Сучасне суспільство називають також постбуржуазним, посткапіталістичним, посттрадиційним та постісторичним, постринковим, постекономічним [2, с. 31–50; 3, с. 6].

Як зазначають П. Леоненко і О. Черепніна, серед шкіл і напрямів сучасної економічної теорії все більш помітне місце займає постіндустріалізм. До того ж самі концепції постіндустріалізму не перебувають у застиглому стані, а постійно розвиваються й оновлюються, доповнюються новими напрямами наукових досліджень [4, с. 134]. Сьогодні відомі також теорії постіндустріального капіталізму, постіндустріального соціалізму, екологічного та конвенціального постіндустріалізму.

Тому важливим було і залишається розкриття новаторських підходів економічної діяльності суспільства з позицій індустріалізму та постіндустріалізму.

Учені єдині в тому, що 70-ті роки XX ст. є початком нового етапу в розвитку західного суспільства. Він характеризується появою нових засобів економічної діяльності: інформаційно-електронних систем, використанням мікропроцесорів у промисловості, сфері послуг, торгівлі та обміні. Агробізнес, нафтохімія, генна інженерія, комп'ютерна техніка свідчать про провідну роль в економічній діяльності суспільства технології.

Технологія пропонує набагато більш значні інформаційні й комунікаційні ресурси економічної діяльності, ніж будь-коли мало людство. Ці ресурси настільки великі, що надало підстави стверджувати: суспільство вступило в нову еру – інформаційне століття. США – перша країна, що здійснила тристадійний перехід від доіндустріального (аграрного) суспільства до індустріального і від нього до постіндустріального.

Теорія постіндустріального суспільства вживається у вузькому та широкому розумінні: у вузькому, коли безпосередньо досліджується третя, вища стадія людської цивілізації; у широкому, коли ця теорія вивчає всі стадії цивілізаційного прогресу – доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну стадії, оскільки без широкого підходу не можна розкрити сутність постіндустріального суспільства, його витоки, принципи та суттєві риси [1, с. 130].

У сучасній економічній теорії зустрічаємо такі підходи щодо застосування терміна «постіндустріальне суспільство». Сутність першого полягає у запереченні доцільності його вживання, оскільки поняття «постіндустріальне суспільство» характеризує хронологічний підхід до вивчення еволюції людської спільноти, не визначає сутності нового устрою, а лише вказує на його місце в історичному процесі: суспільство, що йде на зміну індустріальному, так само як індустріальне суспільство є постаграрним. Відтак висувається завдання пошуку більш адекватного терміна, здатного розкрити специфіку нового устрою та його глибинні якісні характеристики (інформаційне, інтелектуальне суспільство, суспільство знань, нова економіка тощо) [2, с. 20–21].

Представники другого підходу, навпаки, визнають доцільність вживання цього терміна як такого, що позначає теоретико-методологічну основу широкого спектра сучасних наукових пошуків, спрямованих на виявлення принципових відмінностей нового устрою від

попередніх етапів розвитку суспільства. На фоні всіх відомих визначень поняття постіндустріального суспільства бачиться ними найбільш досконалим; воно акцентує увагу на тій основній якісній відмінності, яка долається у суспільстві, що формується, а саме – на індустріальній природі попереднього способу виробництва [3, с. XVI].

Прихильники другого підходу виходять з того, що визначальні риси нового устрою не можна достовірно описати, доки сам цей устрій не досягне певної зрілості. На їхню думку, термін «постіндустріальне суспільство» є містким та багатоплановим і надає змогу дослідити новітні зміни, що відбуваються сьогодні в розвинених країнах світу [2, с. 21].

Відомий дослідник В. Л. Іноземцев вважає, що витоки терміна «постіндустріальне суспільство» не можуть бути названі достатньо однозначно. Традиційно вважається, що це поняття було впроваджено в науковий обіг американським соціологом Р. Рісменом, який у 1958 р. використав його в назві однієї зі своїх статей. Проте ще у 1917 р. один з теоретиків англійського ліберального соціалізму А. Пенті виніс це поняття у заголовок однієї зі своїх книг. Водночас А. Пенті віддавав пріоритет у застосуванні зазначеного терміна А. Кумарасвамі – автору ряду робіт, присвячених проблемам розвитку азійських країн. Водночас автори, які використовували поняття постіндустріалізму на початку XX ст. вкладали в нього зміст, відмінний від сучасного розуміння [4, с.16]. Тобто термін «постіндустріальне суспільство» розглядався не у контексті потреб прогнозу основних рис суспільства, що виникне внаслідок розвитку продуктивних сил індустріального господарства, а як певна противага суспільству буржуазному, що може з'явитися в разі відмови від шляху індустріалізації, подальшого промислового розвитку тощо [5, с. 70].

У світовій економічній літературі процес осмислення індустріальної та постіндустріальної проблематики, формування і розвитку постіндустріального суспільства відбувався впродовж 60–90-х років [6, с. 135–136; 4, с. 10–64]. Як зазначає український вчений професор Ю. К. Зайцев, сьогодні науковці визначають, як мінімум, дві фази життєвого циклу нової постіндустріальної парадигми: перша – фаза зародження, припадає на 20–30-ті рр. XX ст., друга – фаза становлення – на останню чверть XX ст. [5, с. 69–70].

Вітчизняні вчені П. М. Леоненко і О. І. Черепніна наводять такі дані про еволюцію теорій постіндустріалізму [6, с. 135–136].

У 60–70-ті роки відбулося становлення та розвиток теорій індустріального та нового індустріального суспільства (Дж. К. Гелбрейт, Ж. Еллюль, Р. Арон, Ф. Перру та ін.), теорій стадій економічного зростання (У. Ростоу та ін.), формування і розвиток теорій постіндустріального суспільства (Ф. Махлуп, Т. Умесао, П. Дракер, М. Порат, Д. Белл, Е. Тоффлер та ін.), становлення концепції структурних зрушень (К. Кларк, Ж. Фурастьє та ін.). До середини 1970-х років уявлення про сучасне суспільство як постіндустріальне були систематизовані в досить виважену концепцію.

У 80-ті роки відбувається деталізація основних положень і поступове зниження інтересу до теорій індустріального суспільства як самостійних; орієнтація спрямовується на пошук якості життя в теоріях економічного зростання. Відбувається деталізація положень теорій постіндустріального суспільства (Д. Белл, М. Кастельс, Дж. Несбіт, П. Абурден та ін.), виникають теорії інформаційного суспільства (Й. Масуда, Т. Стоуньєр. Р. Катц та ін). Складовим елементом у теорії постіндустріального суспільства включаються концепції структурних зрушень (Д. Белл, П. Друкер та ін.).

У 90-ті роки основні положення теорій індустріального суспільства інтенсивно залучаються до інших, більш широких концепцій цивілізаційного прогресу. Відбувається розквіт теорій інформаційного суспільства, суспільства знань тощо (К. Кумар, Р. Кроуфорд, У. Хадсон, П. Дракер та ін.). Концепції структурних зрушень продовжують залишатися складовим елементом теорій постіндустріального, інформаційного суспільства, суспільства знань тощо (Р. Кроуфорд, Дж. Ходжсон та ін).

Американський футуролог О. Тоффлер одним із перших відповів на виклик часу, назвавши сучасне суспільство «суперіндустріальним суспільством» [7, с. 32], а майбутній переворот «третьою хвилею» (слідом за «першою хвилею!, що породила 10 тисячоліть тому аграрну цивілізацію, і «другою хвилею», яка стала джерелом становлення індустріального суспільства): «Початок цієї нової цивілізації – єдиний… факт часу, в якому ми живемо. Це – центральна подія, ключ до розуміння часу, який іде за сьогоденням… Людство чекають різкі зміни. Воно стоїть перед глибоким соціальним переворотом і творчою

реорганізацією всього часу… Третя хвиля несе з собою притаманний їм новий устрій життя, заснований на різноманітних відтворюваних джерелах енергії; на методах виробництва, що роблять непотрібними більшість фабричних збиральних конвеєрів, на новій структурі, яку можна було б назвати «електронним котеджем»; на радикально змінених школах і об'єднаннях майбутнього. Цивілізація, що виникає, пише для нас нові правила поведінки й веде нас за межі стандартизації, синхронізації і централізації... Вона могла б (за деякої розумної допомоги з нашого боку) перетворитися на першу – за весь відомий нам період історії – дійсно людську цивілізацію» [7, с. 31–33].

Становлення теорії постіндустріального суспільства в її сучасному вигляді пов'язане з іменем Д. Белла, професора соціології Гарвардського університету. В 1962 році він написав об'ємну аналітичну доповідь «Постіндустріальне суспільство: гіпотетичний погляд на Сполучені Штати в 1985 році і далі», яка стала першою роботою, цілком присвяченою цій проблемі. У 1967 р. були видані дві великі статті Д. Белла в журналі «The Public Interest», а в 1973 році вийшла його книга «The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting» («Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування») [8, с. 121].

Поняття постіндустріального суспільства розглядалось Д. Беллом як інструмент теоретичного аналізу. Він зазначав, що «постиндустриальное общество … является «идеальным типом», построением, составленным социальным аналитиком на основе различных изменений в обществе, которые, сведенные воедино, становятся более или менее связанными между собой и могут быть противопоставлены другим концепциям» [8, с. 121].

Д. Белл формулює критерії, на основі яких можна виявити принципові відмінності між доіндустріальним, індустріальним і постіндустріальним сусільствами. У схемі, яку він подає у своїй праці, показано, наскільки три типи суспільства радикально відрізняються одне від одного за окремими принципами (таблиця 1.1).

Як зазначає Д. Белл, «це, звичайно, ідеальні типи, але мета такої конструкції – наочно показати істотні розходження. Так, доіндустріальне суспільство організоване навколо «взаємодії з природою»: ресурси забезпечуються видобувними галузями промисловості, а суспільство підкоряється законам спадної віддачі і низької продуктивності.

Індустріальне суспільство – це «взаємодія з перетвореною природою», яка заснована на взаємовідносинах людини і машини і використовує енергію для перетворення природного навколишнього середовища в технічну.

Таблиця 1.1

Загальна схема соціальних змін [9, с. 158]

	Доіндустріальне суспільство	**Індустріальне суспільство**	**Постіндустріальне суспільство**
Регіони	Азія Африка Латинська Америка	Західна Європа Японія	США
Економічний сектор	*Первинний* Добувні галузі: сільське господарство, гірнича справа, рибальство	*Вторинний* Обробна промисловість: виробництво (manufacturing), переробка (processing)	*Третинний* Транспорт Комунальне господарство *Четвертинний* Торгівля Фінанси Страхування Нерухомість *П'ятеринний* Охорона здоров'я Освіта Дослідження Державне управління Відпочинок
Основні професії	Селянин Шахтар Рибак Чорнороб	Напівкваліфікований робітник Інженер	Професійні і технічні працівники Вчені
Технологія	Сировинна	Енергетична	Інформаційна
Природа суспільства	Взаємодія з природою	Взаємодія з перетвореною природою	Гра між людьми
Методологія	Життєвий досвід	Емпіризм Експериментаторство	Абстрактні теорії: моделі, теорії рішень, системний аналіз
Часові горизонти	Орієнтація на минуле Відповіді на конкретні ситуації	Пристосування до конкретних ситуацій Прогнозування	Орієнтація на майбутнє Наукове передбачення
Базовий принцип	Традиціоналізм: обмеженість земель і ресурсів	Економічне зростання: державний або приватний контроль над інвестиційними рішеннями	Центральне значення теоретичних знань та їх кодифікація

Постіндустріальне суспільство засноване на «грі між людьми», у якій на тлі машинної технології піднімається технологія інтелектуальна, заснована на інформації. Внаслідок настільки серйозних розходжень існують величезні розбіжності в характері економічного сектору і типах зайнятості. Методологічна основа кожного суспільства різна, і, що більш важливо, існують якісно відмінні осьові принципи, навколо яких сконцентровані інституціональні й організаційні атрибути того чи іншого соціуму [9, с. 157].

Як видно з таблиці, одним із основних критеріїв, які використовує Д. Белл, є місце людини у різних ідеальних типах суспільства, її ставлення до навколишнього світу та інших людей. Саме такий підхід дозволив Д. Беллу відстоювати тезу про доцільність поділу суспільства на три сфери: техніко-економічну, політичну і сферу культури. Техніко-економічна система здійснює вплив на інші сфери суспільства, однак вона не визначає їх. Політика відносно автономна, а культура – історична. Концепція постіндустріального суспільства стосується перш за все техніко-економічної сфери. Кожна з цих сфер визначається своїм принципом, що виступає як чинник її розвитку [9, с. XCIX; 5, с. 71].

Метод Д. Белла характеризується тим, що, усвідомлюючи комплексність і нерозривність зазначених сфер, учений з метою глибокого проникнення в сутність процесів, що відбуваються в суспільстві, вважає можливим їх поділ (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Сфери суспільства та їхні основні ознаки [9, с. XVIII]

Аналітичні сфери	Ознаки
Сфера «соціальної структури»	Містить технологічні і, власне, економічні елементи, а також систему соціальних відносин. Саме ці складові є найважливішими, оскільки через певну організацію виробництва товарів із обмежених ресурсів формується соціальний устрій суспільства
Сфера політичної організації суспільства	Основними функціями політичних інститутів є мінімізація суперечностей, що виникають в економічному механізмі поступального розвитку та подолання конфліктних ситуацій у системі соціальних відносин основних суб'єктів господарювання
Сфера культури	Поза сферою соціального життя неможливий ефективний економічний розвиток. Саме культура забезпечує стабільність в інших сферах соціального життя, у суспільстві загалом, через збереження позитивних традицій, розвиток освітньої та духовної бази функціонування суб'єктів економічної діяльності

Отже, за Д. Беллом, постіндустріальне суспільство можна розглядати як новий принцип соціотехнічної організації та новий спосіб життя, який дає змогу говорити про типи соціальної організації суспільного виробництва: доіндустріальний – взаємодія людини з природою; індустріальний – взаємодія людини зі штучною природою за допомогою енергії та машин; постіндустріальний, пов'язаний з обробкою даних, управлінням інформацією та взаємодією людей. Основні проблеми постіндустріального суспільства подані в таблиці 1.3. Основна проблема – організація науки, а один із найважливіших інститутів – університет або науково-дослідна лабораторія, де проводиться ця робота.

Таблиця 1.3

Структура і проблеми постіндустріального суспільства [9, с. 160]

Осьовий принцип	**Центральна роль теоретичних знань та їхня кодифікація**
Основні інститути	Університет Академічні інститути Дослідницькі організації
Економічна база	Наукомісткі галузі промисловості
Основний ресурс	Людський капітал
Політичні проблеми	Наукова політика Політика в галузі освіти
Структурні проблеми	Співвідношення між приватним і суспільним секторами
Стратифікація: основна – доступ –	 Здібності і навички Освіта
Теоретична проблема	Згуртованість нового класу
Соціальні рухи	Протистояння бюрократії Альтернативна культура

Зазначаючи, що постіндустріальне суспільство не заміняє індустріальне, так само, як і індустріальне суспільство не ліквідує аграрний сектор економіки, Д. Белл виділяє його окремі риси (табл. 1.4)

Постіндустріалісти виділяєть три етапи у процесі формування і становлення постіндустріального суспільства:

– початок першого етапу пов'язують з нафтовою кризою 1973 р., закінчується він на початку 1980-х років;

– початок 80-х років –1989 р. – другий етап, коли виникає протистояння постіндустріальних країн і нових індустріальних країн;

– третій етап розпочався у 1992 р. і продовжується до сьогодні. Він тісно пов'язаний з інформаційною революцією в західних країнах [Иноземцев В. Л. Расколотая цивилизация. М. : Academia-Наука, 1999. С. 724].

Таблиця 1.4

Нові риси постіндустріального суспільства [9, с. CLV–CLIX]

Нові риси (ознаки)	Зміст ознак постіндустріального суспільства
Центральна роль теоретичного знання	Систематизація результатів теоретичних досліджень і матеріалознавства стає основою технологічних інновацій
Створення нової інтелектуальної технології	Нові математичні й економічні методи слугують технологічною основою моделювання, імітації та інших інструментів системного аналізу і теорії рішень, які дозволяють знаходити більш ефективні, «раціональні» підходи до економічних, технічних і навіть соціальних проблем
Зростання класу носіїв знань	Технічні спеціалісти і професіонали стають найбільш чисельною соціальною групою
Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг	З'являються нові види послуг, перш за все в гуманітарній сфері (охороні здоров'я, освіті, соціальному обслуговуванні), а також послуги професіоналів і технічних спеціалістів
Зміни в характері праці	Праця є перш за все взаємодією між людьми
Зростання ролі жінок	Постіндустріальний сектор надає широкі можливості зайнятості для жінок, що є надійною основою для їх економічної незалежності
Наука досягає свого зрілого стану	Зміцнились зв'язки науки і технологій; наука ввійшла складовою частиною у військову сферу, багато в чому визначає соціальні потреби. Все це – основна риса постіндустріального суспільства
Зростання та значення ролі ситусів	Функціональних (наукових, технічних, адміністративних, культурних) та інституціональних (підприємств, державних закладів, університетів, інженерно-дослідних центрів) соціальних одиниць
Меритократія	Соціальне становище людини обумовлюється виключно її інтелектуальним потенціалом і здатністю генерувати нові знання
Кінець обмеженості благ	У постіндустріальному суспільстві обмеженість буде проявлятися у дефіциті інформації і часу
Економічна теорія інформації	Нова роль інформації потребує створення економічної теорії інформації

У рамках постіндустріальної теорії ряд авторів звертає увагу на характерні ознаки нової технологічної цивілізації, що народжується. Причому, розкриваючи значення технічних змін, що відбуваються,

прихильники постіндустріальної теорії найчастіше, як приклад, наводять інформаційні технології.

Акцент, який був зроблений постіндустріалістами на технологічному прогресі і кодифікації теоретичного знання, закономірно привів до становлення теорій, в яких саме ці чинники підкреслювались ще більш явно і переходили в розряд не тільки системоутворюючих, але й єдинодостойних рис сучасного суспільства. Серед подібних теорій найбільш помітною стала концепція інформаційного суспільства. Отже, поступово формується теорія інформаційного суспільства, в якій наукові знання і технологічний прогрес підкреслюються в ще більш явно вираженій формі [10, с. 14].

П. М. Леоненко і О. І. Черепніна виокремлюють три групи поглядів на співвідношення постіндустріального й інформаційного суспільства та їхніх основних представників [6, с. 140–143].

1. Інформаційне суспільство і його концепція – це специфічна гілка постіндустріалізму (В. Іноземцев та ін.).

Прихильники розгляду концепцій інформаційного суспільства як специфічної гілки постіндустріалізму вважають, що вона формувалася паралельно з іншими відгалуженнями і робила наголос на технічному та інформаційному аспектах організації сучасного суспільства, його економічної системи [4, с. 36, 39]. У виникненні цієї концепції і відповідної їй економічної системи інформаційного суспільства досить обґрунтовано надається особливе значення таким чинникам: а) дискусії про продуктивну і непродуктивну працю; б) різним спробам поділу суспільного виробництва на сектори; в) процесу перетворення інформації та знань у вирішальний фактор сучасної економіки; г) розвитку інформаційних технологій та мереж [6, с. 140]. Враховуючи зазначені вище чинники, автори роблять висновок про закономірність виникнення та розвитку концепції інформаційного суспільства.

2. Постіндустріальне та інформаційне суспільство і їх концепції – це взаємозамінні терміни, по суті, різновиди постіндустріалізму в широкому розумінні (М. Коннорз та ін.). Необхідно зазначити, що в останнє десятиріччя при характеристиці нової якості суспільства та відповідної йому економічної системи перевага надається останньому терміну. М. Коннорз пов'язує постіндустріальне (інформаційне) суспільство не стільки зі змінами в технологіях, скільки з переходом до суспільства, що базується на постматеріальному, інформаційному

багатстві. Але цієї стадії розвитку, на думку М. Конноpза, не досягли навіть найрозвиненіші країни світу [6, с. 141].

3. Нарешті, є велика кількість прихильників трактування інформаційного суспільства та його економічної системи як результату розвитку людської цивілізації, наступного його етапу, вищого порівняно з попереднім (Д. Белл, Дж. Несбіт, У. Дж. Мартін та ін.).

Визначаючи інформаційне суспільство як нову соціальну реальність, теоретики підкреслюють його багатогранність і радикальні зміни, які внесла інформаційна революція в усі сфери суспільного життя. Тому у визначенні інформаційного суспільства виділяють декілька підходів, які узагальнив англійський дослідник Ф. Уебстер у праці «Теорії інформаційного суспільства» [11, с. 13–30].

Представлений ним спектр прихильників ідеї інформаційного суспільства та його трактувань включає: постіндустріальне суспільство (Д. Белл та його послідовники), постфордизм та інформаційна інфраструктура (Р. Райх), інформаціональний капіталізм і мережеве підприємництво (М. Кастельс), корпоративний і споживацький капіталізм (Г. Шіллер), управління за допомогою інформації (Ю. Хабермас), суспільство організації, спостереження і контролю Е. Гідденс), суспільство споживання, у тому числі інформаційного (Ж. Бодрійяр), індивідуалізоване суспільство (З. Бауман). Зазначені підходи не виступають як альтернативні, а розкривають багатогранність ознак нового типу суспільства [12, с. 27].

Ф. Уебстер виділяє п'ять критеріїв «ідентифікації новизни» в суспільстві, беручи до уваги диференціацію сфер суспільства і пронизаність кожної з них інформацією та знанням: технологічний; економічний; пов'язаний зі сферою зайнятості; просторовий (мережева організація суб'єктів діяльності й комунікації); критерій культури. Коротко розглянемо їх.

Технологічний критерій. Спроби визначити інформаційне суспільство через нові технології (комп'ютерні, інформаційні, комунікаційні), за допомогою яких помітно видозмінилася життєдіяльність суспільства, здаються найбільш очевидними. Однак технологічний детермінізм як основна причина змін у життєдіяльності суспільства викликав серйозні заперечення. У кінцевому підсумку було визнано, що технологічний критерій, хоч і має певне значення, теоретично є слабким, тому що не з'ясовує питання, чому технічну оснащеність

можна розглядати як критерій інформаційного суспільства [12, с. 14–18].

Економічний критерій. Економісти намагалися розібратися з інформаційними процесами в економічній сфері суспільства. Проте до появи праць американського економіста Ф. Махлупа всі методики обліку національно споживаних і вироблених благ не брали до уваги інформаційну складову. Ф. Махлуп, а пізніше М. Порат уперше визначили і виділили інформаційні сектори і галузі. Кількісні методики, розроблені М. Поратом, дозволили йому стверджувати, що економіка США базується на інформації і, відповідно, США є інформаційним суспільством, в якому основне місце займає діяльність з виробництва інформаційного продукту та інформаційних послуг [13, с. 32].

Кількісні критерії Ф. Махлупа і М. Пората були піддані критиці за їхню довільність. Однак теоретично цей напрям досліджень зробив значний вплив не тільки на економістів, що продовжували пошуки критеріїв для обліку споживаних у суспільстві благ і визначення на їхній основі параметрів державної економіки, але і змінили уявлення про роль інтелектуальної праці в суспільстві. Вперше інтелектуальна праця стає предметом ретельного теоретичного аналізу. Однак теоретичного інструментарію економістів виявилося явно недостатньо для вирішення цієї проблеми [13, с. 28; 12, с. 18–21].

Критерій, пов'язаний зі сферою зайнятості. Цей критерій характеризує інформаційне суспільство з погляду зміни сфери зайнятості, витіснення простої і машинної праці інформаційними технологіями, фахівцями у сфері менеджменту й управління, зростанням зайнятих інтелектуальною працею [13, с. 28; 12, с. 21–25].

Просторовий аспект інформаційного суспільства наголошує на виникненні інформаційних мереж, що істотно змінили уявлення про взаємодію між людьми в просторі і часі [14, с. 12].

Культурний аспект інформаційного суспільства – це зміна щоденного життя людей і їхніх ціннісних орієнтацій у результаті бурхливого поширення інформаційних технологій. Сучасний спосіб життя передбачає такі компоненти, як можливість надомної роботи, проживання в «електронному котеджі», цілодобовий доступ до банківських послуг і здійснення покупок, реаліті-шоу на телебаченні і багато іншого, що стало можливим завдяки інформаційним технологіям та Інтернету [14, с. 12].

Отже, визначаючи інформаційне суспільство як нову соціальну реальність, теоретики підкреслюють його багатогранність та радикальні зміни, що внесла інформаційна революція в усі сфери життя суспільства.

Можна навести як узагальнююче визначення інформаційного суспільства, яке дає американський економіст В. Мартін: інформаційне суспільство – це «суспільство, в якому якість життя, так само як і перспективи соціальних змін і економічного розвитку, у всезростаючій мірі залежить від інформації та її використання. У цьому суспільстві життєві стандарти, форми організації праці і проведення дозвілля, система освіти і сфера торгівлі – все явно знаходиться під впливом прогресу інформації та знань» [15, с. 6; 14, с. 12].

Теорія інформаційного суспільства нерозривно пов'язана з концепцією мережевого суспільства. Останнім часом поняття мережевого суспільства все частіше зустрічається у працях не тільки філософів і соціологів, а й економістів, присвячених сучасній постіндустріальній епосі.

Найбільш відомими в сучасній літературі про мережеве суспільство є праці професора Каліфорнійського університету США М. Кастельса. Роздуми про мережеве суспільство набувають більш широкого контексту щодо технологічної революції та теорії інформаційного суспільства. У широко відомій праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» М. Кастельс робить теоретичні узагальнення про природу мережевого суспільства і вводить фундаментальні поняття, наприклад «потоків», «інформаціонального суспільства» тощо [16].

М. Кастельс констатує факт трансформації соціальності в сучасному суспільстві. Він використовує визначення спільноти, запропоноване Б. Веллменом: «Спільноти – це мережі міжособистісних зв'язків, які забезпечують комунікабельність, підтримку, інформацію, відчуття приналежності та соціальну ідентичність» [17, с.127].

Якщо раніше основу всякої людської спільноти складала прихильність людини до місця проживання і роботи, то трендом останнього сторіччя є ослаблення цієї прихильності і перехід до більш слабких екстериторіальних соціальних зв'язків. Люди втрачають зв'язки з локальними спільнотами не тільки через нові комунікаційні можливості, а й через те, що вони реалізують особисті потреби, спираючись на ці

нові можливості. Цей принцип побудови спільнот М. Кастельс називає мережевим індивідуалізмом, «персоналізованими спільнотами» [17, с.128]. «Цей індивідуалізований зв'язок із суспільством є особливою моделлю комунікабельності, а не психологічною властивістю. Насамперед він випливає з індивідуалізації зв'язку між капіталом і працею, між працівниками та робочим процесом у мережевому підприємстві. Його покликала до життя криза патріархалізму й, як наслідок, розпад традиційної гніздової родини, яка склалася наприкінці XIX ст. Його підтримували (*але не продукували*) нові моделі урбанізації, як, наприклад, забудова приміських та позаміських територій, та розрив зв'язку між функцією та значенням у мікропоселеннях мегаміст, індивідуалізація та фрагментація просторового середовища життя. Раціональне підґрунтя йому дає криза політичної легітимності, оскільки зростаюча відстань між громадянами та державою акцентує представницькі механізми та сприяє виходу індивідууму з громадської сфери. Нова модель комунікабельності у наших суспільствах характеризується індивідуалізмом, що базується на мережі» [17, с. 128–129].

У комплексному, різнобічному дослідженні М. Кастельса, в якому велику роль відіграє не тільки вивчення змін у матеріальному виробництві, але й ретельне відстеження регіональної культурної специфіки соціальних процесів, основну роль відіграє технологія. В основі всіх змін лежить перехід від індустріальної до інформаційної економіки – економіки, яка має справу з виробництвом та обробкою інформації. Тут знаходиться і основний генератор мережевих моделей – «мережеве підприємство», яке здатне, відштовхуючись від цілей «проекту», зв'язувати діяльність різноманітних акторів у найрізноманітніших напрямах: у горизонтальних мережах, у корпоративних злиттях, у глобальних альянсах. М. Кастельс ретельно відслідковує наслідки технологічних змін у сфері поділу праці, організації виробництва, русі капіталів, громадських і державних інститутів, мас-медіа тощо. Зростаючі оперативність, мобільність і гнучкість, що торкнулися всіх сфер життєдіяльності людини, роблять природним перехід до мережевих, тобто більш різноманітних, технологічно неможливих ще вчора, формах організації різних сфер людської активності. В економіці це – мережеве підприємство, в політиці – інтерактивна, більш чутливіша до волевиявлення громадян політична система, в культурі – єдина світова інформаційна мережа Інтернет і глобальні мас-медіа [17].

Кастельс переконаний, що у результаті формується нове середовище життєтворчості, у якому змінюється зміст простору і часу. Сучасне суспільство побудоване навколо потоків капіталу, інформації, технологій, організаційної взаємодії, символів. Кожний з потоків руху цих ресурсів організований процесами, у які він включений. «Простір потоків є матеріальна організація соціальних практик у розділеному часі» [16, с. 110]. «Під потоками я розумію цілеспрямовані послідовності обмінів і взаємодій, що повторюються, програмуються, між фізично роз'єднаними позиціями, які займають соціальні актори в економічних, політичних і символічних структурах суспільства» [16, с. 110].

Процеси і практики визначаються функціональним значенням, а не місцем, у яких знаходяться актори. Місця ж є похідними функціональних вузлів. Тому конфігурація технологічної інфраструктури цих процесів, тобто мережі, стає основою просторової структури соціального життя. «У цій мережі жодне місце не існує саме по собі, оскільки позиції визначаються потоками... Технологічна інфраструктура, на якій будується мережа, визначає новий простір майже так само, як залізниці визначали «економічні регіони» і «національні ринки» індустріальної економіки ... Ця технологічна інфраструктура сама є вираженням мережі потоків, архітектура і зміст яких визначаються силами, що діють у нашому світі... Простір потоків складається з персональних мікромереж, відкіля інтереси передаються через глобальну безліч взаємодій у просторі потоків у функціональні макромережі» [16, с. 115].

Простір потоків виникає в умовах інформаційного суспільства як альтернативна форма підтримки процесів, що відбуваються в ньому і характеризують його. Мережа своїм домінуванням виводить суспільство з-під національного і місцевого контролю в бік домінування глобального регулювання [10, с. 21].

Радикальні соціальні трансформації, що відбулися в останній третині XX століття, становлення інформаційного суспільства адекватно відобразили економічні концепції «нової макроекономіки»: «нових класиків» (Р. Лукас, Е. Прескотт, Ч. Плоссер і ін.) і «нових кейнсіанців» (Дж. Стігліц, О. Бланшар, Н. Грегори Менкью, Дж. Акерлоф та ін.). Концепції «нової макроекономіки» доповнюють і розвивають теорію інформаційного суспільства.

«Нова макроекономіка» стверджує, що недосконалість інформації вимагає врахування раціональних очікувань економічних суб'єктів

у макроекономічних моделях. При цьому гіпотеза раціональних очікувань прийшла на зміну теорії адаптивних очікувань на основі минулого досвіду. Раціональні очікування, на відміну від адаптивних, відображають оптимальний прогноз майбутнього і побудовані на основі всієї доступної інформації.

Теорія адаптивних очікувань утратила свою життєздатність, оскільки інформаційна революція відкрила світу нову реальність, повну невизначеності, але націлену на майбутнє. Підтверджує цю думку загальна схема соціальних змін, наведена Д. Беллом. У ній як тимчасові обрії доіндустріального суспільства зазначена «орієнтація на минуле», індустріального – «пристосування до конкретних ситуацій (сьогодення – І. М.), прогнозування», а постіндустріального – «орієнтація на майбутнє, наукове передбачення» [9, с. 158].

П. Друкер назвав двадцять п'ять років, що пройшли після Другої світової війни, «передбачуваним часом», коли фірмам доводилось реагувати на зміни в зовнішньому щодо них середовищі, але основи їхньої діяльності залишалися непохитними. Потім настали «турбулентні часи» – «нестандартні, нелінійні, мінливі» [18, с. 2, 9–10].

У 1980–1990-х роках дослідники постіндустріального суспільства стали активніше звертати увагу на невизначеність перспектив, з якою усе частіше зіштовхуються як окремі громадяни, так і суспільство в цілому.

Таким чином, поява макроекономічних моделей, що ґрунтуються на положенні про недосконалість інформації, виглядає своєчасною і логічною з погляду концепцій постіндустріального (інформаційного) суспільства.

Подальша еволюція теорії постіндустріального суспільства пов'язана з 80-ми роками XX ст. У цей період західні дослідники почали акцентувати увагу не стільки на зростанні ролі та значення інформації, скільки на пріоритеті інтелектуальної діяльності та знань. Ці зрушення знайшли відображення у концепціях суспільства знань.

Американський соціолог Р. Кроуфорд, наприклад, ключову роль у процесі розвитку людського суспільства відводить знанням і називає сучасне суспільство «суспільством знань» (knowledge society): «… нове знання приводить до виникнення нової технології, що, в свою чергу, приводить до економічних змін, що, в свою чергу, приводить до соціально-політичних змін, що в підсумку приводить до

створення нової парадигми, або нового бачення світу. Цю модель можна використовувати для пояснення тих серйозних економічних, соціальних і політичних змін, які зараз відбуваються у світі» [10, с. 10).

Характерні ознаки сучасного суспільства як суспільства знань у трактуванні Р. Кроуфорда показані в таблиці.

Таблиця 1.5

Ключові характеристики суспільства знань [10, с. 219–220]

Критерії	Ключові ознаки суспільства знань
Технологія	Енергія: природна (сонце, вітер) ядерна Матеріали: відтворювані ресурси (біотехнологія), штучні Інструменти: машини, пов'язані з розумовою діяльністю (комп'ютери) Виробничі методи: робототехніка Транспортна система: освоєння простору Комунікаційна система: електронні засоби спілкування
Економіка	Інтегрована глобальна економіка, мережева організація, основний ресурс – людський капітал
Соціальна система	Диверсифікованість, егалітаризм, індивідуалізм, освіта індивідуалізована
Політична система	Глобальна кооперація, основна політична одиниця – наднаціональне управління
Парадигма	Основа знання – квантова електроніка, молекулярна біологія, екологічні науки Центральні ідеї: система цінностей підкреслює роль індивідуальності в децентралізованому суспільстві

Для представників новітньої теорії суспільства знань, як і деяких інших постіндустріалістів (у широкому розумінні), характерним є зіставлення певних теорій індустріального суспільства і суспільства знань [6, с. 154]. Вихідним пунктом такого порівняння є питання про історичну долю зазначених суспільств.

Відомий японський учений Т. Сакайя у праці «Вартість, що створюється знаннями, або історія майбутнього» [4, с. 337–371] сутність зазначеного питання сформулював таким чином: «Яким виявиться майбутнє суспільство: лише розвинутішим порівняно із сьогоднішнім чи принципово новим? Інакше кажучи, наскільки довге життя відведене індустріальному ладу? Чи будуть люди, як і раніше, прагнути до споживання все більшої кількості матеріальних благ? Чи базуватимуться людські смаки, цінності, мораль, як і раніше, на припущенні, згідно з яким невтримне зростання споживання відповідає інтересам цивілізації?» [4, с. 340].

Відповідаючи на поставлені запитання, вчений посилається на тенденції розвитку західного і японського суспільства у 70–80-х роках. По-перше, у свідомості людей з'являється відчуття тривоги, викликане катастрофічним зменшенням ресурсів Землі. По-друге, в результаті усвідомлення цього став змінюватися світогляд людей. Вони стали інакше дивитися на такі поняття, як задоволення, доцільність і привабливість. Нова естетика стала «визначатися лозунгом «легке – тонке – коротке – маленьке». Епоха, коли поняття «велике» і «прекрасне» були майже синонімами, підійшла до кінця [4, с. 342–343]. Якщо ця тенденція збережеться, зазначає Т. Сакайя, то вона приведе до виникнення нового суспільства, яке буде мати зовсім інший характер. Якщо ж ми хочемо знати, яким буде це суспільство, то в першу чергу повинні дати відповідь на питання: яким «запасом» (благом, товаром) суспільство буде володіти вдосталь. Таким благом, на думку вченого, є мудрість у найширшому розумінні, яка включає здібності, знання, інформацію. У суспільстві, яке приходить на зміну індустріальному, найбільшу повагу буде викликати образ життя, що супроводжується споживанням мудрості.

«Запаси» того, що вчений називає мудрістю, збільшувались і збільшуватимуться в процесі накопичення знань і досвіду, розповсюджуючись через системи освіти, інформаційні та комунікаційні технології. Водночас завдяки проривам у сфері комп'ютерних і комунікаційних технологій з'явились засоби, що забезпечують зберігання, обробку і поширення знань у величезних масштабах порівняно навіть з недалеким минулим. Розробка персональних комп'ютерів і комунікаційних систем, що об'єднують їх у глобальну мережу, стала невід'ємною рисою сучасного способу життя і зумовила вибухове збільшення обсягу інформації. Звідси Т. Сакайя робить такий висновок: «Я вважаю, що нині ми вступаємо в новий етап цивілізації, на якому рушійною силою є цінності, створювані знанням, і саме тому я називаю цей етап суспільством, що базується на цінностях, створюваних знанням (knowledge-value society)» [4, с. 348].

Поняття «суспільство знань» широко використовують західні дослідники: Р. Кроуфорд, Т. Стюарт, У. Хадсон та ін. Водночас між науковцями є відмінності у трактуванні цього поняття. Найсуттєвіша з них полягає у визнанні характерною ознакою сучасного суспільства не самого факту великого поширення знань, а їх безпосереднього втілення у

більшості створюваних благ. Саме тому економічна діяльність суспільства є системою, що функціонує на основі обміну знань та їх взаємної оцінки. У цьому полягає принципова відмінність суспільства знань від індустріального суспільства і відповідно принципова відмінність їх економічних систем [6, с. 155].

Теорія постіндустріалізму (у широкому розумінні) продовжує розвиватися, оновлюватися та доповнюватися новими напрямами наукових досліджень. Відчутний внесок у її розвиток здійснили і українські вчені.

Різнопланові аспекти розгляду проблем теорії постіндустріальної економіки знаходимо у працях академіка Національної академії наук України В. М. Гейця, зокрема в його статтях «Социально-экономические трансформации при переходе к экономике знаний» [8], «Характер перехідних процесів до економіки знань» [19]. У праці «Україна у вимірі економіки знань» за редакцією В. М. Гейця розкрито сутність і характерні особливості економіки знань; обґрунтовано фактори, що впливають на її реалізацію в Україні. На основі вивчення досвіду зарубіжних країн, що обрали шлях формування знаннєвої економіки, висвітлено індикатори та показники оцінки результативності такої економіки. Виходячи з наявного освітнього та науково-технічного потенціалу обґрунтовано заходи державної політики, що сприятимуть ефективності економічних перетворень та становленню національної інноваційної системи України як основи інституційного забезпечення економіки знань [20].

Проблеми трансформації економічних систем в умовах становлення постіндустріального суспільства досліджують учені Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана. У праці «Трансформаційна економіка» за редакцією члена-кореспондента НАН України, доктора економічних наук, професора В. С. Савчука та доктора економічних наук, професора Ю. К. Зайцева глибоко розкрито сутність, ознаки та особливості постіндустріального, інформаційного суспільства, роль держави у забезпеченні ефективної трансформації продуктивних сил на принципах інформаційної економіки [5].

Значний інтерес економістів – як теоретиків, так і практиків, викликала опублікована монографія академіка НАН України А. Чухна «Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України» [21]. У зазначеній багатоплановій, енциклопедичній праці

автор показує, що теорія постіндустріального суспільства реалізує цивілізаційний підхід, розкриває новий технологічний спосіб виробництва, інформацію і знання як новий виробничий ресурс, який породжує нові категорії – інтелектуальний продукт, інтелектуальну працю, інтелектуальну власність, інтелектуальний капітал. У цій праці досить повно розроблено сутність цих понять, особливо інтелектуального капіталу і процесу переходу від людини економічної до людини творчої.

Українськими вченими П. М. Леоненком і О. І. Черепніною у новаторській праці «Сучасні економічні системи» здійснено порівняльний аналіз економічних систем у теоріях постіндустріалізму, інформаційного суспільства, суспільства знань [6].

Глибокий розгляд проблем інформаційної економіки, знаннєвої економіки міститься у наукових працях українського вченого, доктора економічних наук Ю. М. Бажала [22]. Слід зазначити, що концепцію знаннєвої економіки автор розглядає не тільки у загальнометодологічному плані, а й, перш за все, з позицій необхідності й можливості її практичного застосування в українських реаліях сьогодення.

В Україні опубліковані дві міжнародні колективні монографії «Социально-экономические проблемы информационного общества» (за ред. доктора економічних наук, професора Л. Г. Мельника), які стали своєрідним підсумком розвитку теорії інформаційного суспільства та інформаційної економіки. У ній розкриваються закономірності, особливості та протиріччя формування інформаційної економіки і соціально-економічних відносин при переході до постіндустріальної формації. У монографії представлені праці вчених, які відстоюють різні, часом протилежні точки зору і які представляють різні наукові школи із декількох регіонів України, а також Бельгії, Німеччини, США [8].

Цікаву статтю ректора НТУУ «КПІ», академіка НАН України М. Згуровського «Шлях до суспільства, заснованого на знаннях» (К-суспільства), опубліковано в газеті «Дзеркало тижня», в якій розкриваються головні ознаки К-суспільства, здійснена оцінка стану - К-суспільства, показані особливості наближення України до К-суспільства [23].

1.2. Сучасне інформаційне суспільство у контексті глобалізаційних процесів

Згідно зі словником дефініцій (стислим логічним визначенням), що тлумачать основні поняття, які з'явилися в останні десятиріччя та почали використовуватися у суспільстві щодо когнітивних (пізнавальних) процесів у сфері інформації та зв'язку: інформаційне суспільство – 1) суспільство, в якому більшість робітників займаються створенням, збиранням, відображенням, реєстрацією, накопиченням, збереженням і поширенням інформації, особливо її вищої форми – знань; 2) суспільство, в якому діяльність людей ґрунтується на використанні послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій та технологій зв'язку [1, с. 81].

Інформаційне суспільство – багатоаспектне поняття, яке, власне, й визначає розвиток усіх сфер суспільного життя.

Можна сказати, що інформаційне суспільство – це об'єктивно зумовлений ступінь розвитку людства, який настає після індустріальної епохи. При цьому він супроводжується й забезпечує розвиток двох провідних тенденцій сучасної цивілізації. З одного боку, це тенденція до глобалізації, а з іншого – тенденція до створення дедалі сприятливіших умов для індивідуалізації та розвитку людини. Обидві тенденції стикаються в одному – у бурхливому створенні, використанні та постійному вдосконаленні новітніх інформаційних технологій. Останні є технічним вираженням способу виробництва у нових умовах діяльності людини, суспільства та держави. Інформаційні технології визначають розвиток особистості, індивідуальний розвиток людини, що є, безумовно, головним важелем подальшого прогресу суспільства і людства в цілому.

Таким чином, інформаційне суспільство визначає не стільки інфраструктурно-технологічний аспект руху в інформаційну епоху, скільки людський вимір суспільства майбутнього.

Інформаційне суспільство (англ. Information society) – теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза еволюційного розвитку цивілізації. Основними продуктами виробництва інформаційного суспільства повинні стати інформація і знання. Характерними рисами теоретичного інформаційного суспільства є:

– збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства;

– зростання кількості людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями і виробництвом інформаційних продуктів і послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті;

– зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій у суспільних та господарських відносинах;

– створення глобального інформаційного простору, який забезпечує:

а) ефективну інформаційну взаємодію людей;

б) їх доступ до світових інформаційних ресурсів;

в) задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг [2].

Ідея інформаційного суспільства з'явилась у дослідженнях 60–70 рр. XX століття. Вперше термін «інформаційне суспільство» було використано в працях таких японських дослідників, як Т. Умесао, Й. Масуда, Т. Сакайя. Подальшого розвитку ця концепція набула в дослідженнях таких провідних американських та європейських теоретиків, як Б. Тоффлер, У. Дайзард, З. Бжезинський, М. Понятовський, Ж. Еллюль, Р. Коен, К. Ясперс, А. Турен, які підкреслювали значення інформаційного розвитку суспільства як нової історичної віхи цивілізації [3].

У сучасних вітчизняних дослідженнях окремі теоретичні та практичні аспекти формування інформаційного суспільства розглядають В. Ю. Биков, О. В. Грищенко, О. В. Литвиненко, В. П. Тронь, О. С. Шевчук та інші.

Перша концепція єдиного інформаційного суспільства була затверджена Комісією ЄС у грудні 1994 року. Так, Комісією ЄС було надано, фактично, перше офіційне тлумачення терміна «інформаційне суспільство», що являло собою:

– суспільство нового типу, що формується внаслідок глобальної соціальної революції та породжується вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних та комунікаційних технологій;

– суспільство знання, тобто суспільство, в якому головною умовою добробуту кожної людини і кожної держави стає знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею;

– глобальне суспільство, в якому обмін інформацією не буде мати ні часових, ні просторових, ні політичних меж, яке, з одного боку,

буде сприяти взаємопроникненню культур, а з іншого – відкриватиме кожному співтовариству нові можливості для самоідентифікації [4, с. 766].

Якщо, порівняно із минулими десятиліттями, науковці не достатньо активно оперували поняттям «інформаційне суспільство», то в нинішніх умовах розвитку соціуму ми можемо взяти на себе сміливість констатувати наявність усіх передумов. Зараз перехід від індустріального суспільства до інформаційного набуває вже не теоретичного, а прикладного характеру і, виходячи з цього, інформаційні процеси безпосередньо впливають на становлення інститутів громадянського суспільства.

Мотивувальну базу пов'язаності громадянського суспільства та інформаційних процесів підкріплюють твердження дедалі більшої кількості теоретиків – як вітчизняних, так й іноземних, оскільки сучасне суспільство зазнає докорінних змін, які іноді порівнюються з «неолітичною революцією» в історії людства – виникненням інтенсивних способів ведення господарства, становленням класової структури суспільства і формуванням перших зачатків державності.

Сучасний перелом характеризується глобальними ознаками і не має рівних в історії людства. Його сутність – виникнення якісно нової форми соціальної матерії. Зміни стосуються перш за все соціально-економічної сфери. Наприклад, в економічній сфері відбулися трансформації в галузі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ. Головна з них – всеохоплюючий вплив науки на виробництво. Такий стан суспільства науковці часто називають постіндустріальним суспільством, інформаційним суспільством чи суспільством епохи постмодерну [5, с. 50].

При дослідженні становлення економічних відносин в інформаційному суспільстві на прикладі найбільш розвинених економік зарубіжних країн деякі науковці запропонували періодизацію становлення та розвитку інформаційного суспільства, яка видається нам найбільш раціональною.

Перший етап утворення інформаційного суспільства продовжувався до кінця 1970-х років і характеризувався тим, що економічний розвиток західного світу у ці роки, з одного боку, вимагав суттєвого споживання основних сировинних товарів, а з іншого – закладав основи високотехнологічної економіки знань зі значним скороченням

застосування останніх на основі оптимізації ресурсномістких технологій.

Другий етап (1980–1990 роки) відзначався двома тенденціями: перший – науково-технологічний прогрес вимагав значних інвестицій за рахунок скорочення поточного споживання; другий – економічному домінуванню розвинених країн стали загрожувати індустріальні країни азіатського регіону, які орієнтувалися на масове промислове виробництво, але із безпрецедентним застосуванням можливостей наукомістких технологій.

Третій етап становлення інформаційного суспільства охоплює період із 1990-х років дотепер. У ньому загострилися проблеми багатьох суспільних формацій, погіршення становища країн що розвиваються, системна криза в Азії, що зруйнувала сподівання південноазіатських «тигрів» на лідерство у світовій економіці [6, с. 37].

Знаковим кроком на шляху становлення інформаційного суспільства стала прийнята у 2000 році за ініціативою Великобританії, Німеччини, Італії, США, Франції, Японії та деяких інших країн Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства.

У змісті Хартії чітко визначено основні цілі, які ставить перед собою людство для побудови глобального інформаційного суспільства. Зокрема, підкреслено, що одним із найважливіших чинників, які впливають на формування суспільства XXI століття, є саме інформаційно-комунікаційні технології, оскільки їхній революційний поступ стосується способу життя людей, їхньої освіти і роботи, а також системи зв'язків між державою та громадянським суспільством. Інформаційно-комунікаційні технології швидко стають життєво-важливим стимулом розвитку світової економіки. Вони також дають змогу приватним особам, фірмам та спільнотам, які займаються господарською діяльністю, більш ефективно і творчо вирішувати економічні та соціальні проблеми [7, с. 148].

Сьогодні термін «інформаційне суспільство» міцно зайняв своє місце у лексиконі політичних діячів, економістів, викладачів та закордонних вчених. Найчастіше це поняття асоціюється з рівнем розвитку інформаційних технологій. Інформаційне суспільство відрізняється від суспільства, у якому домінують традиційна промисловість і сфера послуг тим, що знання, інформаційні послуги і всі галузі (телекомунікаційна, комп'ютерна, телевізійна) зростають швидшими темпами, є

джерелом нових робочих місць, стають передусім домінуючими в економічному розвитку.

Але існують і певні проблеми, які пов'язані із процесом формування інформаційного суспільства.

Першою глобальною проблемою є проблема, яка полягає у тому, що науково-технічний прогрес створює все більші можливості для розвитку військової техніки та зброї масового знищення.

Другою важливою проблемою стало наростання на початку XXI століття глобальної кризи. Загрозлива економічна катастрофа вимагає вироблення принципово нових науково-технічних та соціально-економічних стратегій, які зможуть забезпечити стабільний розвиток людського суспільства.

І, нарешті, ще одна – третя за рахунком (але не за значенням) проблема – проблема відчуження, кажучи точніше, проблема збереження людської особистості, людини, як біосоціальної структури, за умов зростаючих всебічних процесів відчуження. Людина, ускладнюючи свій світ, викликає до життя такі сили, над якими вона вже не панує. Що більше вона перетворює світ, тим більшою мірою породжує непередбачені соціальні чинники, які починають формувати структури, що радикально змінюють людське життя й, очевидно, погіршують його.

Вітчизняні вчені приходять до висновку, що розвиток людської цивілізації вимагає вирішення комплексу певних проблем на шляху входження України в глобальне інформаційне суспільство:

1. Розробка цілей і критеріїв, способів і методів перетворень, їх послідовності. Аналіз закономірностей сучасних економічних процесів, обґрунтування концептуальних основ національної моделі соціально орієнтованої економіки.

2. Дослідження особливостей державного регулювання в умовах кризової економіки.

3. Вирішення проблеми фінансової і виробничої стабілізації. Дослідження причин, характеру трансформаційної кризи в Україні та шляхів її подолання. Визначення передумов і факторів економічного зростання в умовах сучасної України.

4. Визначення характеру і змісту інституціональних перетворень та особливостей управління економікою України. Дослідження зміни стереотипів економічної поведінки суб'єктів.

5. Дослідження закономірностей реформування соціальної сфери та визначення основ соціальної політики.

6. Визначення найбільш раціональних умов інтеграції України у світову економіку та особливостей сучасного регулювання зовнішньоекономічних зв'язків.

Вирішення широкого комплексу завдань пов'язане з неординарними ефектами, гострими суперечностями. Необхідно відмовитися від готових схем і «універсальних» рецептів, всебічно враховувати реальну ситуацію, постійно уточнювати й коригувати економічний курс.

Із процесом становлення і розвитку інформаційного суспільства нерозривно пов'язаний ще один процес – процес глобалізації.

Глобалізація (англ. globalization) – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У вужчому розумінні – перетворення певного явища на планетарне – таке, що стосується всієї Землі.

Основними наслідками глобалізації є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об'єктивний процес, який має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. У результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним і залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається збільшення як кількості спільних для груп держав проблем, так і кількості та типів інтегрованих суб'єктів.

Хоча глобалізація – об'єктивний процес, оцінки його ходу і наслідків тривалий час викликають активну політичну дискусію, а ставлення до змін, спричинених нею в локальних і національних спільнотах, активізує політичну боротьбу в різних державах. Глобалізація на сучасному етапі має як палких прихильників, так і опонентів.

Прискорення темпів глобалізації призвело до виникнення у світі опозиційного до неї політичного руху – антиглобалізму. Антиглобалісти звинувачують глобалізацію у тому, що вона збільшила нерівність і деградацію навколишнього середовища. Невдоволення глобалізацією характерне як у країнах, що розвиваються, так і в країнах із розвиненою економікою.

Дехто також вбачає зростаючу проблему у впливі глобалізації на культуру. Паралельно з глобалізацією економік та торгівлі культура імпортується та експортується також. Проблема в тому, що міцніші, більші країни можуть заполонити культури інших, менших країн, призводячи до того, що їхні традиції та цінності зникнуть.

Глобалізація, зумовлена доцентровими тенденціями світових інтеграційних процесів, покликана консолідувати планетарне співтовариство на ґрунті єдиного, в глобальному масштабі, економічного простору. У геометричній прогресії всеохоплююча економічна інтеграція в період XXI століття формує єдину транснаціональну систему господарства – глобальний економічний моноліт.

Позитивне значення глобалізації в умовах розвитку інформаційного суспільства важко переоцінити: примножуються можливості людства, більш повно враховуються всі сторони його життєдіяльності, створюються умови для гармонізації. Глобалізація світової економіки створює серйозну основу вирішення загальних проблем людства.

Як позитивні наслідки (переваги) глобалізаційних процесів можна назвати:

1. Глобалізація сприяє поглибленню спеціалізації і міжнародного поділу праці. У її умовах ефективніше розподіляються засоби і ресурси, що сприяє підвищенню середнього рівня життя і розширенню життєвих перспектив населення (при нижчих для нього витратах).

2. Важливою перевагою глобалізаційних процесів є економія на масштабах виробництва, що потенційно може призвести до скорочення витрат і зниження цін, а отже, до економічного зростання.

3. Переваги глобалізації пов'язані також із виграшем від вільної торгівлі на взаємовигідній основі, що задовольняє всі сторони.

4. Глобалізація, підсилюючи конкуренцію, стимулює подальший розвиток нових технологій і розповсюдження їх серед країн. У її умовах темпи зростання прямих інвестицій набагато перевершують темпи зростання світової торгівлі, що є найважливішим чинником у трансферті промислових технологій, утворенні транснаціональних корпорацій, що безпосередньо діють на національні економіки. Переваги глобалізації визначаються економічними вигодами від використання передового науково-технічного, технологічного і кваліфікаційного рівня провідних, у відповідних сферах, зарубіжних країн.

5. Глобалізація сприяє загостренню міжнародної конкуренції. Часом стверджується, що глобалізація веде до досконалої конкуренції. Але швидше повинно йтися про нові конкурентні сфери і жорсткіше суперництво на традиційних ринках, що не під силу окремій державі або корпорації, адже до внутрішніх конкурентів приєднуються необмежені в діях сильні зовнішні. Глобалізаційні процеси у світовій економіці вигідні, перш за все, споживачам, оскільки конкуренція дає їм можливість вибору і знижує ціни.

Варто зазначити і про певні негативні наслідки глобалізаційних процесів, що супроводжують подальше формування інформаційного суспільства.

Сучасні глобалізаційні процеси розгортаються, перш за все, між промислово-розвиненими країнами і лише потім охоплюють країни, що розвиваються. Глобалізація зміцнює позиції першої групи країн, дає їм додаткові переваги. Водночас розгортання процесів глобалізації в рамках сучасного міжнародного поділу праці загрожує заморозити нинішнє становище менш розвинених країн, так званої світової периферії, які стають швидше об'єктами, ніж суб'єктами глобалізації [8].

Безумовно, що держава не повинна залишатись осторонь процесу становлення інформаційного суспільства. Державне регулювання процесів формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації передбачає: заохочення конкуренції, боротьбу з монополізмом, забезпечення доступу до інформації й інформаційних ресурсів для всього населення, дотримання свободи слова, захист інтересів національних меншин та підлітків в інформаційній сфері, збереження національної культурної спадщини, мови, протистояння культурній експансії інших країн, забезпечення інформаційної безпеки, охорону інтелектуальної власності, боротьбу з кіберзлочинами, надання електронних послуг громадянам і підприємцям, правове регулювання мережі Інтернет [9, с. 9] та електронної торгівлі.

Разом з тим стан розбудови інформаційного суспільства в Україні, порівняно зі світовими тенденціями, є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України, оскільки:

– відсутні національна стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні та план дій щодо її реалізації;

– немає координації зусиль державного і приватного секторів для ефективного використання наявних ресурсів;

– ефективність використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у соціально-економічну сферу, є низькою;

– є відставання у впровадженні технологій електронного бізнесу, електронних бірж та аукціонів, електронних депозитаріїв, використанні безготівкових розрахунків за товари та послуги;

– рівень інформатизації окремих галузей економіки деяких регіонів країни є низьким;

– розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери є недостатнім;

– створення національної інформаційної структури для надання органам державної влади та органам місцевого самоврядування, юридичним і фізичним особам інформаційних послуг з використанням Інтернету відбувається повільно;

– рівень комп'ютерної грамотності населення є недостатнім, впровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій – повільним;

– рівень інформаційної представленості в інтернет-просторі є низьким, а присутність в Інтернеті україномовних інформаційних ресурсів – недостатньою;

– рівень державної підтримки засобів інформатизації, програмних засобів та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій не забезпечує всіх потреб економіки та суспільного життя;

– спостерігаються нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп'ютерних та телекомунікаційних засобів, поглиблення «інформаційної нерівності» між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення;

– не вирішується у повному обсязі питання захисту авторських прав на програмну продукцію, відсутні системні державні рішення, спрямовані на створення національних структур (центрів, технополісів і технопарків) з розробки конкурентоспроможного програмного забезпечення [10, с. 116].

Важливим аспектом дослідження процесу глобалізації, який цікавить нас, – є стан конкурентоспроможності національної економіки України, а відтак, і перспективи її входження до єдиного простору

світового інформаційного суспільства. В умовах глобалізації та неминучих інтеграційних процесів конкурентоспроможність вітчизняних підприємств безпосередньо залежить від інноваційної активності, яка сьогодні оцінюється незадовільно. Інноваційність безпосередньо пов'язана з інформаційним середовищем, оскільки інформація є також самостійним чинником розвитку, тобто інформаційне суспільство об'єктивно спонукає й стимулює інноваційну активність [11, с. 14–15].

Однією з причин низької інноваційної активності національної економіки України є недосконалість існуючих елементів інноваційної, зокрема, інформаційної інфраструктури. Розвиток інформаційної інфраструктури інноваційної діяльності повинен сприяти підвищенню ефективності процесів їхньої інноваційної інтеграції за рахунок підвищення рівня та якості науково-технологічного забезпечення й інформаційно-аналітичного супроводження [12, с. 24], а також широкого запровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Різні індекси розвитку (ІКТ) «розміщують» Україну приблизно на однаковому рівні розвитку інформаційного суспільства (з 50-го по 60-те місце) серед інших країн світу. Очевидно, що для країни, яка має власну історію розвитку базових засад інформаційного суспільства, включаючи діяльність всесвітньо відомої школи кібернетики, країни, яка готує і має значну кількість висококваліфікованих фахівців з ІКТ, математики, кібернетики, такий рейтинг не може бути прийнятним.

Входження до глобального інформаційного простору супроводжується також численними правовими проблемами, які необхідно розв'язувати, насамперед, на рівні національного законодавства. Зважаючи на транскордонність та швидкоплинність правопорушень із застосуванням Інтернету, основними напрямами вдосконалення розвитку національного законодавства можна вважати такі:

– передбачення в законодавстві відповідних вимог, що дають змогу здійснювати авторизацію всіх користувачів Інтернету не тільки як засобу персонального зв'язку, а і як засобу масової комунікації, мас-медіа;

– визначення процедур документування правоохоронними органами протиправної діяльності з ознаками кіберзлочинності;

– встановлення додаткових вимог до провайдерів телекомунікації і суб'єктів, що надають послуги колективного доступу до Інтернету в частині збереження даних про трафік від 3-х місяців до 3-х років;

– забезпечення можливості державним інституціям блокувати суспільно-шкідливий або протиправний контент (інформаційне наповнення сайту) мас-медіа в разі необхідності підтримання громадського порядку [13, с. 126–127].

Визначальними факторами для побудови глобального інформаційного суспільства є інформаційні технології та глобальні інформаційні системи, які створюють інформаційне середовище, де практично відсутні державні кордони, обмеження на поширення інформації, яку раніше не можна було поширювати, обмеження на розміщення та отримання інформації.

Суттєвий прогрес поширення інформаційних технологій, глобальний характер систем масової комунікації мотивують процес утворення глобального інформаційного простору, який змушує світову спільноту, кожну державу швидко орієнтуватися та адаптуватися у сучасному інформаційному середовищі. Інформаційні технології також дають змогу встановити інформаційні відносини та впливати на інформаційний простір.

Разом з тим формування загального світового інформаційного поля є одним із аспектів, у якому виявляється швидко зростаюча спільність людства [14, с. 179]. Інформаційне суспільство на сучасному етапі його розвитку демонструє економічну могутність та соціальний потенціал. На думку фахівців, передбачається, що в основному комп'ютерна революція закінчиться у США та Японії у цьому десятилітті, а в Європі – до 2030 року. У майбутньому важливим наслідком інформаційної революції може стати наростання розколу в найрозвиненіших країнах. У найближчі десятиліття, швидше за все, в них завершиться формування відчуженого класу осіб, які можуть не знайти для себе застосування у сфері інформаційного господарювання. Саме тому протягом першої половини XXI ст. центральні країни будуть сконцентровані на внутрішніх проблемах, і ступінь їх позитивного впливу на світ, безумовно, знизиться.

Таким чином, інформаційне суспільство покликане вирішити протиріччя між інформаційним надлишком та інформаційним дефіцитом. З цією метою розробляються та функціонують інформаційні технології,

які дозволяють створювати, підтримувати та розвивати комплекс інформаційних ресурсів, які обумовлюють нову модель суспільної організації і забезпечують динамічний розвиток суспільства в цілому.

Виходячи із вищевикладеного також можна зробити висновок про те, що всі інфраструктурні галузі, серед яких культура й освіта, туризм та охорона здоров'я, транспорт і торгівля, у своєму розвитку опиратимуться на досягнення інформаційної революції.

Інтеграція телекомунікаційних та інформаційних структур призведе до появи нових галузей економіки, нових продуктів і послуг, задоволення нових потреб.

Інтеграція технологій і послуг прискорить розвиток торгівлі, здійснення банківських, бібліотечних, освітніх, медичних та інших послуг.

З'являється нова інформаційна культура, що має на увазі вміння працювати із інформацією. Нова культура спілкування відкриває нові форми особистих і професійних зв'язків – без особистої присутності, але в режимі діалогу.

Усе це обов'язково приведе до завершення формування суспільства близького майбутнього – глобального інформаційного суспільства.

1.3. Теорія інформаційної економіки

Інформаційна економіка – історично нове явище, окремі елементи якого знаходимо практично в усіх країнах, проте розвинене воно лише в окремих. До цього часу теорія інформаційної економіки розроблена лише в загальних рисах. Значно більш розвиненою є теорія постіндустріального (інформаційного) суспільства, яка служить методологічною основою концепції його економічної системи.

У розвинених країнах спочатку філософами і соціологами, а потім економістами та іншими фахівцями в останні десятиліття активно вивчаються й обговорюються різні проблеми і тенденції розвитку нового типу економіки. Через відносну новизну (за оцінками експертів, інформаційна економіка перебуває на початковій стадії розвитку навіть у країнах Тріади – США, державах Західної Європи, Японії) і швидке поширення ці процеси ще не одержали і не могли одержати комплексного висвітлення в науковій літературі. Проте процеси ста-

новлення інформаційної економіки одразу стали предметом аналізу вчених різних галузей знань у тому обсязі, в якому дозволяли це зробити наявні фактичні дані та теоретичні розробки. Найбільш досліджені ці процеси виявилися саме в країнах їхнього максимального прояву.

Хронологічно в становленні та розвитку теорії інформаційної економіки можна виділити три основних етапи [1, с. 15]:

I – 30–50-ті рр. XX століття: дослідження фахівцями різних галузей науки окремих аспектів суспільного виробництва, пов'язаного зі швидким розвитком індустрії знань; найбільше значення для формування концепції інформаційної економіки мали наукові праці, присвячені економіці інформації;

II – 60–70-ті рр.: період зародження власне інформаційної економіки і формування на її базі постіндустріального суспільства; осмислення накопиченого фактичного матеріалу філософами, виявлення найважливіших закономірностей і тенденцій у розвитку нового явища;

III – 1980–1990-ті рр., роки початку XX ст.: період інтенсивного розвитку нового типу економіки в розвинених країнах і, відповідно, збільшення наукових публікацій як філософів, так і економістів.

У філософському аспекті зазначену періодизацію в розвитку теорії інформаційної економіки можна розглядати як послідовний перехід від часткового до загального і знову до часткового, але вже на іншому, більш високому рівні.

До середини XX століття, тобто на першому етапі, вченими були сформульовані фундаментальні категорії не стільки самої інформаційної економіки, скільки економіки інформації. Було також встановлено, що виробництво і поширення знань, інформації є галуззю, яка найбільш динамічно розвивається, що притягує до себе все більшу кількість зайнятих та інвестицій. Уже в середині століття стало зрозуміло, що відбувається не проста зміна пропорцій між окремими сферами і галузями суспільного виробництва, а виникає якісно інший тип соціально-економічного устрою. Це усвідомлення знаходило висвітлення у все більшій кількості філософських робіт, присвячених проблемам формування нового, постіндустріального суспільства. З появою сучасної (інформаційної) техніки змінилося все: вона різко підсилила соціальну динаміку і стала принципово новим фактором світової історії, який викликав зміни, які не можна порівняти ні з чим,

що відомо людям з останніх п'яти тисяч років [2, с. 119–147]. Настання інформаційного століття американський вчений У. Дайзард уже на початку 80-х рр. побачив у тому, що «людство вперше за всю свою історію може всерйоз подумати про добробут усіх людей... завдяки еволюції універсальної електронної інформаційної мережі, здатної зв'язати воєдино всіх людей» [2, с. 343].

До середини 1970-х років уявлення про сучасне суспільство як постіндустріальне були систематизовані в досить виважену концепцію. Становлення теорії постіндустріального суспільства в її сучасному вигляді пов'язано з іменем Д. Белла – професора соціології Гарвардського університету. У 1962 році він написав об'ємну аналітичну доповідь «Постіндустріальне суспільство: гіпотетичний погляд на Сполучені Штати в 1985 році і далі», яка стала першою роботою, цілком присвяченою цій проблемі. У 1967 р. були видані дві великі статті Д. Белла в журналі «The Public Interest», а в 1973 році вийшла його книга «The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting» [3]. Поняття постіндустріального суспільства розглядалося Д. Беллом як інструмент теоретичного аналізу. Він зазначав, що «постиндустриальное общество … является «идеальным типом», построением, составленным социальным аналитиком на основе различных изменений в обществе, которые, сведенные воедино, становятся более или менее связанными между собой и могут быть противопоставлены другим концепциям» [4].

У 1970–1980-ті роки виникло багато теорій, в яких, з одного боку, пропонувались інші визначення нового суспільства, що формувалося, а з іншого – робились спроби охарактеризувати новий тип суспільного устрою на основі виділення в ньому деяких визначальних рис. Огляд цих теорій здійснено відомим російським вченим В. Л. Іноземцевим [5, 6]. У процесі розвитку інформаційних технологій та посилення впливу інформаційних процесів на економіку і суспільство в цілому відбувається переосмислення і перегляд теоретичних концепцій, що відображали ці події. Ідеї нового індустріального суспільства і постіндустріального суспільства поступово модифікувались у концепції інформаційного суспільства, мережевого суспільства, яким органічно властивий тип економіки – інформаційна економіка, економіка, що базується на знаннях.

На другому етапі, тобто приблизно в 60–70-ті роки, до дослідження проблем формування постіндустріального суспільства до філософів активно долучилися економісти, в основному американські та західноєвропейські. У цей період була здійснена детальна розробка основних положень економіки інформації, поділ останньої на ряд підгалузей, що стали незабаром самостійними галузями знань. Найбільший внесок у розвиток теорії інформаційної економіки в ці роки внесли такі західні вчені, як Ф. Махлуп [7], Дж. Стіглер [8], М. Порат [9], К. Ерроу [10].

Опубліковані в 60–70-х рр. книги і статті, присвячені окремим проблемам виробництва, поширення і використання інформації, відіграли істотну роль у розвитку теорії інформаційної економіки і лягли в основу сучасних розробок у цій сфері. Так, у 70-ті роки було видано ряд наукових праць, присвячених тим чи іншим проблемам інформаційної економіки. Головне, що відрізняло велику частину наукових праць у цій сфері, це те, що виробництво інформації спочатку розглядалося як галузь, сфера суспільного господарства, що обслуговує в міру необхідності інші галузі.

Однак такий погляд на інформаційне виробництво панував недовго. Уже з середини 60-х рр. усе більш переконливим ставало твердження Ф. Махлупа про те, що економічний розвиток у другій половині XX століття визначається не стільки наявністю і продуктивністю матеріальних ресурсів (тобто землі, праці і капіталу), скільки доступністю і швидкістю поширення інформації в суспільстві, а також величиною інтелектуального капіталу [7, с. 15]. Саме ця теза стала ключовою в теорії інформаційної економіки, відправним пунктом усіх сучасних теоретичних розробок у цій сфері.

Що стосується філософських робіт цього періоду, то узагальненим висновком з них щодо зародження нового типу економіки і формування на його основі нового типу суспільства є те, що багатство створюється тоді, коли в результаті застосування інформації нересурси перетворюються в ресурси. Вирішальним фактором соціально-економічного розвитку є інформація. Постіндустріальна економіка створює інформаційний достаток, що допомагає втілити в життя найсміливіші технологічні проекти.

Дослідження інформаційної економіки у 80–90-х рр. охоплюють практично всі суттєві аспекти функціонування нового типу господар-

ства. Вони базуються цілком на вивченні досвіду найбільш розвинених щодо цього країн – США, держав Західної Європи і Японії. Теорія інформаційної економіки, відповідно, розвивається переважно західними вченими на основі емпіричних досліджень саме в зазначених країнах.

Знаний у наукових колах соціолог, професор Каліфорнійського університету (США) М. Кастельс розрізняє поняття «інформаційне суспільство» і «інформаціональне суспільство» та «інформаційна економіка» і «інформаціональна економіка» відповідно. Термін «інформаційне суспільство» звертає увагу на роль інформації в житті суспільства, але, на думку М. Кастельса, інформація в широкому розумінні слова, тобто як передача знання, завжди має значення, тоді як термін «інформаціональне суспільство» вказує на специфічні риси сучасного суспільства, коли генерування, обробка і передача інформації стали базовими джерелами продуктивності. «В последние два десятилетия в мире появилась экономика нового типа, которую я называю информациональной и глобальной … *Информациональная* – производительность и конкурентоспособность факторов или агентов в этой экономике зависят в первую очередь от их способности генерировать, обрабатывать и эффективно использовать информацию, основанную на знаниях. *Глобальная* – потому что основные виды экономической деятельности, такие как производство, потребление и циркуляция товаров и услуг, а также их составляющие (капитал, труд, сырье, управление, информация, технологии, рынки) организуются в глобальном масштабе непосредственно либо с использованием разветвленной сети, связывающей экономических агентов» [11, с. 81].

Проведений аналіз дає підстави для висновку, що як у житті, так і в теорії інформаційна економіка постає багатогранним явищем. Це, зокрема, відображається і в її численних назвах, серед яких, крім поняття «знаннєва економіка», фігурують поняття «економіка, основана на знаннях», «е-економіка», «нова економіка». Для логічного упорядкування цих назв О. Б. Шевчук до розкриття природи інформаційної економічної системи застосовує структурно-генетичний підхід, який передбачає рух від простого до складного, тобто розглядає системи економіко-інформаційних відносин «як концентричних площин, що поступово розширюються; при цьому кожна наступна площина розширюється відносно попередньої як кількісно (в обсязі), так і якісно

(стає більш широкою й поглибленою за змістом)» [20, с. 7]. Аргументуючи свою позицію, автор зазначає, що постіндустріальне суспільство цілком справедливо стали називати «інформаційним», маючи на увазі вирішальне значення інформації в його економічній системі: інформація тут є провідним економічним і соціальним ресурсом. І оскільки її найпростішим визначенням є «відомості», «дані», «знання» (інформація є свого роду втіленням знань), то первісною, базовою гранню інформаційної економіки є «економіка знання», «економіка, основана на знаннях». У свою чергу, через притаманну їй здатність до нововведень «економіка знання» є водночас «інноваційною економікою». Інформаційна економіка відзначається також і широким застосуванням технологічних і комунікаційних мереж. Тому наступною, більш широкою концентричною гранню автор логічно вважає «інтернет-економіку», яку часто називають «електронною економікою» [20, с. 7]. Слід погодитись із автором, що тріада з наукомісткої, інноваційної та інтернет-економіки фактично є органічною єдністю неподільних ликів інформаційної економіки, які тісно взаємодіють і переплітаються між собою. Однак науковий метод абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного вимагає систематизованого окремого дослідження кожної концентричної грані інформаційної економіки.

Теорія інформаційної економіки є складовою економічної науки взагалі. Як і будь-яка наука, теорія інформаційної економіки має свій предмет дослідження, який можна розглядати у вузькому і широкому змісті.

Предметом теорії інформаційної економіки у вузькому змісті є економічні відносини з приводу виробництва, збереження і поширення різноманітної інформації. У широкому значенні предметом інформаційної економіки є закономірності, специфіка і соціально-економічні наслідки становлення якісно нового типу господарства, що в останній третині XX століття почав активно витісняти в розвинених країнах індустріальний тип [1, с. 10].

Предмет теорії інформаційної економіки змінюється і поглиблюється разом з розвитком самого явища. Як економічна наука взагалі, інформаційна економіка є наукою про ефективність. Але тут ефективність розглядається не з позицій «витрати – випуск», як це прийнято в традиційній «матеріальній» економіці, а з позицій поліпшення якості людського життя в цілому і трудової діяльності зокрема. Ефек-

тивним в інформаційній економіці можна вважати будь-який процес життєдіяльності, що викликає зростання задоволеності його учасників та інших членів суспільства. Такий підхід до ефективності викликає зміну поглядів на цілі та інструменти економічного зростання. Для інформаційної економіки характерний свій специфічний тип останнього, реалізація якого залежить від того, наскільки ефективно організований у суспільстві інформаційний обмін.

Отже, теорія інформаційної економіки нині перебуває в стадії становлення. Є певні напрацювання у визначенні змісту основних категорій: інформаційне суспільство, інформаційна інфраструктура, інформаційна економіка. Інформаційне (або постіндустріальне) суспільство – термін, що позначає більш високу ступінь розвитку суспільства, головною і визначальною цінністю якого є інформація. Визначення інформаційне та постіндустріальне часто вживають як тотожні, між тим кожне з них має свої відтінки: перше вказує на змістовну особливість нового типу суспільства, а друге – на хронологічну і технологічну послідовність у соціальному розвитку. Головним механізмом, що забезпечує зв'язок в інформаційному суспільстві, виступає інформаційна інфраструктура – сукупність засобів з обробки і поширення інформації, які об'єднані в телекомунікаційні мережі і служать базою для надання практично всіх інформаційних послуг. Інформаційна економіка – особливий тип економіки, органічно властивий постіндустріальному суспільству, в якому визначальним виробничим ресурсом є інформація.

У процесі розвитку інформаційної економіки нагромаджуватиметься фактичний матеріал, і теоретичне осмислення цього явища буде поглиблюватися.

Важливими напрямами розвитку теорії інформаційної економіки повинні стати такі:

– загальна характеристика інформаційної економіки: визначення, основні риси, особливості розвитку і категоріальний апарат;

– аналіз сутності та структури інформаційної економіки: розгляд головного продуктивного ресурсу, складових елементів, моделі та ін.;

– ринок інформації: його особливості, способи розподілу інформації, встановлення ціни на первинну інформацію;

– місце і роль людини в інформаційній економіці: зміну підходів до систем освіти і підготовки, управління і мотивації;

– характеристика інформаційного типу економічного зростання;

– особливості становлення інформаційної економіки в різних країнах, зокрема в Україні.

1.4. Інформаційна економіка: становлення, тенденції розвитку

Розглядаються сутність, об'єктивні передумови виникнення, структура, найважливіші складові та тенденції розвитку економіки інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Інформаційна економіка – історично нове явище, окремі елементи якого знаходимо практично в усіх країнах, проте розвинуте воно лише в окремих. Аналіз стану зарубіжної та вітчизняної наукової думки з проблем інформаційної економіки [1, 2, 3, 4] показує, що, незважаючи на наявні розробки основ її теорії, ще рано говорити про створення комплексної, логічно ув'язаної, універсальної концепції цього типу господарства. Важливо продовжувати дослідження тенденцій розвитку сучасного типу економіки, який утворює фундамент (інформаційного) постіндустріального суспільства. Потрібний поглиблений аналіз головних категорій теорії інформаційної економіки – інформації та знання – базових виробничих ресурсів розвинених країн. Актуальними залишаються дослідження координуючого механізму, місця і ролі в ній людини, трансформації системи управління і трудової мотивації, тенденцій і протиріч розвитку інформаційної економіки у світі в цілому і зокрема в Україні.

Метою цього підрозділу є дослідження сутності, об'єктивних передумов виникнення, структури, найважливіших складових та тенденцій розвитку економіки інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Як самостійне явище, інформаційна економіка з'явилася в другій половині 70-х років XX століття. Незважаючи на швидке поширення, інформаційна економіка не є випадковим явищем. Вона є закономірним результатом науково-технічного і соціального прогресу; її поява має цілком об'єктивний характер.

У наукових публікаціях виділяються такі передумови та етапи її становлення [5, с. 17].

I – розвиток машинного виробництва в середині XX століття привів до створення й успішного функціонування в сфері матеріального виробництва перших автоматів;

II – повна автоматизація промислового виробництва стала можливою до кінця 70-х років завдяки впровадженню і широкому освоєнню мікропроцесорів і промислових роботів. Найбільш яскравими прикладами повністю автоматизованих підприємств стали заводи японської фірми Fanuc, а також складальні підприємства автомобільних компаній Швеції і США;

III – до середини 80-х рр. у промислово розвинених країнах почали активно застосовувати управлінські інформаційні системи, тобто відбулося поширення процесів автоматизації і комп'ютеризації з рівня безпосереднього створення благ на рівень управління ними. Це привело до радикальної переоцінки цінностей: головним ресурсом, який визначав розвиток, став нематеріальний ресурс – інформація;

IV – у першій половині 90-х років у світі почали функціонувати об'єднані інформаційні системи, що об'єднували в єдине ціле ті процеси і ресурси, які раніше використовувалися розрізнено;

V – розвиток сучасних інформаційних технологій і телекомунікацій у другій половині 90-х рр. значно прискорив глобалізаційні процеси.

Таким чином, кінець другого тисячоліття ознаменувався бурхливим розвитком нового типу економіки і нового технологічного способу виробництва. Необхідно зазначити, що ототожнення інформаційної економіки й інформаційного (технологічного) способу виробництва, що зустрічається в науковій літературі, правомірно лише тоді, коли йдеться про матеріально-технічну базу сучасного виробництва в розвинених країнах. Під технологічним способом виробництва розуміється історично визначений характер поєднання всіх компонентів продуктивних сил. Кожному технологічному способу виробництва властива своя структура продуктивних сил. Наприклад, для аграрного суспільства структуру технологічного способу виробництва схематично можна представити таким чином: фізичні здібності людини + ручні знаряддя праці + природний фактор.

В індустріальному суспільстві структура ускладнюється: фізичні і розумові здібності людини + машини + природний фактор + електроенергія.

Для постіндустріального суспільства головними компонентами структури технологічного способу виробництва виступають: інтелект людини + новітні інформаційні технології + інформація.

Отже, інформаційна економіка та інформаційний технологічний спосіб виробництва можна розглядати як тотожні поняття у випадку, коли йдеться лише про найважливіші складові явища. Коли ж йдеться про інформаційну економіку як особливий тип господарства, то, крім технології, цей термін містить у собі й особливі соціально-економічні відносини, і в такому розумінні він ширший поняття «технологічний спосіб виробництва».

Таким чином, інформаційна економіка – це закономірний етап в еволюції суспільного виробництва. Вона має власні технічні, технологічні й соціально-економічні корені, характеризується власною логікою розвитку і є базисом у наступних її етапах.

Інформаційна економіка не існує сама по собі. Вона утворює фундамент інформаційного (постіндустріального) суспільства і функціонує в його рамках як найважливіша складова частина. Отже, сутність і структура інформаційної економіки можуть бути зрозумілі набагато глибше, якщо провести порівняльний аналіз основних характеристик доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільств.

Всебічно і лаконічно специфіка інформаційної епохи була сформульована вже наприкінці 70-х рр. на міжнародній науковій конференції, присвяченій інформаційним процесам. Незважаючи на те, що висновки щодо особливостей постіндустріального суспільства були опубліковані в період, коли воно тільки починало проявляти себе, наступні роки аж до сьогодні їх не тільки не спростували, а навіть дали додаткові підтвердження правильності сформульованих висновків щодо тенденцій розвитку цього явища.

У 40-і р. XX ст. австралійський економіст К. Кларк розділив економічну діяльність на три якісно відмінних сектори: первинний – усі видобувні галузі, вторинний – обробна промисловість і третинний – послуги. Пізніше Д. Белл запропонував класифікувати економіку за чотирма секторами, виділивши у самостійний сектор фінанси і страхування. Потім з'явився п'ятий сектор – інформація, який у 70-х рр. американець М. Порат розділив ще на два – сектор первинної (неопрацьованої) і сектор вторинної інформації. Таким чином, вийшла

6-секторна модель економіки, яка характерна, на думку західних учених, для постіндустріального суспільства.

Теоретична значимість поділу економічної діяльності на кілька секторів полягає у важливому висновку К. Кларка, що економічний прогрес відбувається при послідовному переході більшості зайнятих від праці в одному секторі до праці в іншому: з первинного у вторинний, із вторинного у третинний. Економічний прогрес, його темпи, масштаби і зміст є функцією від відповідної (диференційованої) продуктивності, тобто продуктивності праці в даному конкретному секторі суспільного виробництва.

Сутність інформаційної економіки, її зміст не можуть бути глибоко зрозумілі без аналізу її структури – взаємозв'язку і взаємозалежності всіх основних елементів, що утворюють це явище. При розгляді національних господарств у рамках одного історичного типу – аграрного або індустріального, цілком достатньо зіставити галузеві структури. При аналізі якісно нового типу економіки, інформаційного, однієї галузевої структури недостатньо для розуміння змісту розглянутого явища, необхідно з'ясувати ті складові, які лежать в основі всіх галузей господарства і забезпечують взаємодію між ними. Такими найважливішими вихідними складовими інформаційної економіки є інформаційні ресурси та інформаційні технології.

Інформаційні ресурси – одна з ключових категорій у теорії інформаційної економіки. Її важко точно визначити через складність і неоднозначність тлумачень таких вихідних понять, як знання, інформація, дані. Що стосується визначення поняття інформаційних ресурсів, то здебільшого його зміст розуміють як накопичені в суспільстві знання, які є придатними для доцільного використання. Під інформаційними технологіями розуміють сукупність засобів обчислювальної техніки і систем зв'язку для створення, обробки, збереження і передачі інформації у всіх сферах діяльності.

Інформаційні технології забезпечують перетворення інформації в найбільш доступну споживачу і зручну для негайного використання форму. Вони знижують трудомісткість процесів використання інформаційних ресурсів як у матеріальному, так і в нематеріальному виробництві, підвищують надійність і оперативність передачі й одержання інформації. Інформаційні технології підрозділяються на такі базові технології: технології мікроелементних компонентів; технології технічного забезпечення; технології програмного забезпечення; техноло-

гії комунікацій. Ключовими компонентами інформаційних технологій є мікропроцесори, локальні й глобальні комп'ютерні мережі, робототехніка, спеціалізовані автоматизовані робочі місця, програмувальні контролери та ін. Інформаційні технології дуже швидко вдосконалюються, що неминуче позначається на формах і методах управління. Можна відзначити такі основні тенденції в їхньому розвитку: поліпшення товарних властивостей і ускладнення інформаційних продуктів і послуг, забезпечення сумісності компонентів, ліквідація проміжних ланок між власником і користувачем, розвиток безпровідних комп'ютерних технологій, глобалізація процесів виробництва, поширення і споживання інформації, взаємопроникнення різних інформаційних систем.

Розвиток інформаційних технологій в останній третині XX століття здійснювався настільки швидко, що фахівці назвали цей процес інформаційною революцією, у якій органічно переплелися комп'ютерна і телекомунікаційна революції [6, с. 3–4] . Якщо до інформаційної революції людство користувалося трьома глобальними системами передачі даних – радіо, телеграфом і телефоном, то тепер до них додалися комп'ютерні мережі, супутниковий і стільниковий зв'язок.

У більш вузькому значенні під новими інформаційними технологіями розуміють сукупність форм, методів і засобів автоматизації інформаційної діяльності в різних сферах, але в першу чергу в управлінні. Новітні інформаційні технології стали рушійною силою структурних перетворень в економіці промислово розвинених країн уже в 70-ті роки XX століття. Поява цілої хвилі новітніх інформаційних технологій стала, за оцінкою учасників Римського клубу, первісною рушійною силою структурних перетворень у промислово розвинених країнах [7, с. 19]. Інформаційні технології створили технічну основу інформаційної економіки і викликали у світі набагато більш значимі зміни, ніж усі попередні технологічні революції. А найвизначнішим досягненням людства, отриманим завдяки інформаційним технологіям, стало створення єдиного світового інформаційного простору, який не має національних кордонів. Можливості інформаційних технологій настільки широкі, що важко відшукати галузь чи сферу виробництва, де вони не змогли б помітно поліпшити економічні та інші показники діяльності.

В інформаційній економіці виділяють чотири головних, тісно взаємозалежних компоненти [5, с. 31].

Перший – це всі сфери і галузі, де створюється, обробляється і поширюється інформація у зручній для споживача формі. У цій складовій частині інформаційної економіки можна виділити чотири основні сфери:

1) виробництво науково-технічної інформації, що має широке застосування і стосується практично всіх суб'єктів економічної та іншої суспільної діяльності. Науково-технічна інформація є продуктом складної інтелектуальної праці;

2) створення відповідними фахівцями комерційної інформації в інтересах головним чином приватного бізнесу; коло її споживачів обмежене рамками цього виду діяльності; стосується даного підприємства і частково його партнерів;

3) створення і поширення фахівцями ділової інформації, що стосується окремих суб'єктів або їхніх груп, пов'язаних між собою певними зобов'язаннями чи службовими відносинами;

4) виробництво іншої інформації, яка цікавить окремих фізичних осіб і носить, як правило, конфіденційний характер; масштаби її поширення незначні.

Другий – це освітня система, головною ланкою якої виступають університети. Освітня система не тільки готує працівників для національного господарства і формує їхній світогляд, вона сама — частина інформаційного виробництва. Крім того, її вплив на людину, на всі інститути суспільства носить пролонгований характер, а тому розвиток освітньої системи має бути випереджальним порівняно з усіма іншими.

Третій – матеріальне виробництво. Зрозуміло, жодне суспільство не може існувати без виробництва матеріальних благ, постіндустріальне — не виключення. Але його питома вага в структурі всього суспільного виробництва в умовах постіндустріального суспільства набагато більш скромніша, ніж в умовах індустріального та аграрного. Умовно в ньому можна виділити три основних сектори, два з яких – властиві будь-якому суспільству, а третій є характерним саме для інформаційного суспільства:

– виробництво продуктів, які безпосередньо задовольняють людські потреби;

– виробництво засобів виробництва для створення споживчих благ;

– виробництво засобів обробки, збереження, передачі інформації, нових засобів зв'язку і телекомунікацій.

Четвертий – це розгалужена система охорони здоров'я і соціального захисту. Важливість цієї системи в умовах інформаційної економіки пояснюється тим, що тут головними цільовими установками виступають не стільки кількісні показники (обсяг ВВП, національний дохід та ін.), скільки показники якості життя.

Необхідно зазначити, що поділ інформаційної економіки на зазначені чотири сектори є умовним. В інформаційному суспільстві найчастіше важко провести чітку межу між роботою і дозвіллям, професійною і комерційною діяльністю. Так, освітня система і система охорони здоров'я і соціального захисту лише частково є компонентами власне економіки, а багато в чому діяльність зайнятих у цих сферах пов'язана з іншими соціальними інститутами – політикою, правом, культурою та ін. Саме виробництво (добування) інформації також не завжди є предметом економічних відносин. У цьому полягає специфіка інформаційної економіки.

Загальною властивістю всіх основних компонентів інформаційної економіки є те, що їхнє функціонування відбувається на базі п'ятого і частково шостого технологічного укладу. Домінування в структурі суспільного виробництва п'ятого технологічного укладу виступає своєрідним критерієм повноцінного переходу країни від індустріальної до інформаційної епохи.

Отже, інформаційна економіка зародилася в надрах індустріальної економіки як її допоміжна галузь (у вигляді інформаційного виробництва) приблизно в 20–30-ті роки XX століття. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років інформаційна економіка охоплювала вже цілу сферу в національних економічних системах розвинених країн. У другій половині 70-х рр. інформаційна економіка стала чітко виявляти себе як самостійний тип економіки, який підпорядковує собі як індустріальне виробництво, так і багато нематеріальних галузей господарства. Пріоритет нового типу економіки і його перспективність, порівняно з усіма попередніми, проявився в тому, що його головний виробничий ресурс – інформація – є практично невичерпним, а звідси і можливості створення нових робочих місць порівняно безмежні. Отже, інформаційна економіка – такий тип господарства, в якому, на ві-

дміну від усіх попередніх, головним виробничим ресурсом є інформація, виробництвом, обробкою і поширенням якої займається переважна більшість активної робочої сили.

Важливою відмінною рисою інформаційної економіки є те, що у всіх її основних структурних компонентах домінує інтелектуальна творча праця. Це поєднує всі сектори інформаційної економіки і дозволяє розглядати розумову діяльність у них як певне єдине інтелектуальне виробництво.

Інформаційна економіка не замінює індустріальну. Вона виступає не як зведений на руїнах новий будинок, а як додатковий поверх над хоч і старою, проте міцною будівлею. Існування інформаційного суспільства можливе лише за наявності розвиненої індустріальної бази, адже будь-які досягнення у сфері електроніки, генної інженерії, молекулярної хімії, у авто- і авіабудуванні та десятках інших напрямків сучасної науки, глибокі зміни в організації і поділі праці, соціальній структурі суспільства виступають системоутворюючими факторами тільки в тому випадку, якщо під них підведена адекватна індустріальна основа. А для цього необхідні міцна енергетична база, розвинене виробництво вихідних конструктивних матеріалів, наявність підприємств з їх переробки та ін.

Співвідношення нової ситуації в економічному житті сучасного розвиненого суспільства (постіндустріального, інформаційного) та індустріальної сфери потребує подальшого поглибленого дослідження, адже від отриманих результатів значною мірою залежать оцінка аналізованих процесів та прогноз їх розвитку.

1.5. Людський капітал як фактор розвитку інформаційної економіки

Сучасний людський капітал як фактор розвитку інформаційної економіки формується за рахунок інвестицій у виховання, освіту, здоров'я, знання, підприємницькі здібності, інформаційне забезпечення, безпеку та економічну свободу населення, а також науку, культуру та мистецтво.

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що важливість ролі та значимість людського капіталу для сталого розвитку інформаційної економіки та суспільства є загальновизнаними. Для України, інформа-

ційна економіка та суспільство якої за двадцять два роки незалежності зазнали значної трансформації, проблеми розвитку і використання людського капіталу набувають особливої актуальності, вирішення яких сприятиме ефективній інтеграції молодої держави в світове господарство, її конкурентоспроможності та функціонуванню в умовах відкритої ринкової економіки, що обтяжена кризовими явищами.

Визнання наукою та практикою людського капіталу основним фактором розвитку продуктивних сил суспільства, який відновлюється та сприяє відтворенню інших факторів, актуалізувало виокремлення теорії людського капіталу в рамках сучасної економічної теорії, наукові методологічні і прикладні дослідження – з формуванням у XXI тисячолітті «економіки знань» [3, с. 165].

Поняття інформації тісно переплітається з поняттям людського капіталу. Можна зазначити, що вони нерозривно та взаємно доповнюють один одного.

Інформація є рушійною силою людського капіталу, базою або основою джерел знань, які здатні створити нові знання. Вона дає спеціалістам та населенню навички та досвід життя, шляхи виходу з простих та складних ситуацій, освіту, нагромаджені та поточні знання, формує та стимулює науку, інновації, пошук потрібних методів ліквідування та підтримки здоров'я, поточну інформацію, статистику, прогнози і плани, правила та орієнтири у житті тощо.

Розвитку теорії людського капіталу та розробкам щодо реалізації її положень на практиці присвячено праці таких закордонних вчених, як Л. Абалкіна, А. Амстронга, Г. Беккера, Ф. Ліста, А. Маршалла, В. Петті, Й. Шумпетера та ін.

В Україні дослідженням проблем розвитку і використання людського капіталу приділяють увагу видатні науковці науково-дослідних інститутів і вищої школи: В. Антонюк, В. Блізнюк, Д. Богиня, Н. Борецька, В. Воронкова, Н. Голікова, О. Головінов, Н. Лук'янченко, О. Макарова, А. Мерзляк, М. Осійчук, Л. Семів, С. Шумська та ін.

Перш ніж підійти до поняття людського капіталу та інформації як пов'язаних економічних, технічних та філософських категорій, коротко розглянемо поняття людського капіталу.

Поняття людського капіталу формувалось поступово. І як основний виробничий і соціальний фактор розвитку сучасного суспільства,

і як економічна категорія, людський капітал набув багатофакторного характеру.

Розвиток провідних країн світу привів до формування постіндустріальної, а потім і нової економіки – економіки знань, інновацій, глобальних інформаційних систем, економіки інтелектуальної праці, науки, новітніх технологій та венчурного бізнесу.

У рамках нової парадигми розвитку країн і світового господарства людський капітал зайняв провідне місце в національному багатстві (до 80 % у розвинених країн) і в сукупному продуктивному капіталі.

Наукова громадськість гідно оцінила наукові дослідження і створені теорії людського капіталу для світової економіки і науки. За внесок у теорію людського капіталу були присуджені дві Нобелівські премії – Т. Шульцу [1] в 1979 р. і Г. Беккеру [2] в 1992 р., що свідчить про важливий внесок цих вчених в економічну теорію, а також про величезне значення людського капіталу на сучасному етапі розвитку світової спільноти.

Т. Шульц вніс істотний внесок у становлення теорії людського капіталу на початковому етапі її розвитку, її прийняття науковою громадськістю і популяризацією. Він зробив багато чого для розуміння ролі людського капіталу як основного продуктивного чинника індустріальної і постіндустріальної економік.

Г. Беккер переніс поняття ЛК на макрорівень. Людський капітал підприємства він визначив як сукупність навичок, знань і вмінь персоналу. Як інвестиції у працівників Беккер врахував витрати на освіту та навчання. Беккер оцінив економічну ефективність освіти, перш за все, для самого працівника.

Е. Долан під людським капіталом розуміє капітал у вигляді розумових здібностей, отриманих через формальні навчання або освіту, або через практичний досвід.

С. Дятлов, А. Добринін визначають людський капітал як «сукупність усіх атрибутивних якостей і властивостей, продуктивних здібностей і сил, функціональних ролей і форм, що розглядаються з позицій системної цілісності і адекватних сучасному стану суспільства епохи науково-технічної та соціально-інформаційної еволюції, включених у систему ринкових відносин як ведучий фактор суспільного виробництва. М. Критський трактує людський капітал «як загальну

форму економічної життєдіяльності – підсумок історичного руху людського суспільства до сучасного стану.

Сучасний людський капітал – це інтенсивний продуктивний і соціальний фактор розвитку і життєдіяльності суб'єкта, який нерозривно пов'язаний з людиною, з його інтелектом і менталітетом.

Людський капітал стає вирішальним фактором розвитку в період переходу суспільства до інформаційної економіки. Провідним чинником якості життя населення та економічного розвитку країни виступає професіоналізм, використання знань та виробництво. Якщо в країні не відбувається поширення інтелектуального капіталу, то інноваційний розвиток стає неможливим. Крім того, він здатний підвищувати ефективність діяльності як у ринковому, так і позаринковому секторах і дохід від нього може набувати як грошову, так і негрошову форму. Внаслідок цього споживчі аспекти вкладень у людину виявляються не менш важливими, ніж виробничі [8, с. 287]. Людський капітал під впливом інформаційної революції стає домінуючим в економічному розвитку країни.

На основі розвитку науки й освіти, культури, охорони здоров'я відбувається еволюційне примноження людського капіталу. В умовах інформаційної революції уточнення концепції людського капіталу відбувається в напрямі розширення його сутності через інвестиції в людину, що включають витрати на освіту; підготовку та перепідготовку кадрів; науку; здоров'я (витрати на охорону здоров'я, екологію, фізичну культуру), культуру тощо, а також за різними рівнями його прояву [3, с. 168]. Величина вкладених інвестицій у людський капітал (здоров'я нації, освіта і культура) прямо впливає на зростання продуктивності праці й отримані доходи індивіда.

У сучасному світі розробка і розвиток високих технологій впровадження комп'ютерної та інформаційної техніки в усі сфери життя суспільства вимагають наявності людських ресурсів новаторського типу, вимагають включення у виробничий процес творчих працівників, здатних швидко приймати адекватні рішення в умовах інтенсивних науково-технічних перетворень. У період становлення нового технологічного базису, формування постіндустріального товариства передова технологія є вирішальним фактором виробництва.

На думку директора економічного центру Каліфорнійського університету Джорджа Кімбелла, головним ресурсом швидкого кон-

курентного розвитку сучасної економіки є нові технологічні ідеї, насамперед висока кваліфікація і творча активність людей, здатних ці ідеї втілювати в життя [5, с. 1].

Людський капітал фірми включає в себе сукупний менталітет персоналу, традиції самої фірми, сукупні знання, якими володіє організація в особі своїх співробітників, методології, інтелектуальний капітал у формі патентів, програмних продуктів, ноу-хау, архітектури та взаємозв'язки всередині фірми, зовнішні зв'язки фірми, що сприяють підвищенню величини і якості її людського капіталу, інноваційний потенціал, організаційний потенціал фірми.

Однією з основних складових людського капіталу є інформаційна складова людського капіталу або інформаційний потенціал суб'єкта. Поняття інформації багатоваріантне і досі чітко не визначено. У роботі Чернавського зібрані з різних джерел та наведені такі формулювання інформації:

– «інформація – знання, передані кимось іншим чи набуті шляхом власного дослідження чи вивчення»;

– «інформація – це відомості, які у даному сполученні представлені як об'єкт передачі, зберігання і обробки»;

– «інформація в повсякденному сенсі – це відомості, звідки в науково-технічних додатках – те, що має на собі сигнал»;

– «інформація в найзагальнішому випадку – це різноманітність, яку один об'єкт містить про інше, це взаємна, відносна різноманітність. З позицій теорії відображення інформації може бути представлена різноманітність, яка відображає об'єкт»;

– «інформація – це зміст процесів відображення»;

– «інформація не тотожна відображенню, а є лише його інваріантна частина, піддається визначенню, об'єктуванню, передачі» [10].

Розвиток сучасної економіки прискорюється нині передусім за рахунок інформаційних і комунікаційних технологій, які відкривають доступ майже кожному індивіду до інформації з необмеженою швидкістю та практично на будь-якій території. Інформація сьогодні є недорогим та наявним у достатній кількості економічним фактором, який дедалі інтенсивніше застосовується в усіх сферах економіки.

Інформація, на наш погляд, – це якість знання і відомості, створювані і накопичені людством, що реалізуються на практиці через людину. Інформація – це складова людського капіталу. До складу інформації входять накопичені людством наукові знання, методи і тех-

нології їх освоєння та використання, досягнення техніки, виробництв, культури, медицини, політики, спорту.

Інформаційні потоки пронизують усі сфери людського життя і відіграють наростаючу роль в умовах глобалізації світової спільноти. Важливість інформації для сучасної економіки і життя суспільства випливає з самої усталеної назви передових постіндустріальних економік – «інформаційна економіка» або економіка знань.

У неоекономіці достатнім за кількістю економічним фактором є інформація, а обмеженим фактором, можливо, в недалекому майбутньому стане людський капітал, оскільки саме він має перетворювати інформацію на знання, причому таку здатність неможливо довільно збільшувати. Інформація та інформаційні потоки живлять всі основні джерела накопичення людського капіталу [4, с. 3].

Для проблеми взаємодії інформації і людського капіталу такий параметр, як кількість інформації – досить невизначений і має обмежене значення. Воно може включати корисну, неправдиву та іншу інформацію.

Освіта та наука як основні складові накопиченого людського капіталу безпосередньо пов'язані з інформацією. У цьому випадку відібрана і професійна інформація – це і є знання і відомості, накопичені людством та використовувані в процесах освіти і наукових досліджень. Крім того, істотну роль в освіті та науковому процесі відіграють інформаційні системи, що сприяють ефективному використанню накопичених знань.

Комп'ютерні технології та глобальні системи зв'язку в корені змінили науковий і освітній процеси. Зараз комп'ютер став частиною «інтелекту» людини, його пам'яттю, системою пошуку та споживання інформації, інструментом виготовлення інтелектуальної продукції, зберігання її, інструментом електронного зв'язку. Подібна інформація, методи її використання, власні напрацювання є інтелектуальним капіталом індивіда і входять до складу його особистого людського капіталу.

На макрорівні, зокрема, на рівні країни інформаційні системи і технології, а також рівень і різноманітність інформації відповідають рівню розвитку країни і якості життя її населення.

З одного боку, саме досягнення певного етапу розвитку пов'язане зі створенням у країні і ефективним використанням інформацій-

них систем і технологій у системах управління, в бізнесі, в науці, виробництві, у повсякденному житті населення і т. д. Тому така економіка й отримала назву інформаційної або економіки знань.

З іншого – сучасна інноваційна економіка вимагає обов'язкового створення ефективних інформаційних систем і технологій та широке використання їх на практиці в усіх сферах життєдіяльності. Національну інноваційну систему неможливо створити без інформаційних систем і технологій. Отже, створення інноваційної економіки відбувається через накопичення цінної інформації, створення ефективних інформаційних систем і технологій.

На макрорівні інформація входить до складу людського капіталу через наукові досягнення, освіту, виховання, менеджмент і маркетинг, ефективність управління країною, безпеку, інформаційну ефективність бізнесу і т. д.

Усі інформаційні рівні від глобальних до інформаційних для сімей та громадян пов'язані і живлять один одного. Чим вище рівень розвитку країни, тим вища якість життя населення, чим значніший національний людський капітал, тим різноманітніші, цінніші і потужніші інформаційні потоки, тим вища їх доступність.

Знання та інформація стають головним виробничим ресурсом, що забезпечує отримання доходу. Саме тому економіки розвинених країн дедалі більше орієнтуються на новітні наукові дослідження і розробки, які є джерелом підвищення продуктивності та ефективності виробництва. Витрати на науку розглядаються як інвестиції у знання, що стали необхідною і обов'язковою умовою формування новітньої економіки знань, де головною продуктивною силою виступає людина із високим рівнем інтелекту та професійних здібностей, які у процесі реалізації капіталізуються і забезпечують тривалий ефект. Інвестиції у знання сприяють економічному зростанню та технологічному розвитку, підвищенню ефективності й зайнятості.

Для комплексної оцінки людського капіталу необхідно здійснити аналіз кадрового складу наукової сфери, оскільки науковий потенціал чинить значний вплив на формування інформаційного суспільства, а отже, і економіки знань. [7, с. 47] За роки незалежності України чисельність виконавців наукових та науково-технічних робіт скоротилася від 313 тис. осіб у 1990 р. до 84 тис. у 2011 р., тобто більш ніж утричі. Негативний вплив на наукову сферу має виїзд фахівців вищої кваліфікації – інтелектуального капіталу нації – за межі України внас-

лідок скорочення обсягів фінансування, падіння престижу наукової праці, старіння матеріально-технічної бази. Наприклад, у 2000 р. за межі країни виїхало 125 кандидатів наук, у 2004-му – 74, у 2007-му – 48, у 2008-му – 22, у 2011 р. – 31. Найбільшими країнами-реципієнтами виступають США, Німеччина та Російська Федерація [9, с. 322].

За даними звітів ООН про розвиток людини, Україна за показниками ІРЛП займала у 2001 р. 80 місце серед 175 країн світу, у 2006 р. – 78 місце серед 177 країн світу, а у 2011 р. зайняла 76 місце серед 169 країн світу та потрапила до групи країн із високим рівнем розвитку людського потенціалу. Водночас за показником ВВП на душу населення у 2011 р. серед групи країн із високим рівнем розвитку людського потенціалу Україна входила до п'ятірки країн із найнижчими його значеннями.

Для розвинених країн та інших великих країн характерне існування сильних синергетичних ефектів. Ці ефекти багаторазово збільшує розвинена ефективна інформаційна система, що базується на новітніх інформаційних технологіях. В інноваційному бізнесі та технологічному венчурному бізнесі чим вища концентрація висококваліфікованих фахівців, тим вища віддача кожного з них. Усім цим процесам сприяє глобалізація світової економіки та інформаційного простору, на якому визначальну роль відіграють технологічно і науково передові країни, насамперед США, Японія та ін.

Отже, інформація – це, перш за все, знання, які формують рівень людського капіталу країни і, відповідно, рівень її розвитку і якості життя населення. Інформаційні технології визначають рівень і ефективність усіх інших технологій, включаючи виробничі. Доступність і якість інформації визначають рівень розвитку громадянського суспільства і демократії в країні, рівень і якість національного людського капіталу, його ефективність і конкурентоспроможність.

Для світової інформаційної економіки XXI ст. характерним є перехід до якісно нового етапу розвитку продуктивних сил – від індустріальної стадії, де переважали велике механізоване машинне виробництво, галузі матеріального виробництва, до постіндустріального етапу, на якому розвиваються пришвидшено галузі послуг, наука, освіта, зростають їх роль, значення та наслідки. Людський капітал наочно доводить, що інвестиції в людину, її освіту, професійну майстерність, культуру, в усі складові її життя є першочерговими і визначальними, адже саме людина – розробник нових технологій, вона визначає їх

впровадження у виробництво, забезпечує досягнення високої ефективності економіки та якості життя [10]. Сучасна економіка людини – це галузь дослідження якісних зрушень і механізмів їх здійснення, пов'язаних із швидким зростанням ролі та значення творчої праці людини, що повністю перетворює як трудовий процес, так і змінює результати діяльності в зв'язку з переходом до панування сфери послуг.

1.6. Економічні наукові знання як стратегічний ресурс розвитку інформаційного постіндустріального суспільства та його економіки

Про точні параметри інформаційного постіндустріального суспільства, в якому буде жити людина, сьогодні навряд чи можна говорити з повною впевненістю. Однак можна і потрібно спробувати спрогнозувати основні контури і базові характеристики середовища, в якому буде відбуватися економічна діяльність і повсякденне життя людей. Це надзвичайно важливо, зважаючи на такі обставини.

Здійснюючи дослідницьке прогнозування, людина вивчає умови, в яких вона житиме в майбутньому. Спрогнозовані сценарії майбутнього є основою для формування теперішньої діяльності людей, адже контури майбутнього формуються багатоваріантними. Щоб реалізувати будь-який із цих варіантів (або уникнути небажаного розвитку подій), необхідно приступити до конкретних дій уже сьогодні. Те, що буде вироблятися в майбутньому, починає проектуватися в сьогоднішньому. Крім того, дослідження майбутніх обставин, в яких будуть жити люди, дозволяє розпочати підготовку для життя у відповідних умовах. З урахуванням цього повинні формуватися освітні програми, системи життєзабезпечення, законодавчі основи, інші суспільні інститути [1, с. 9–10].

Сьогодні озброєння молоді сучасними економічними знаннями і, зокрема, політекономічними є першочерговим завданням Української держави. Ключову роль у цьому процесі відіграють університети. Адже саме в стінах дослідницьких університетів здійснюється підготовка сучасних економістів, від рівня компетенції і професіоналізму яких залежить у кінцевому рахунку постіндустріальний розвиток українського суспільства та його економіки.

Цілком очевидним є питання про те, що 4–6 років, необхідних для підготовки дипломованого спеціаліста, бакалавра чи магістра економіки, має визначатися тим набором знань і компетенцій, які необхідні професійному економісту, затребуваному в сучасній економіці. На наш погляд, під терміном «затребуваність» у широкому сенсі слід розуміти не тільки можливість випускника університету швидко і без труднощів влаштуватися на роботу в будь-яку компанію, але й наявність компетенцій, які дозволили б йому реалізувати себе як професійного економіста і досягнути успіху в будь-яких починаннях, будь-то наймана праця в приватних компаніях, служба в державних структурах, наукова кар'єра чи можливість відкрити свою справу. Саме наявність фундаментальних політекономічних знань є основою затребуваності випускників у широкому розумінні цього слова.

Політекономічні знання, які отримують студенти в процесі їх навчання, мають опиратися на тверду основу, якою є повний і комплексний курс теоретичних економічних дисциплін. На думку автора, цей курс має включати і навчальну дисципліну «Політична економія інформаційного постіндустріального суспільства».

У зв'язку з цим важливо обґрунтувати необхідність озброєння студентів фундаментальними політекономічними знаннями, довести важливість включення до навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів з економіки навчальної дисципліни «Політична економія інформаційного постіндустріального суспільства», яка має стати основою формування наукового економічного світогляду та компетенцій сучасних економістів.

Одна з найважливіших функцій дисциплін теоретичного блоку економічної науки – економічної теорії – це поєднувати розрізнені знання про факти економічної дійсності в єдину систему, виявляти фундаментальні причинно-наслідкові зв'язки й закони в рамках існуючої економічної реальності, а також бути надійною основою для формування прогнозів і практичних рекомендацій для економічних суб'єктів. Це найважливіше завдання має знайти відображення в освітньому процесі. Тому зміст політичної економії інформаційного постіндустріального суспільства повинен включати такі блоки проблем:

1) загальні засади постіндустріального розвитку;

2) прогнозні ознаки (характеристики) нової суспільно-економічної формації: інформаційного постіндустріального суспільства, інформаційної постіндустріальної економіки;

3) структурні трансформації суспільного виробництва як імператив формування нового суспільства та його економіки;

4) роль інформаційно-комунікаційних технологій у становленні і розвитку інформаційного постіндустріального суспільства;

5) економічний світогляд людини та необхідність його формування на засадах постіндустріалізму;

6) роль інтелектуалізації економічної діяльності, її інноваційності у формуванні нових світоглядних орієнтирів суб'єктів господарювання;

7) функції держави в становленні і розвитку інформаційного постіндустріального суспільства та його економіки, суспільства знань та економіки знань;

8) становлення і розвиток глобального інформаційного постіндустріального суспільства.

Обґрунтуванням необхідності політичної економії інформаційного постіндустріального суспільства слугує таке.

Фундаментальні зміни, що відбуваються в суспільстві, дозволяють говорити про формування нової соціально-економічної формації. Аналізуючи наукові теорії, в основу яких покладено дослідження інформаційного суспільства, можна відзначити зацікавленість науковців у дослідженні передумов та фактичних досягнень сучасної цивілізації, які характеризують особливості нової суспільної формації.

Для назви суспільства майбутнього використовують різноманітні терміни: «постіндустріальне», «інформаційне», «мережеве», «постекономічне», «посткапіталістичне», «суперіндустріальне», «третьої хвилі», «цивілізації послуг», «інформаційно-комп'ютерне» тощо. Ще різноманітнішим є спектр термінів, якими позначається базова економіка майбутнього суспільства (табл. 1.6).

За кожним із перелічених понять, зазначає А. А. Гриценко, підкреслюється певна ключова риса, проглядається своєрідна укрупнена характеристика прийдешнього суспільства:

– засноване на виробництві і споживанні інформаційних товарів і послуг; його виробничу основу складають високотехнологічні засоби виробництва, контрольовані комп'ютерними технологіями;

– значної питомої ваги набуває сфера послуг;

– зростає ступінь віртуалізації виробничих соціальних зв'язків, унаслідок чого створюються передумови для залучення широких мас

населення в процеси прийняття рішень, сфера безпосереднього спілкування людей розширюється до глобальних масштабів;

– колосальний рівень технічних можливостей людини обумовлює високу ступінь відповідальності за прийняті рішення;

– в організації економіки центр ваги переноситься з вертикально сформованих ієрархічних структур на горизонтальні мережеві зв'язки [1, с. 9–10]. Зазначене дає підставу автору назвати прийдешню формацію інформаційно-мережевим суспільством.

Таблиця 1.6

Назви та ключові ознаки базової економіки прийдешнього суспільства

Назви базової економіки майбутнього суспільства	Ключові ознаки економіки
Наступна економіка (Next Economy)	Економіка, що прийде на зміну нинішній
Нова економіка (New Economy)	Економіка, що відрізняється від нинішньої, або економіка, заснована на інноваціях
Високотехнологічна економіка (Hi-Tech Gift Economy)	Економіка, яка формується науково-технологічним прогресом
Цифрова економіка (Digital Economy)	Економіка, заснована на електронних комп'ютерних технологіях
Економіка знань (Knowledge Based Economy)	Економіка, заснована на знаннях
Економіка послуг (Service Economy)	Економіка, у якій переважає сфера надання послуг
Економіка уваги (Attention Economy)	Економіка з високою ціною відповідальності
Віртуальна економіка (Virtual Economy)	Економіка, заснована на віртуальних зв'язках
Мережна економіка (Network Economy)	Економіка, заснована на мережних, горизонтальних зв'язках між економічними суб'єктами

Серед перерахованих вище характеристик А. А. Гриценко виділяє два ключових аспекти – факторний і організаційний. За базовим основним фактором (основний ресурс, предмет споживання, засіб виробництва, інструмент реалізації суспільних зв'язків тощо) суспільство майбутнього цілком обґрунтовано може бути назване інформаційним: «перехід до інформаційно-мережевого суспільства робить інформацію пануючою формою продукту, на виробництво якого витрачають дедалі зростаючу частку суспільного часу» [2, с. 6], а за характером організа-

ційної структури воно може бути ідентифіковане як мережеве: «мережа є природним середовищем пробування інформації» [2, с. 6].

Автори аналітичної доповіді «Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості» (Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк) пропонують розглядати інформаційне або постіндустріальне суспільство як таку фазу («хвилю») у розвитку цивілізації, коли головними продуктами виробництва стають не речі й енергія, а інформація і знання. На думку авторів, провідними трьома рисами, що вирізняють подібний соціум від усіх його попередників, вважаються:

– створення глобального інформаційного простору, здатного забезпечити нову якість життя;

– збільшення питомої ваги інформаційно-комунікаційних технологій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті (ВВП) країни;

– поява якісно нових комунікацій та ефективної інформаційної взаємодії людей на засадах зростаючого доступу до національних і світових інформаційних ресурсів, подолання інформаційної нерівності (бідності), прогресуюче задоволення людських потреб в інформаційних продуктах і послугах [3, с. 3].

Будь-який соціум, кардинально відмінний від його історичних попередників, вважають автори, передусім характеризується новою якістю людського життя, що породжує «нову людину» та якісно нову соціальну структуру. В інформаційному суспільстві ця нова якість полягає у забезпеченні кожної особи будь-якими знаннями, що зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.). Тобто основна ідея інформаційного суспільства у соціогуманітарному вимірі полягає у досягненні нової фази розвитку – «суспільства знань» і забезпеченні для всіх рівного доступу до них [3, с. 3–4].

Перехід від індустріальної до інформаційної постіндустріальної стадії є настільки різким поворотом в історії, зазначає академік НАН України А. А. Чухо, що він змінив усталену методологію економічної теорії і зумовив формування якісно нової [4, с. 17]. Йдеться про застосування цивілізаційного підходу. Незважаючи на те, що цивілізаційний світоглядний принцип використовується в науковій літературі, проте він повною мірою не доводиться до студентів, не використовується

для озброєння майбутніх фахівців сучасною методологією. Тому втілення цивілізаційного підходу в навчальній літературі, зокрема в політичній економії інформаційного постіндустріального суспільства, послідовне його розкриття і висвітлення є неодмінною умовою формування у студентів сучасного наукового економічного мислення.

Зміст політекономії інформаційного постіндустріального суспільства передбачає осмислення значного масиву знань, які стосуються ролі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у розвитку нової суспільно-економічної формації, адже формування єдиного світового ринкового простору наприкінці минулого століття збіглося з початком бурхливого повсюдного поширення сучасних ІКТ. Широка наявність різноманітної інформації в режимі он-лайн для урядів, бізнесу, громадян викликала небувалий інтерес до порівняння умов життя і праці, поєднання національних і приватних інтересів, діяльності транснаціональних компаній і фінансових інститутів, ролі окремих країн у вирішенні глобальних проблем, місця людини в наукомісткій економіці. Без розгляду зазначених питань на загальнонаціональному рівні неможливо оцінити те, що відбувається, виявити тенденції для прогнозування майбутнього. Усе це визначає першорядне значення політико-економічного підходу до аналізу сучасного розвитку під впливом ІКТ [5, с. 64–66].

ІКТ стали найважливішою ланкою нової інфраструктури світового господарства. Не тільки передові постіндустріальні країни, в яких проживає лише 15 % населення земної кулі, але і країни, що розвиваються, а також держави з ринковою економікою покриті загальною інформаційною мережею. На сьогодні жодна національна модель економічного розвитку не може нормально функціонувати без використання Інтернету, без урахування світових інформаційних потоків. Фактично йде в минуле час закритих економік. Тепер країни прагнуть визначити оптимальність відкритості своєї економіки при виробленні політики захисту своїх національних інтересів, що неминуче ставить питання про політичну економію світового господарства [5, с. 65].

Як засвідчує глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., виникли специфічні фактори, що посилюють нерівномірності розвитку і зростання диспропорційності у світовому господарстві. У цих умовах системне бачення національної економіки не може бути повним без системного бачення світової економіки. Вирішити

цю наукову проблему здатна політична економія інформаційного постіндустріального суспільства.

З середини XX століття у постіндустріальних країнах спостерігається тенденція зростання впливу сфери послуг. З появою і впровадженням сучасних ІКТ, автоматизацією робочих місць ця тенденція прискорилася і розширилася. Як показують статистичні дані, за абсолютними показниками обсяг матеріального виробництва збільшується, але темп його приросту нижче темпів приросту сфери послуг і ВВП у цілому. Не випадково, що сучасну економіку розвинених країн нерідко називають сервісною.

Роль людини, людського потенціалу в останні десятиліття зростає в геометричній прогресії. Людська праця незаперечно доводить свою головну роль серед інших сучасних факторів виробництва за інших рівних умов. За своєю значимістю людина перебуває в основі економічної системи, будучи водночас її продуктом. В умовах «інформаційної епохи» сучасне суспільство продовжує залишатись суспільством найманої праці. Зайнятість чи то на державній службі, чи у приватному секторі залишається основним джерелом існування абсолютної більшості працездатного населення.

Сьогодні спостерігається поєднання різних тенденцій у підвищенні значимості людини і трудового фактора в економіці. З одного боку, скорочується частка тих галузей матеріального виробництва, де переважає фізична праця, з іншого – неухильно розширюється сфера автоматизованої праці і послуг, зростає значимість освіти, професійної підготовки і безупинного підвищення кваліфікації працівників, де переважає розумова праця. Скрізь цінність працівника різко зростає, від кожної людини залежить реалізація матеріальних і фінансових ресурсів, швидкість обороту капіталу і його зростання.

Отже, фундаментальні зміни в багатьох сферах людської діяльності свідчать про формування паростків інформаційного суспільства в постіндустріальному періоді. В економічному плані суспільство майбутніх часів направлене на виробництво і споживання інформаційних товарів і послуг. Воно буде опиратися на використання наукомістких високотехнологічних засобів виробництва і розвиток соціальних мережевих структур, залучених у процеси прийняття рішень. Зміна соціально-економічної формації обумовлює еволюційні перетворення в свідомості суспільства і людини. Нині людина повинна змінювати як саму себе, так і економічні процеси, щоб отримати переваги та мінімі-

зувати ризики на шляху до інформаційного суспільства. Для цього необхідна фундаментальна підготовка, нові політекономічні знання, нове економічне мислення. Сприяти цьому допоможе вивчення навчальної дисципліни «Політична економія інформаційного постіндустріального суспільства».

1.7. Проблеми регулювання постіндустріальних економічних систем

Незалежно від соціально-економічної сутності економічних систем, існування різних моделей сучасних ринкових систем, різних методологічних підходів до їх дослідження всім їм притаманний свій механізм регулювання, який є сутнісним чинником функціонування та розвитку економічної системи.

Механізм регулювання економічної системи в найбільш загальній формі є способом упорядкованості дій суб'єктів економіки на основі суперечливої системи економічних законів, форм і методів їх використання, інституціональних структур і організацій, формальних і неформальних правил і норм, через посередництво яких здійснюється розподіл і ефективне використання обмежених економічних ресурсів з метою узгодження і реалізації інтересів і задоволення потреб індивідів і суспільства. Не можна погодитися з науковцями, які регулювання сучасної економіки зводять лише до ринкового регулювання [3, с. 224] або до централізованої планомірності. Визиває сумнів і точка зору, яка обґрунтовує положення, що координація економіки базується на ринковому і державному регулюванні [4, с. 27]. На нашу думку, регулювання сучасної економічної системи не обмежується лише ринковим і державним регулюванням, а органічно поєднує ринковий, корпоративний і державні механізми з впливом на цей процес недержавних організацій та інституцій, а також груп з концентрованими інтересами [5, с. 76]. Для аналізу саме вищеназваних інститутів регулювання для виявлення нових рис і тенденцій в їх функціонуванні буде використаний цивілізаційний підхід.

Слово «цивілізація» в перекладі з латинського civilis означає громадянський, суспільний. Цей термін використовувався для оцінки різних явищ суспільного життя: для характеристики суспільства, в якому «царює розум і свобода»; для визначення характеру і рівня куль-

тури (антична, європейська, азійська, сучасна цивілізація тощо); для розкриття стадій та етапів розвитку людського суспільства; для розкриття культурно-історичного циклу розвитку народів і держави; для характеристики сукупності таких важливих компонентів суспільства, як способу виробництва матеріальних і духовних благ, розвитку продуктивних сил, науки та інформаційних технологій, людського потенціалу, екологічного стану.

У сучасних умовах цивілізаційний підхід розглядається як своєрідна концепція періодизації історії суспільства, яка передбачає зародження, розвиток і занепад різних історичних типів суспільства в процесі еволюційного переходу від однієї історичної епохи розвитку до іншої.

В основу цивілізаційного підходу покладено такі принципи: багатовимірності аналізу економічних систем і соціально-технологічний аспект дослідження суспільства; еволюційної поступовості історичного процесу; визначення суперечностей, але відмова від класових, конфронтаційних оцінок змісту і цілей системи; пізнання економічної системи в єдності її економічних і соціокультурних елементів; посилення ролі людського фактора, знання та інформаційних технологій у суспільному розвитку; визнання розвитку окремої економічної системи як складового елементу світової історії, глобалізаційних процесів як єдиного планетарного цілого [6, с. 63].

У межах цивілізаційного підходу використовуються різні критерії для визначення періодизації суспільного розвитку: характер взаємозв'язку у суспільстві між виробництвом і споживанням (К. Блюхер); ступінь свободи господарювання (Г. Уолич); ступінь розвитку господарських зв'язків (В. Зомбарт); ступінь розвитку духовної культури людей тощо. Але в контексті дослідження сучасних проблем регулювання економіки особливо значимими є критерії, які базуються на масштабних і глибинних, якісних змінах під впливом НТР, які відбуваються у галузях науки, техніки, технології, організації виробництва в соціальній та культурних сферах.

У зв'язку з цим інтерес викликає теорія «стадій економічного зростання» У. Ростоу, який виділив п'ять стадій економічного розвитку: традиційне суспільство; перехідне суспільство; стадія зрушення; стадія незрілості; стадія високого рівня масового споживання. Американський вчений Л. Г. Морган вказує на три стадії в розвитку людсь-

кої історії: епоху дикості (мисливство); епоху варварства (скотарство); епоху цивілізації, в межах якої по вертикалі він виділяє аграрну, індустріальну, постіндустріальну цивілізації.

Відповідно до сучасної теорії «циклічної зміни» у розвитку суспільства виокремлюють сім цивілізацій: неолітичну; східно-рабовласницьку; античну; ранньофеодальну; передіндустріальну; індустріальну; постіндустріальну.

Для всіх вищеназваних теорій перехід від одного ступеня зрілості до іншої цивілізації відбувається за критеріями глибоких змін у продуктивних силах і його окремих елементах, у технологічних способах виробництва.

Сучасні зарубіжні науковці (Дж. Гелбрейт, А. Арон, Д. Белл та інші), використовуючи критерій «ступінь індустріального розвитку суспільства», виділяють три стадії: доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне суспільство.

В індустріальному суспільстві, особливо на його завершальній стадії (30-х – перша половина 50-х років XX століття), провідну роль у задоволенні матеріальних потреб суспільства відігравало велике промислове виробництво, яке ґрунтувалося на комплексній механізації та переважанні машинної праці перед м'язовою силою людини.

Індустріальна епоха забезпечила бурхливий розвиток продуктивних сил, нові види енергії – парова і електричні сприяли швидкому зростанню машинного виробництва, а розвиток небачених раніше засобів сполучення – залізничного, автомобільного, авіаційного транспортів, і на новій тяговій силі суттєво розширило географічні межі та інтенсифікувало економічні і культурні зв'язки між людьми і державами. Індустріальне суспільство створило економічні і соціальні умови переходу людства до більш розвиненої стадії.

Постіндустріальне суспільство – це новий етап у розвитку людської цивілізації, початок якому поклала науково-технічна революція, яка розпочалася у другій половині XX ст. і поступово переросла в революцію сучасних інформаційних технологій.

У зарубіжній літературі використовується різна термінологія для характеристики закономірностей і тенденцій розвитку постіндустріального суспільства. Наприклад, американський економіст К. Кларк і французький суспільствознавець Ж. Фураетье, використовуючи секторний підхід, зазначали, що для постіндустріального суспільства домінуючим є сектор послуг. На основі цієї властивості окремі автори

(наприклад Г. Кан) це суспільство називали «суспільством послуг». На початку 60-х років майже одночасно Ф. Махлуп у США і Т. Умесао в Японії ввели у науковий оборот термін «інформаційне суспільство» і тим самим поклали початок концепції «інформаційного суспільства» [6]. Ця теорія розкрила властивості інформації і показала її зростаючу роль у житті нового соціуму, але не змогла претендувати на всеохоплюючу характеристику постіндустріального суспільства.

Деякі вчені справедливо акцентували увагу на те, що знання, інтелект людини є одним із основних ресурсів постіндустріального розвитку й обґрунтували положення про «суспільство знань», або знаннєве суспільство.

Досліджуючи процеси формування і розвитку теорії постіндустріального суспільства, вітчизняні науковці зазначають, що ми маємо справу не з рядовою концепцією, а з теорією, яка інтегрувала багато концепцій і перетворила їх на основу своєї логіки і методології [1, с. 56].

Постіндустріальне суспільство базується на автоматизованому виробництві, наукомістких та інформаційно-інтелектуальних технологіях, які домінують у всіх сферах економіки і управління. Якщо для індустріальної епохи властивим є переважання матеріального виробництва, то у постіндустріальному абсолютно переважає сфера послуг, нематеріальне виробництво, тобто пріоритетний розвиток надається науці, системі освіти, охороні здоров'я, культурі, якості життя. Внаслідок революційних науково-технічних перетворень суспільство переходить до третього і четвертого технологічного способу, що кардинально змінює виробничу роль людини в суспільному виробництві, формується працівник нового типу, посилюється творчий характер його праці. Поряд з інформацією і наукою інтелектуальний потенціал людини, знання, талант, творчі й організаторські здібності тощо стають одним із головних ресурсів економічного і соціального розвитку суспільства.

У зв'язку з «соціально-технологічним аспектом» дослідження прихильників цивілізаційного підходу інколи звинувачують у сповідуванні принципу технологічного детермінізму, різновидами якого, на думку С. В. Мочерного, є теорія «технологічного суспільства» З. Бзежинського, «надіндустріального суспільства» А. Тофлера, «кібернетичного суспільства» інших західних вчених. А. А. Чухно писав,

що постіндустріальне суспільство не обмежується технологічним детермінализмом, передбачає перехід від суспільства матеріальної продукції до його сервізації, розкриває роль і значення інформації, науки, освіти та культури, аналізує зміну співвідношення між матеріальним виробництвом і сферою послуг, роль людини, розвиток її як особистості, перетворення праці у творчу працю, становлення нової, постматеріальної мотивації людей, розгортання демократії і удосконалення політичних систем, розвиток державного регулювання та прогнозування економіки [1, с. 40].

Якщо в постіндустріальному суспільстві освіта, наука, охорона здоров'я, культура, знання; новітні інформаційні технології, людський капітал є визначальними, а їх динамічний розвиток є характерною рисою цього суспільства, то виникає питання теоретичного плану, від яких суб'єктів економіки в першу чергу залежить цей процес? Що стосується національної економіки, то можна з повною впевненістю стверджувати, що значний, а в окремих напрямках вирішальний вплив на цей процес має держава, її економічна політика, державне регулювання цих сфер і галузей економіки [7, с. 11]. Держава бере на себе значні витрати на освіту, розвиток науки, зокрема і фундаментальних наукових досліджень, охорону здоров'я, екологію, культуру тощо. Так, витрати держави на розвиток науково-дослідницьких розробок у загальному обсязі становлять приблизно 35 %. Крім того, висока вартість і ризикованість для бізнесу багатьох інноваційних проектів зумовила розвиток різних форм кооперативних зусиль держави і приватного сектору для спільного виконання великих дослідницьких програм. Прикладом кооперування такого роду в національному масштабі можуть слугувати японські програми розвитку обчислювальної техніки під керівництвом Міністерства зовнішньої торгівлі і промисловості, британська програма Елві, проекти, які організовуються Національним науковим фондом США та інші.

Однією із форм співробітництва держави і бізнесу є також державні замовлення на розробку тих чи інших науково-технологічних проектів. Відповідно до статистики США корпоративний сектор отримує приблизно 95 % держзамовлень на розробку подібних програм. При цьому отримані в державних центрах патенти і ліцензії безкоштовно передаються, насамперед, великим компаніям.

На процес розвитку людського фактора науки, сучасних технологій, методів і форм організації виробництва суттєвий вплив мають вели-

кі корпоративні структури і особливо транснаціональні компанії. Великий капітал є головним інвестором у розвиток інноваційних проектів і програм. Саме він акумулює в своїх руках і є власником більшості світових патентів і ліцензій на виробництво сучасних товарів і послуг. Наприклад, ТНК контролюють до 80 % патентів і ліцензій на нову техніку, технології і ноу-хау. А частка витрат корпорацій у загальних затратах на НДДКР для більшості розвинених країн перевищує 65 %.

Великі корпорації також суттєво впливають на формування і розвиток кваліфікаційних спеціалістів, їх підготовку і перепідготовку, кар'єрне просування по службі. При цьому розширяється зона їх впливу. Якщо раніше великі фірми активно діяли лише в напрямі підвищення кадрового потенціалу для ефективного функціонування своїх підприємств і їх філіалів за кордоном, то тепер провідні корпорації займаються і підготовкою фахівців для різних галузей економіки, які вже використовують або потенційно будуть працювати і обслуговувати їх нові розробки в сфері сучасних технологій.

Розвиток телекомунікаційних, інформаційних та інших сучасних технологій привів до того, що в цих сферах і галузях виникло багато невеликих і середніх підприємств, які спеціалізуються на окремих напрямах у розробці високотехнологічної продукції та успішно конкурують з іншими фірмами, зокрема і з великими корпораціями. Посилення конкурентних начал належить і до сфери послуг, яка, як зазначалося вище, домінує в структурі постіндустріального суспільства.

Особливістю цього сектору економіки є те, що його діяльність базується переважно на невеликих і середніх підприємствах, кожне з яких окремо не може впливати на ціни, попит і пропозицію. У цих умовах конкурентний механізм виступає основним чинником ефективного функціонування та розвитку фірм у сфері послуг.

Розвиток нових електронних систем комунікації, комунікаційних технологій, їх широке розповсюдження привело до формування нового електронного ринку, в якому економічні суб'єкти здійснюють економічний обмін за допомогою електронних засобів зв'язку. До важливих рис електронного ринку можна віднести: суттєве розширення доступу до інформації виробників і споживачів, що дало останнім можливість отримати повне уявлення про якість товарів і послуг, їх ціни, і на цій основі знайти оптимальний варіант обміну, а першим – отримати інформацію про потреби споживачів, що важливо для вибору оптималь-

ної виробничої програми; завдячуючи можливостям отримання достовірної інформації зросла гнучкість і швидкість адаптації виробничого потенціалу фірм до потреб споживачів; електронна система комунікацій у багатьох випадках зв'язує попит і пропозицію безпосередньо по лінії «споживач-виробник»; електронний ринок значно ускладнив контроль за цінами, створення бар'єрів для входження на галузеві ринки, а також створив більш сприятливі умови для відповідності якісних характеристик товару індивідуальним запитам споживача.

Розгляд важливих рис електронного ринку в постіндустріальному суспільстві дає можливість стверджувати, що він певною мірою відроджує на новій основі і в новій формі базові принципи теорії «досконалої конкуренції» та конкурентної економіки. Не випадково відомий підприємець електронної економіки Б. Гейтс писав: «Інтернет допомагає будувати ідеальний ринок Адама Сміта – ринок, на якому покупці і продавці без особливих часових і грошових витрат легко знаходять один одного» [8, с. 91].

Для постіндустріального суспільства характерним є також поглиблення міжнародного поділу і кооперації праці і на цій основі посилення інтеграційних взаємозв'язків та взаємодії національних економік. Розвиток швидкими темпами світового ринку товарів, капіталів, робочої сили, послуг та інформаційних технологій посилює роль та значення загальноцивілізаційних тенденцій розвитку для всього світового співтовариства, що зумовлює переростання локальних форм цивілізації в закономірності глобального рівня. У контексті регулювання економіки з'являються глобальні суб'єкти світової економіки (ЕС, СНД, АСЕН тощо), міжнародні й міждержавні фінансово-економічні організації та інституції (Світовий банк, МВФ, ЕБРР, СОТ), міжнародні ФПГ, ТНК, які суттєво впливають на розподіл і використання економічних ресурсів не лише на світових, але і на національних ринках. Це породжує проблему глобального регулювання, поєднання національного з наднаціональним регулюванням економіки. Але процес формування єдиного світового цивілізаційного простору і глобального регулювання відбувається в суперечливій формі. З одного боку, бачимо групу країн з ознаками постіндустріального суспільства (США, країни Західної Європи, Японія), з іншого – країни індустріального і доіндустріального типу. Для них характерними є як відносини різнобічної співпраці та партнерство, коли їх національні інтереси збіга-

ються, так і відносини протистояння і загострення суперечностей, коли вони порушуються.

Отже, новітні тенденції розвитку продуктивних сил, технологічного способу виробництва та відносин і форм власності типів господарювання глобалізаційних процесів зумовлюють і відповідні зміни механізму регулювання економіки. Поряд з ринковим, корпоративним регулюванням, корпоративною планомірністю і державним регулюванням усе більшого значення набуватиме наднаціональне регулювання макроекономічних процесів на різних рівнях життєдіяльності світового господарства та його вплив на структуру і пропорції національної економіки.

Таким чином, концепція цивілізаційного суспільства по-новому окреслює проблему регулювання економіки, тісно ув'язуючи її з розвитком продуктивних сил. По-перше, окремі ресурси (знання, культура тощо) втрачають можливість бути обмеженими, розширюється розуміння економічних ресурсів та переглядається їх роль і значимість для економічного і соціального розвитку. Поряд з класичними факторами виробництва матеріальних благ і послуг: землею, капіталом, робочою силою, підприємницьким здібностям вона включає нові чинники економічного і соціального зростання: сучасні інформаційні технології, якісно нові знання, людський капітал, роль яких у розвитку суспільства постійно збільшується. Тому при розподілі й використанні економічних ресурсів суспільства економічні регулятори сучасної ринкової економіки повинні враховувати названі закономірності та тенденції і діяти в напрямі розширеного відтворення новітніх економічних ресурсів. По-друге, теорія постіндустріального суспільства акцентує увагу на якісні зміни в структурі сучасної ринкової економіки. Сфера послуг стає домінуючою як у формуванні ВНП, так і в задоволенні людських потреб і насамперед потреб у розвитку духовних та інтелектуальних здібностей людини. У структурі економіки збільшується значення освіти, науки, охорони здоров'я, культури. Провідними галузями суспільного виробництва стають ті, які визначають подальший розвиток науково-технічної революції, наукомістких виробництв, сучасних інформаційних технологій, людського капіталу. Саме пріоритетний розвиток цих сфер і галузей економіки визначає конкурентоспроможність національних економік.

Це означає, що подальше стимулювання і динамічний розвиток вище названих сфер і галузей суспільного виробництва не може ґрун-

туватися лише на якомусь одному важливому регуляторі, наприклад ринковому чи державному, або на їх окремих комбінаціях. Це можливо лише при поєднанні і узгодженості дій усіх основних регуляторів сучасної економіки: ринкового, корпоративного, державного, організацій та інституцій громадянського суспільства при посиленні ролі ринкових важелів, корпоративної планомірності і таких форм державного регулювання, як програмування та довгострокове прогнозування суспільного розвитку.

По-третє, в концепції постіндустріального суспільства змінюється цільова функція економічної системи, а отже, і цільова направленість регулювання економіки. Людина з її освітою, кваліфікацією, знаннями, талантом, організаторськими здібностями стає основним економічним ресурсом, фактом суспільного розвитку.

Виконувати цю функцію людина зможе лише тоді, коли вона буде задовольняти свої матеріальні й духовні потреби і насамперед потреби в розвитку знань, інтелектуального потенціалу, творчих здібностей і талантів. Тому потреби й інтереси людини, які в першу чергу направлені на її всебічний розвиток, виступають основною метою, цільовою функцією сучасної економічної системи.

По-четверте, під впливом сучасних продуктивних сил і для їх подальшого розвитку з'являються і нарощують свій потенціал великі корпоративні структури, в тому числі й монопольного та олігопольного типу, які в силу акумуляції значних матеріальних, людських і фінансових ресурсів, а також за допомогою сучасних інформаційних технологій і активної маркетингової стратегії спроможні впливати на ринковий механізм: ціни, конкуренцію, попит і пропозицію. Крім того, в межах своїх внутрішніх корпоративних ринків вони здійснюють регулювання розподілу і ефективного використання своїх ресурсів за рахунок різних систем та моделей корпоративного управління і планомірності.

По-п'яте, постіндустріальне суспільство зумовлює тенденцію не лише до посилення ролі основних економічних регуляторів (ринку, корпорацій, держави, недержавних організацій), але і ставить проблему оптимального їх поєднання, визначення єдиної узгодженої направленості дій усіх інститутів регулювання з метою найбільш повного задоволення потреб суспільства.

По-шосте, посилення інтеграційних взаємозв'язків та взаємодії національних економік, загальноцивілізаційних тенденцій розвитку

породжує проблему глобального регулювання, поєднання національного з наднаціональним регулюванням економіки, зростання впливу останнього на національну економіку. В цих умовах змінюється роль і функції держави. Вона все більше концентрує свою увагу на стратегічних проблемах економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності економіки.

Концепція цивілізаційного розвитку і, насамперед, обґрунтування парадигми доіндустріального, індустріального і постіндустріального суспільства дає змогу визначити історичне місце економіки України, виявити особливості, проблеми індустріальної стадії та спрогнозувати закономірності, тенденції переходу до постіндустріальної стадії. На основі загальноцивілізаційних тенденцій існує можливість виробити політику трансформаційних змін сьогоднішнього дня та сформувати довгострокову стратегію соціально-економічного розвитку на майбутнє. Особливо актуальними проблемами української економіки є проведення державою активної структурної, інвестиційної, інноваційної та промислової політики, направлених на становлення соціально-ринкової економіки, розробку і використання сучасних технологій, впровадження нових структур і форм організації та управління виробництвом, всебічний розвиток науки, освіти, культури.

Що ж стосується стратегії розвитку України, то ми погоджуємось з авторами, що суть сучасної соціально-економічної стратегії, концептуальна основа реформування української економіки полягає в просуванні до соціалізованого суспільства з високими характеристиками якості життя населення, формуванням нового технологічного укладу і соціально-орієнованої ринкової економіки за умови провідної ролі держави в її трансформації та регулюванні.

Список використаних джерел у розділі 1

Підрозділ 1.1

1. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : монографія / В. Д. Якубенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 252 с.

2. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність : підручник / В. Д. Базилевич. – К. : Знання, 2006. – 431 с.

3. Иноземцев В. Л. Постиндустриальный мир Диела Белла / В. Л. Иноземцев // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество.

Опыт социального прогнозирования; пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – С. IX–LXXXIV.

4. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.

5. Трансформаційна економіка : навч. посіб. / В. С. Савчук, Ю. К. Зайцев, І. Й. Малий та ін.; за ред. В. С. Савчука, Ю. К. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 612 с.

6. Леоненко П. М. Сучасні економічні системи : навч. посіб. / П. М. Леоненко, О. І. Черепніна. – К. : Знання, 2006. – 429 с. – (Вища освіта XXI століття).

7. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 781, [2] с. – (Philosophy).

8. Социально-экономические проблемы информационного общества / Мельник Л. Г., Вэриан Х. Р., Геец В.М. и др.; под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – 430 с.

9. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – CLXX. – 788 с. : фронт – портрет авт.

10. Стрелец И. А. Новая экономика и информационные технологии / И. А. Стрелец. – М. : Издательство «Экзамен», 2003. – 256 с.

11. Уэбстер Фрэнк. Теории информационного общества / Фрэнк Уэбстер ; под ред. Е. Л. Вартановой ; пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной. – М. : Аспект пресс, 2004. – 400 с.

12. Колпаков В. А. Общество знания. Опыт философско-методологического анализа / В. А. Колпаков // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 26–38.

13. Porat M., Rubin M. The Information Society: Development and Measurement. Wash., 1978.

14. Антипина О. Н. «Новая макроэкономика» информационной эпохи / О. Н. Антипина // Вестник Московского университета. – 2007. – № 3. – С. 3–18.

15. Martin W. J . The Global Information Society. – Aldershot, 1997. – P. 6; Martin W. J. Op. cit. P. 3.

16. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. ; под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

17. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / Manuel Castells ; пер. з англ. – К. : Видавництво «Ваклер» у формі ТОВ, 2007. – 304 с.

18. Drucker. Managing in Turbulent Times. – Oxford, 1993. – P. 2, 9–10.

19. Геєць В. Характер процесів до економіки знань / В. Геєць // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 4–14; № 5. – С. 4–13.

20. Україна у вимірі економіки знань / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Основа, 2006. – 592 с.

21. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К. : Лотос, 2003. – 632 с.

22. Бажал Ю. М. Знаннєва економіка: теорія і державна політика / Ю. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 71–86.

23. Згуровський М. Шлях до суспільства, заснованого на знаннях / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – № 2 (581). – 14, [1] с. – 21–27 січня.

Підрозділ 1.2

1. Інформаційне суспільство: Словник / Брижко В. М., Гальченко О. М., Цимбалюк В. С., Орєхов О. А. – Київ : Інтеграл, 2002. – 220 с.

2. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki

3. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] / В. А. Ліпкан. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15660212/politologiya/stanovlennya_informatsiynogo_suspilstva

4. Аблякимов Е. Е. Сутність та правові засади інформаційного суспільства / Е. Е. Аблякимов // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Випуск 42. – С. 763–769.

5. Гетьман І. Розвиток громадянського суспільства в умовах інформаційно-глобалізаційних процесів / І. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 2 (65). – С. 46–54.

6. Правове регулювання інституціоналізації інформаційного суспільства в Україні : монографія / А. М. Новицький; НУДПСУ. – Ірпінь, 2011. – 442 с.

7. Пілат Є. Взаємозв'язок громадянського суспільства, інформаційного суспільства та держави в контексті процесу глобальної інформатизації / Є. Пілат // Вісник Львівського університету; ЛНУ ім. І. Франка. – 2011. – Вип. 52. – С. 145–151. – (Серія «Юридична»).

8. Амеліна І. В. Міжнародні економічні відносини [Електронний ресурс] / І. В. Амеліна. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1486011053396/ekonomika/naslidki_globalizatsiyi_antiglobalizm

9. Григор О. О. Формування інформаційного суспільства в Україні в контексті інтеграції в Європейський Союз : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. наук з держ. упр. / О. О. Григор ; ЛРІДУ-НАДУ при Президентові України. – Львів, 2003. – 20 с.

10. Пілат Є. Правові засади становлення та розвитку інформаційного суспільства в Україні / Є. Пілат // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 2011. – С. 115–116.

11. Захарчин Г. М. Інтегрований курс проблем інноваційності в інформаційному суспільстві / Г. М. Захарчин // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 12 (138). – С. 10–15.

12. Березняк Н. В. Тенденції інтегрування інформаційних ресурсів у глобальний інформаційний простір: Євросоюз, СНД / Н. В. Березняк, Г. В. Новіцька // Проблеми розвитку інформаційного суспільства. – Київ, 2010. – Частина ІІ. – С. 24–30.

13. Гриценок О. В. Проблеми державного управління у сфері розвитку інформаційного суспільства в Україні / О. В. Гриценок // Економіка та держава : міжнародний науково-практичний журнал. – К., 2011. – № 10. – С. 126–128. – жовтень.

14. Волот О. І. Поняття та значення інформації, знань та інформаційних технологій в умовах розвитку інформаційного суспільства / О. І. Волот // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 9. – С. 177–180.

Підрозділ 1.3

1. Николаева Т. П. Основы информационной экономики : учебное пособие / Т. П. Николаева. – СПб. : ООО «ЛЕКС СТАР», 2001. – 128 с.

2. Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – 343, [119–147] с.

3. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. – New York, 1973.

4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социально-экономического прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 956 с.

5. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia-Наука, 1998. – 640 с.

6. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В. Л. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.

7. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – 462 с.

8. Стиглер Дж. Экономическая теория информации / Дж. Стиглер // Экономика и математические методы. – 1994. – Т. 30, № 1. – С. 36–48.

9. Porat M. The Information Economy. – Wash., 1976.

10. Эрроу К. Информация и экономическое поведение / К. Эрроу // Вопросы экономики. – 1995. – № 5. – С. 98–107.

11. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; под ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

12. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань / В. Геєць // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 4–14; № 5. – С. 4–13.

13. Геец В. М. Социально-экономические трансформации при переходе к экономике знаний / В. М. Геец // Кн.: Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. д.э.н. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 16–33.

14. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К. : Логос, 2003. – 632 с.

15. Фундаментальна монографія з економічної теорії, її наукове і практичне значення : матеріали круглого столу // Економічна теорія. – 2004. – № 1. – С. 93–114.

16. Економічна оцінка державних пріоритетів технологічного розвитку / за ред. д.е.н. Ю. М. Бажала. – К. : Ін-т екон. прогнозув., 2002. – 320 с.

17. Бажал Ю. М. Знаннєва економіка: теорія і державна політика / Ю. М. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 71–86.

18. Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – 430 с.

19. Згуровський М. Шлях до суспільства, заснованого на знаннях / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – № 2 (581). – 14, [1] с. – 21 січня.

20. Шевчук О. Б. Економіка, основана на знаннях: соціально-економічні тенденції / О. Б. Шевчук // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 3. – С. 7–19.

Підрозділ 1.4

1. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В. Л. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.

2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; под ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

3. Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – 430 с.

4. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К. : Логос, 2003. – 632 с.

5. Николаева Т. П. Основы информационной экономики : учебное пособие / Т. П. Николаева. – СПб.: ООО «ЛЕКС СТАР», 2001. – 128 с.

6. Рейман Л. Д. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении / Л. Д. Рейман // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 3–9.

7. Кинг А. Первая глобальная революция: Доклад Римского клуба / А. Кинг, Б. Шнайдер. – М., 1997. – С. 19.

Підрозділ 1.5

1. Schultz, T. Investment in Human Capital. N. Y., 1971.

2. Becker, Gary S. Human Capital. N. Y.: Columbia University Press, 1964.

3. Амосов О. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект / О. Амосов, А. Дєгтяр // Публічне управління: теорія та практика. – 2011. – № 3 (7). – С. 164–172.

4. Герасимова Е. М. Гуманітарний вимір функціонування економіко-виробничих структур в умовах неоекономіки / Е. М. Герасимова. – 2010. – С. 3.

5. Ільчук Л. Можливості та механізми «капіталізації» людського капіталу в Україні [Електронний ресурс] / Л. Ільчук. – Режим доступу : http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=285:-qq-&catid=29:2010-06-15-18-48-34&Itemid=35

6. Чухно А. А. Інституціонально-інформаційна економіка : підручник [Електронний ресурс] / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К., 2010. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15840720/ekonomika/institutsionalno-informatsiyna_ekonomika_-_chuhno_aa

7. Подра О. П. Проблеми ефективного відтворення людського капіталу України в умовах розвитку інформаційного суспільства / О. П. Подра. – 2012. – № 12 (2). – С. 47.

8. Сіверська Л. Б. Людський капітал як потенційний фактор економічного розвитку держави / Л. Б. Сіверська // Науковий вісник. – 2006. – Вип. 16.2. – С. 287–291.

9. Статистичний щорічник України за 2012 : стат. збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державний комітет статистики України, 2012. – 560 с.

10. Чернавский Д. С. Синегетика и информация [Электронный ресурс] / Д. С. Чернавский. – М. : Наука, 2001. – Режим доступу : http://mydelirium.ru/science/inforfation-definition-chernavsky.pdf

Підрозділ 1.6

1. Гриценко А. А. Взгляд в информационно-сетевое будущее общества / А. А. Гриценко // Социально-экономические проблемы информационного общества : монография / под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника, к.э.н., доц. М. В. Брюханова. – Сумы : Университетская книга, 2010. – Вып. 2. – С. 8–13.

2. Гриценко А. Формування інформаційно-мережевої економіки / А. Гриценко, Є. Песоцька // Економічна теорія. – 2013. – № 1. – С. 5–19.

3. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості : аналіт. доп. / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К. : НІСД, 2010. – 64 с.

4. Чухно А. Актуальні проблеми розвитку економічної теорії на сучасному етапі / А. Чухно // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 17.

5. Пороховский А. Политическая экономия – основа и стержень экономической теории / А. Пороховский // Экономист. – 2012. – № 1. – С. 61–73.

Підрозділ 1.7

1. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – Київ : ЛОГОС, 2003. – С. 31, 56, 40.

2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – С. 157, 171.

3. Людвиг фон Мизес. Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес. – М. : Экономика, 2000. – 244 с.

4. Клейнер Г. Еще раз о роли государства и государственного сектора в экономике / Г. Клейнер, Д. Петросян, Д. Беченов // Вопросы экономики. – 2004. – № 4.

5. Економічна теорія: політекономія : підручник ; за ред. В. Д. Базилевича. – 3-тє вид. перероб. і допов. – К. : Знання-Прес, 2004. – 63 с.

6. Шевчук О. Б. Економіка, основана на знаннях: соціально-економічні тенденції / О. Б. Шевчук // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 3.

7. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли / Б. Гейтс. – М. : ЭКСМО, 2002. – 91 с.

РОЗДІЛ 2
ЦІНОВІ МЕХАНІЗМИ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО РИНКУ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Методологія регулювання фінансового ринку

Потрясіння у світовій економіці, спровоковані фінансовою кризою 2008–2009 рр. і не до кінця переборені, з усією очевидністю показали, який вплив на реальний сектор світової економіки має фінансова сфера. В оцінці джерел першої світової економічної кризи на етапі постіндустріальних трансформацій загальновизнаним стало те, що саме ситуація на фінансовому ринку, насамперед у сегменті похідних фінансових інструментів, вийшовши з-під контролю, стала каталізатором наростання проблем у глобальній економіці. У зв'язку з цим важливо чітко визначити причиново-наслідкові зв'язки кризових процесів, що відбулися. Це необхідно для того, щоб зрозуміти, наскільки змінилася роль фінансового ринку в сучасному світовому економічному просторі й наскільки адекватно існуючі моделі та інструменти здатні його регулювати, а головне, запобігати кризовим явищам.

У підрозділі розкриваються нові ознаки світового фінансового ринку, пропонуються методологічні підходи до його регулювання в умовах постіндустріальних трансформацій.

У Декларації, яка була прийнята «Групою двадцяти» для протидії світовій фінансовій кризі, було зазначено, що «... непослідовна й недостатньо скоординована макроекономічна політика й неадекватні структурні реформи привели до нестабільних глобальних макроекономічних результатів» [1, 2]. Здійснення політики «дешевих грошей» сприяло «перегріву» економіки й виникненню надлишкової ліквідності у різних сегментах (ринках нерухомості, акцій і сировинних товарів), що згодом підштовхнуло до відомого кризового сценарію. Монетарні фактори доповнила відсутність глобального регулювання й нагляду.

Незважаючи на колосальні фінансові заходи, здійснені урядами провідних країн щодо порятунку економіки (за деякими оцінками, найбільші економіки світу витратили на боротьбу із глобальною кри-

зою 10 трлн дол. або в середньому по 10 тис. дол. на кожного свого громадянина) [3], не вдалося забезпечити її стабільність. Досить нагадати про безпрецедентне зниження кредитного рейтингу США міжнародним рейтинговим агентством Standard & Poor's у зв'язку зі зростанням дефіциту бюджету й державного боргу США, а також ситуацію з боргами в Європі, щоб побачити, що криза поширюється на все нові й нові європейські держави. За прогнозами, наприкінці 2015 р. у країнах із розвиненою економікою державний борг досягне в середньому 108 % валового внутрішнього продукту. Це приблизно на 35 пп. вище, ніж наприкінці 2007 р., перед початком світової кризи. Такий високий рівень боргу не спостерігався в цих країнах з кінця Другої світової війни [4].

Таким чином, стає очевидним, що назріла необхідність вибудовувати моделі економічної політики та вибирати інструменти її реалізації з урахуванням змін у світовій економічній та фінансовій системах.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що у більшості країн у передкризовий період проводилась політика сприяння модернізації, насамперед, фінансової сфери. Завдяки запровадженим стимулам фінансові ринки стали продукувати не тільки виробничі інвестиції, які спрямовувалися в реальний сектор економіки, а й у такі ірраціональні форми фінансового капіталу, як деривативи. У результаті саме в цьому сегменті визріли основні фактори ризику.

Надлишкова грошова маса, яка набувала форми полегшеного кредитування, не просто аномалія глобального ринку, але й один із найважливіших факторів збільшення непродуктивного попиту на фінансові активи та зростання їхньої вартості. Сучасна практика відшкодування боргів новими зобов'язаннями й широке поширення структурованих фінансових інструментів є прямим наслідком цих процесів. Крім того, фінансова політика фактичного дерегулювання ринків також сприяла розростанню сегменту похідних цінних паперів, незважаючи на небезпеку, що виходила від них.

Очевидно, що еволюція фінансового світу неминуча, але, як показала практика, абсолютно безмежне й неконтрольоване застосування подібних продуктів сучасної фінансової системи може поставити цю систему на межу колапсу [4, с. 51].

Широке впровадження деривативів радикально змінили капіталістичний світ. Сутність цієї зміни полягала в тому, що до готівки й кредитних зобов'язань, які утворювали раніше дворівневу модель капіталістичної економіки, додався третій рівень, який щодо другого рівня (кредитного) став відігравати таку ж роль, як і самі кредити відігравали щодо наявних і безготівкових доларів. Причому кожний наступний рівень перевершує попередній на порядок. Про масштаби подібної «надбудови» можна судити з того, яких обсягів досяг фінансовий сектор щодо реального сектору економіки. Так, обсяг ринку інноваційних деривативів складав до початку кризи астрономічну суму – 620 трлн дол., що майже у 10 разів перевищував обсяг світового ВВП [4, с. 51].

Усе це привело до парадоксального перетворення всієї банківської системи, яке характеризувалося тим, що борги фактично одержали статус готівки міжбанківських розрахунків. У результаті такого агресивного розвитку ринку похідних фінансових інструментів у світовій банківській системі відбулися структурні зрушення. Ризики, традиційно властиві сектору, кредитні інститути почали списувати зі своїх балансів шляхом створення синтетично скроєних деривативних продуктів. Кредитні ризики почали переходити з банківського сектору до інших учасників інвестиційної діяльності. Іншими словами, була порушена звична структура взаємин між кредитором і позичальником капіталу, оцінка кредитного ризику поступово стала «випаровуватися» з самої суті процесу надання кредиту.

Таким чином, з інструментів, покликаних зменшувати локальні ризики, деривативи перетворилися на один із наймогутніших факторів системного ризику всіх світових фінансів, а валютний ринок – у гігантський тоталізатор. Саме деривативи, пов'язані з американськими іпотечними облігаціями, запустили світову фінансову кризу. Основні види деривативів подані в таблиці 2.1.

Слід зазначити, що нині світовий ринок деривативів є практично нерегульованим. Законодавчі органи розвинених країн, зокрема США, встановлюють новий порядок контролю над ринком деривативів. Новими законами передбачається забезпечити прозорість ринку похідних інструментів, а також вирішити проблему маніпуляцій на ньому. В Європейському союзі також розроблені документи, що стосується операцій з похідними інструментами. Країни Євросоюзу внесли

у свої законодавства положення щодо торгівлі деривативами на позабіржовому ринку, а також штрафні санкції, принаймні, адміністративні штрафи для тих компаній і банків, дії яких не будуть відповідати новим правилам регулювання ринку похідних фінансових інструментів [5, с. 20].

Таблиця 2.1

Основні види деревативів та їх ознаки [5, с. 17; 6, с. 13; 8]

Види деривативів	Характерні ознаки деривативів
Валютні деривативи	Класифікуються за трьома основними групами або видами: ф'ючерси/форварди, опціони і свопи. Це угоди про купівлю-продаж іноземної валюти з виконанням обов'язків через певний час залежно від зміни курсу валюти, яка купується чи продається
Кредитні деривативи	Призначені для передавання кредитного ризику від однієї особи до іншої. Їх застосування забезпечило додаткову ліквідність ринкам позичкових капіталів і можливість фіксування певної норми прибутку підприємств у майбутньому.
Процентні деривативи	Використовуються для хеджування процентних ризиків, до яких відносяться процентні свопи, опціони «кеп» і «флор» тощо
Фондові деривативи	Базовим активом є цінні папери. До них відносять опціони, ф'ючерси, депозитарні розписки тощо

Незважаючи на певні зусилля, до цього часу ще не вдалося стабілізувати світову фінансову систему, її вразливість у певному сенсі навіть посилилася. Тому фінансовий світовий порядок, що трансформується, вимагає адекватних підходів до його управління та регулювання.

У загальному вигляді методологія регулювання фінансового ринку повинна формуватися з урахуванням кінцевих цілей і змісту процесу регулювання, його юридичних типів і об'єктів. Серед основних цілей необхідно виділити такі: захист інтересів учасників ринку; зниження системних ризиків; забезпечення ефективної й прозорої роботи ринку.

Необхідно визначитися, у чиїх інтересах здійснюється побудова механізму регулювання фінансового ринку, тобто на захист яких категорій учасників орієнтований цей механізм у першу чергу. На фінансових ринках розвинених країн, наприклад, на перший план виходять інтереси приватних інвесторів.

Наступним блоком питань, які вимагають якісного методологічного опрацювання, є визначення пріоритетних об'єктів регулювання. Ними можуть бути:

– учасники ринку (емітенти, інвестори, професійні учасники, організації інфраструктури);

– види діяльності (професійні види діяльності, емісійна, інвестиційна тощо);

– види ринкових операцій (посередницькі, спекулятивні, заставні, трастові тощо);

– інструменти («фінансові продукти») [7, с. 60–61].

Аналіз практики розвинених країн дозволяє виділити дві основні моделі побудови організаційно-економічного механізму регулювання: за секторальним (відомчим) принципом, коли регулювання здійснюється різними органами управління диференційовано по групах фінансових інститутів, і за функціональним (цільовим) принципом, коли функції встановлення норм, контролю, нагляду або захисту прав інвесторів здійснюють різні органи управління.

Сьогодні міжнародний досвід показує, що реформування регуляторної архітектури ринку є критичним для ефективного регулювання фінансового ринку, однак не є абсолютною панацеєю, тому що значною мірою світова фінансова криза охопила країни з різною регуляторною інфраструктурою ринку.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити такі узагальнення. Аналіз змін у системах регулювання фінансових ринків розвинених країн у посткризовий період дозволив виявити певні тенденції. Зокрема, зміну національних систем регулювання в організаційному, структурному та функціональному аспектах і насамперед перехід до регулювання за цілями та посилення ролі центральних банків; введення вимог до системно значимих міжнародних інститутів, зокрема з розробки планів дій у випадку надзвичайних ситуацій; жорсткість вимог до діяльності рейтингових агентств тощо.

Важливим сегментом світової фінансової системи, який динамічно розвивається, є ринок похідних фінансових інструментів – деривативів. Практично кожні півроку на ньому з'являються нові інструменти, що обумовлює його перманентне дослідження. Науковцями аналізуються передумови виникнення деривативів, їхні основні види, обґрунтовується необхідність правового регулювання. Акцентується

увага на тому, що найбільш «небезпечними» для світової економіки є кредитні деривативи, ринок яких практично не регулюється ні державами, ні його суб'єктами. Тому однією з умов стабільного функціонування ринку деривативів є ефективна система його регулювання, яка охоплювала б усіх учасників ринку та забезпечувала здійснення ними своєї професійної діяльності відповідно до встановлених правил.

2.2. Стратегічні орієнтири збалансованого розвитку фінансового ринку

Розвиток фінансового ринку залежить від багатьох чинників, їх різновекторний вплив може виступати однією з передумов розбалансування його розвитку. Особливо очевидним такий ризик стає у періоди економічних та, навіть, політичних потрясінь. Збалансування розвитку ринку цінних паперів, як було зазначено у розділі 1, є однією з головних передумов розвитку національної економіки та забезпечення її конкурентоспроможності у довгостроковому періоді.

Для українського фінансового ринку, зокрема ринку цінних паперів, одним із найважливіших чинників його незбалансованого розвитку є відсутність чітко визначених стратегічних орієнтирів. Невизначеність стратегічних орієнтирів проявляється у відсутності єдиного вектора регуляторної політики, характеризується неповнотою законодавчої бази, яка створює вакуум у правовому полі розвитку ринку цінних паперів та запровадження новацій на ньому. Слід зазначити, що в Україні було прийнято чимало урядових актів, направлених на стимулювання розвитку ринку цінних паперів (табл. 2.2). Зазначені документи містять багато позитивних положень, які самі по собі повинні мати позитивний вплив і на запровадження в обіг нових фінансових інструментів, і на удосконалення цінових механізмів ринку цінних паперів.

Аналіз же концепцій розвитку фондового ринку показав, що головним їх недоліком є відсутність чітких критеріїв розвитку або ж механізмів їх досягнення. На сучасному етапі розвитку національної економіки ринок цінних паперів потребує наповнення новими фінансовими інструментами, що забезпечить розширення можливостей залучення інвестицій. Для цього необхідно скоординувати удосконалення нормативної бази щодо регулювання обігу цінних паперів, дія-

льності організаторів торгів, інститутів спільного інвестування, розвиток інфраструктури ринку цінних паперів.

Таблиця 2.2

Урядові документи щодо напрямів розвитку фінансового ринку в Україні

Дата	Назва документа	Основні ідеї
22.09.1995	Концепція функціонування та розвитку фондового ринку, схвалена постановою ВРУ	Визначені напрями розвитку фондового ринку України
30.10.1996	Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні	Визначено основні засади державного регулювання ринку цінних паперів, роль рейтингових агентств, відповідальність за порушення на ринку цінних паперів
30.10.1999	Про Основні напрями розвитку фондового ринку в Україні у 2000 році: Указ Президента України	Затверджені Основні напрями розвитку фондового ринку України (у 2000 році, на 2001–2005 роки відповідно), у яких основна увага приділялась посиленню конкурентоспроможності фондового ринку України, розвитку корпоративного управління, інститутів спільного інвестування, Національної депозитарної системи, розбудові інфраструктури фондового ринку та удосконаленню системи регулювання
26.03.2001	Про додаткові заходи щодо розвитку фондового ринку України: Указ Президента України	
21.03.2002	Про заходи щодо розвитку корпоративного управління в акціонерних товариствах: Указ Президента України	Встановлено необхідність подальшого вдосконалення правових засад корпоративного управління в акціонерних товариствах
23.02.2006	Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України	Визначено основні засади функціонування фондового ринку та обігу цінних паперів
17.09.2008	Про акціонерні товариства: Закон України	Усунення прогалин у корпоративному законодавстві та підвищення інвестиційної привабливості акціонерних товариств
09.12.2015	Про інститути спільного інвестування: Закон України	Наданням можливості суб'єктам спільного інвестування застосувати у порівнянні з існуючими більш гнучкі норми диверсифікації активів інститутів спільного інвестування та додаткові можливості в частині використання інструментів фондового ринку при здійсненні ними спільного інвестування
18.06.2015	Комплексна програма розвитку фінансового сектору до 2020 року	Визначено основні напрями розвитку фінансового сектору з урахуванням наявних проблем та дисбалансів його розвитку

Слід зазначити, що наповнення ринку цінних паперів новими фінансовими інструментами лише за рахунок імплементації відповідного нормативного акта не забезпечить отримання бажаного результату. Для цього необхідно забезпечити формування і розвиток відповідного інституційного середовища. Однією з найважливіших складових інституційного середовища є інформаційна. Саме забезпечення публічності інформації, її транспарентності є передумовою зростання довіри до ринку цінних паперів та його розвитку. Крім того, не менш важливу роль відіграє доступність знань про ринок цінних паперів, його роль, можливості для всіх членів суспільства. Для більшої частини населення України ринок цінних паперів залишається невідомим поняттям, тому й очікувати зростання активності населення на ринку цінних паперів за відсутності необхідних знань у потенційних інвесторів не доводиться.

Не менш важливим стратегічним завданням збалансованого розвитку ринку цінних паперів є консолідація біржового ринку та зменшення обсягів позабіржової торгівлі, що сприятиме удосконаленню інституційної інфраструктури фондового ринку. В Україні офіційно функціонує 10 організаторів торгів (фондових бірж), хоча їх кількість позитивно на якісні показники діяльності ринку цінних паперів не впливає. Слід зазначити, що більше половини бірж мають мізерні обороти, а в окремі роки могли здійснювати одну операцію на рік. Така подрібненість фондових бірж не сприяє залученню інвесторів на ринок цінних паперів, а звіти про результати діяльності організаторів торгів не викликають довіри у потенційних учасників цінних паперів. Наголошуючи на необхідності активізації розвитку біржового сектору ринку цінних паперів, ми не применшуємо ролі позабіржового ринку. Однак активізація його розвитку має здійснюватися у напрямі підвищення якості консультування учасників цінних паперів та розширення спектру послуг з управління портфелями цінних паперів. Також важливою складовою розвитку інституційного середовища є створення та розвиток потужних національних інституційних інвесторів, зокрема недержавних пенсійних фондів та страхових компаній, які займаються довгостроковим страхуванням життя.

Щодо створення передумов для появи на вітчизняному ринку цінних паперів нових фінансових інструментів, то тут слід позитивно оцінити ініціативу Національної комісії з цінних паперів та фондового

ринку [1] щодо внесення змін до законодавства про обіг цінних паперів у контексті запровадження в обіг інфраструктурних та концесійних облігацій. Створення правового поля для обігу зазначених цінних паперів забезпечить формування передумов для розвитку державно-приватного партнерства у фінансуванні великих інвестиційних проектів.

Зважаючи на ризиковість похідних фінансових інструментів, їх здатність поглиблювати цінові дисбаланси на ринку цінних паперів, що є один з чинників розбалансування його розвитку, вкрай необхідним є законодавче врегулювання випуску та обігу похідних цінних паперів, для чого необхідним є прийняття окремого Закону – «Про деривативи». А. Головко зазначає: «Низька ринкова активність учасників біржової торгівлі призвела до стагнації ринків строкових угод на товарні та фінансові базові активи. Ці ринки перебувають у зародковому стані через низьку концентрацію угод за товаром чи фінансовими активами, які мають бути базовими для похідних фінансових інструментів. Цілісності біржової торгівлі заважає також слабка взаємодія бірж з системами виконання та гарантування біржових угод. Недостатня взаємодія регулювання ринків з Національною депозитарною системою та відсутність системи клірингу створюють труднощі як для учасників ринків, так і для держави в цілому» [2].

Слід зазначити, що у комплексній програмі розвитку фінансового сектору до 2020 року проблемам збалансованого розвитку ринку цінних паперів приділено не так багато уваги. Акцент зроблено на зниженні обсягів організованої торгівлі цінними паперами, однак при цьому не зазначено про поглиблення дисбалансів між розвитком фінансового сектору і ринку цінних паперів, а також ринку цінних паперів і сектору нефінансових корпорацій. Також у зазначеній програмі згадано відсутність необхідної кількості фінансових інструментів, у тому числі для хеджування ризиків. Загалом у згаданій програмі акценти зміщені у сторону проблем банківського сектору. Такий підхід із самого початку закладає фундамент для подальшого розбалансування розвитку ринку цінних паперів.

Що стосується бачення розвитку ринку цінних паперів, то практично всі програми та концепції мають однин і той самий недолік – вони містять загальні вислови, на кшталт, що необхідно підвищити (чи знизити), однак при цьому не вказується ні поріг бажаного під-

вищення (зниження), ні механізми досягнення такого результату. Наприклад, у комплексній програмі розвитку фінансового сектору вказано, що індикатором розвитку ринку цінних паперів є регулювання фондових бірж за методикою розрахунку Індексу глобальної конкурентоспроможності, очікуване значення – перемістити Україну у групу перших 60 країн до 2020 р. (у 2014 р. 107 місце із 148 країн), однак не зазначено за рахунок чого такий результат може бути досягнутий.

На наш погляд, забезпечення збалансованого розвитку ринку цінних паперів має розпочинатися із визначення стратегічних орієнтирів його розвитку, а далі, чітко дотримуючись стратегічних орієнтирів, повинні бути визначені тактичні цілі, їх критерії та механізми досягнення.

Методологія визначення стратегічних орієнтирів має ґрунтуватися на потребах національної економіки та необхідності протистояння зовнішнім викликам зі сторони світових фінансових ринків. Як було зазначено у попередніх розділах роботи, в основі методології цінових механізмів та їх ролі у забезпеченні збалансованого розвитку лежать інституціональний та системний підходи. Застосування інституціонального підходу обумовлюється специфікою відносин між учасниками ринку цінних паперів (принципал-агент), значним впливом та варіацією трансакційних витрат, необхідністю збалансування формальних і неформальних правил поведінки на ринку. Необхідність системного підходу обумовлена тим, що ринок цінних паперів та його цінові механізми не можуть існувати відособлено не тільки від інших елементів фінансового ринку, але і від національної економіки в цілому.

Методологічні підходи визначають коло методів, які повинні бути застосовані при визначенні стратегічних орієнтирів та розробці механізмів їх досягнення. Серед методів основними повинні бути теоретичний опис, описова статистика, економетрика, фундаментальний аналіз, аналіз трансакційних витрат. Застосування кожного із зазначених методів дає можливість врахувати вплив цінових механізмів на збалансованість ринку цінних паперів. Так, теоретичний опис дає можливість систематизувати наявну теоретичну інформацію, вибудувати логічні ланцюги та виявити пропущені ланки, які і є джерелом ризику розбалансування розвитку ринку цінних паперів. Описо-

ва статистика є невід'ємною складовою методів оцінки збалансування розвитку ринку цінних паперів, оскільки дає змогу сформувати необхідну статистичну базу, виявити тренди у змінах обсягів торгівлі цінними паперами та коливаннях цін, моніторити ризикові коливання тощо. По суті, описова статистика є однією з фундаментальних складових удосконалення цінових механізмів ринку цінних паперів, а у комплексі з економетричними методами дає можливість оцінювати взаємозв'язки між зміною кон'юнктури ринку цінних паперів та коливаннями цін цінних паперів. Фундаментальний аналіз – метод прогнозування майбутніх змін цін аналізованих акцій на підставі економічних, політичних та інших суттєвих чинників і показників, які вірогідніше за все чинитимуть вплив на попит і пропозицію цих цінних паперів [3, с. 36]. Проте, на наш погляд, фундаментальний аналіз може бути застосований для аналізу коливання цін на всі види цінних паперів.

Аналіз трансакційних витрат є необхідним при розробці нових заходів регуляторного впливу з точки зору доцільності та ефективності їх застосування. Регуляторні заходи мають бути спрямовані на підвищення прозорості ринку цінних паперів, у тому числі його цінових механізмів, а також спрощення процедур організації операцій з цінними паперами. Якщо регуляторний захід спричиняє зростання трансакційних витрат, то його запровадження не дасть позитивного ефекту.

Принципи визначення стратегічних орієнтирів передбачають гарантію прав власності та забезпечення прозорості і транспарентності інформації, які є основою розробки підходів щодо збалансування розвитку ринку цінних паперів. Зазначимо, що всі виокремлені принципи пов'язані між собою і не можуть за часткового дотримання забезпечити значний позитивний ефект. Саме тому важливим є узгодження гарантій прав власності та прозорості інформації із дотриманням цілісності фінансової системи.

Якісну сутність стратегічних орієнтирів викладаємо через завдання, які мають бути виконані. Особливістю нашого підходу є те, що стратегічні орієнтири не розглядаються як цільові індикатори, вони визначені як завдання разом із методологією їх досягнення, яка включає принципи, методи і підходи досягнення відповідних завдань. На основі сформульованих стратегічних орієнтирів збалансованого розвитку ринку цінних паперів необхідно розробити тактику їх досяг-

нення з урахуванням впливу цінових механізмів ринку цінних паперів. Встановлення статичних індикаторів у цьому випадку буде некоректним внаслідок динамічності розвитку ринку цінних паперів та непередбачуваних коливань цінових трендів.

Характер цінових трендів проаналізуємо через зміну фондових індексів, а вплив інших чинників збалансованого розвитку ринку цінних паперів проаналізуємо на основі взаємозв'язку динаміки обсягів цінних паперів та основних показників економічного розвитку (ВВП, зовнішнього боргу, інфляції тощо). Необхідність урахування взаємозв'язку фондових індексів та основних макроекономічних показників обумовлена тим, що макроекономічні проблеми безпосередньо впливають на розвиток ринків цінних паперів. Так, внаслідок падіння темпів економічного розвитку США та уповільнення розвитку економіки Китаю, загострення боргової кризи в європейських країнах, природних та техногенних катастроф у Японії, з 2011 по 2015 рр. глобальна ринкова капіталізація фондових ринків зменшилась більше як на 15 %. Залежність вітчизняних фондових індексів від світових означатиме наростання тиску негативних міжнародних ринків цінних паперів на вітчизняний.

Аналіз зміни фондових індексів здійснювався на основі інформації про щоденну динаміку індексу ПФТС, S&P 500, NASDAQ, FTSE та SSE. Вибір індексів був обумовлений такими міркуваннями. Біржа ПФТС є найбільшою українською біржею, яка є кореспондованим членом Світової федерації фондових бірж та Міжнародної асоціації бірж. Індекс ПФТС розраховується щоденно за результатами торгів на ПФТС, в основі індексу – середньозважена ціна за угодами. Цей індекс є основним показником розвитку ринку цінних паперів в Україні, тому його і обрано для порівняння зі світовими показниками та виявлення взаємозв'язку між ними. До індексного кошика індексу ПФТС входять найбільш ліквідні акції, за якими здійснюється найбільша кількість угод. Перелік акцій для розрахунку індексу визначається Індексним комітетом ПФТС на основі інформації про ринкову капіталізацію, обсяги торгів, кількість угод та інших факторів, які впливають на ліквідність акцій. Факторними індексами обрано:

1. Індекс S&P 500 – у кошик цього індексу включено 500 компаній США з найвищим рівнем капіталізації. Цей перелік складається компанією S&P. Акції компаній, які включені до цього пере-

ліку, торгуються на найбільших американських фондових біржах – Нью-Йоркській та NASDAQ. Цей індекс по праву вважається барометром американської економіки.

2. Індекс FTSE 100 (Financial Times Stock Exchange Index) – розраховується агенцією Financial Times і вважається найбільш впливовим біржовим індикатором у Європі. Індекс розраховується на курсах акцій 100 компаній, які мають найвищий рівень капіталізації та включені до лістингу Лондонської фондової біржі. Крім того, додатково до компаній висуваються такі вимоги: вартість акцій має виражатися у фунтах або євро, пройти тест на належність до певної держави, акції повинні перебувати у вільному обігу та бути ліквідними.

3. NASDAQ Composite (National Association of Securities Dealers Automated Quotation) – цей індекс включає більше 5 000 компаній з різних країн світу, які входять у лістинг NASDAQ. Акції будь-якої з цих компаній впливають на індекс пропорційно своїй ринковій вартості.

4. Індекс SSE Composite – фондовий індекс Шанхайської фондової біржі, в його розрахунку беруть участь щоденні значення цін усіх акцій, які торгуються на Шанхайській фондовій біржі. Цей індекс обрано як факторну величину, оскільки Шанхайська фондова біржа є найбільшим торговим майданчиком Китаю та провідною азійською біржею.

Розрахунки проводились за допомогою програмного продукту Statgraphics Centurion, як робочу гіпотезу висунуто залежність вітчизняного ринку цінних паперів (кон'юнктури та функціонування його цінових механізмів) від міжнародних ринків цінних паперів. Регресійний аналіз проводився у два етапи. На першому етапі до вибірки було включено всі описані вище індекси (вибірка за 10 останніх років з квартальним інтервалом). Результати аналізу представлено в табл. 2.3–2.7.

З даних таблиці 2.3 видно, що індекс S&P 500 та індекс SSE Composite мають обернений зв'язок з індексом ПФТС. Рівняння залежності має вигляд (2.1):

$$\text{Col_1} = 197{,}874 - 0{,}0819801 \times \text{Col_2} + 0{,}133486 \times \text{Col_3} + \\ + 0{,}0340457 \times \text{Col_4} - 0{,}0164124 \times \text{Col_5} \qquad (2.1)$$

Оскільки P-value в таблиці ANOVA менше ніж 0,05, можна зазначати про наявність суттєвого зв'язку між результуючою і факторними величинами на рівні 95 %.

Таблиця 2.3

Регресійна статистика

Параметри	*Оцінки*	*Стандартна похибка*	*T-статистика*	*P-Value*
CONSTANT	197,874	45,1012	4,38734	0,0001
Col_2	-0,0819801	0,0306165	-2,67765	0,0100
Col_3	0,133486	0,0821599	1,62471	0,1104
Col_4	0,0340457	0,0156532	2,175	0,0343
Col_5	-0,0164124	0,0152306	-1,0776	0,2863

Аналіз відхилень

Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Model	804,314	4	201,079	3,40	0,0154
Residual	3017,36	51	59,1639		
Total (Corr.)	3821,68	55			

Джерело: розраховано автором.

R-квадрат = 21,0461 %.
R-квадрат (скоригований d.f.) = 14,8537 %.
Стандартна похибка оцінок = 7,69181.
Значення абсолютної похибки = 5,77295.
Критерій Дарбіна-Уотсона = 0,395287 (P=0,0000).
Лаг 1 автокореляції залишків = 0,78278.

Значення R-квадрат показує, що модель пояснює на 21,06 % значення індексу ПФТС (скоригований коефіцієнт детермінації 14,85 %). Таке низьке значення коефіцієнта детермінації не дає можливість використовувати цю модель у прогнозних цілях, однак вона є цілком придатною для дослідження взаємозв'язків між індексами. Стандартна похибка показує, що стандартне відхилення складає 7,69181. Це значення має бути використане при побудові довірчих інтервалів, якщо буде прийнято рішення про використання залежності як предикативної. Абсолютна похибка становить 5,77295, що є середнім значенням моделі. Статистика Дарбіна-Уотсона свідчить про наявність автокореляції залишків. Графік залишків представлено на рис. 2.1.

Оскільки найвище значення P-значення останньої незалежної змінної становить 0,2863 і перевищує 0,05, то цю змінну варто ви-

ключити з моделі. Про те, що модель може бути спрощена, свідчать результати дисперсійного аналізу (ANOVA), наведені у таблиці 2.4.

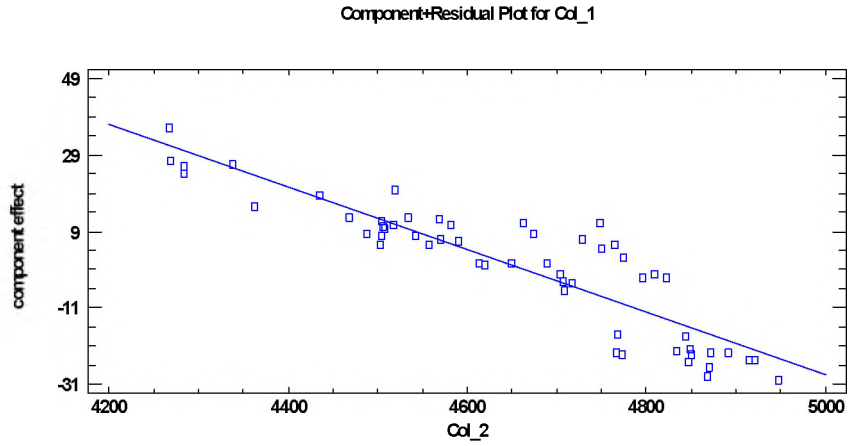

Рис. 2.1. Графік залишків моделі

Джерело: побудовано автором.

Таблиця 2.4

Результати дисперсійного аналізу

Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Col 2	144,57	1	144,57	2,44	0,1242
Col 3	127,087	1	127,087	2,15	0,1489
Col 4	463,956	1	463,956	7,84	0,0072
Col 5	68,7018	1	68,7018	1,16	0,2863
Model	804,314	4			

Джерело: побудовано автором.

Дані, наведені в таблиці 2.4, показують статистичну значимість змінних, включених у модель. Зважаючи на те, що остання змінна має найнижче значення критерію Фішера та найвищу ймовірність відхилення від нульової гіпотези, то її варто виключити з подальшого аналізу.

Також за результатами аналізу було виявлено крайні значення змінних та значення з найбільшим левериджем (табл. 2.5).

Дані таблиці 2.5 показують, що у рядках 34 та 37 значення змінних суттєво відрізняються від стандартного відхилення, тому їх варто виключити з моделі. Також у рядках 1 та 34 є змінні, леверидж яких перевищує 3, тому їх з моделі також варто виключити.

Результати проведеного регресійного аналізу свідчать про те, що український індекс ПФТС слабо пов'язаний з індексом Шанхайсь-

кої фондової біржі, що означає відсутність вагомого впливу коливань на азійських фондових ринках на ціни на вітчизняному ринку цінних паперів. Відсутність взаємозв'язку динаміки вітчизняного ринку цінних паперів з тенденціями на азійських ринках пояснюється незначною присутністю представників азійських країн на вітчизняному фінансовому ринку та низькою проникненістю вітчизняних компаній (фінансових і нефінансових) на азійські ринки. З одного боку, це захищає від додаткових коливань кон'юнктури ринку цінних паперів, однак з іншого – суттєво зменшує потенціал розвитку вітчизняного ринку цінних паперів.

Таблиця 2.5

Значення змінних, які суттєво відрізняються від середнього у вибірці

Змінні, які суттєво відрізняються				
		Predicted		*Studentized*
Row	*Y*	*Y*	*Residual*	*Residual*
34	255,89	236,725	19,1654	2,76
37	252,67	237,845	14,8254	2,02
Змінні, які мають найбільший леверидж				
		Mahalanobis		
Row	*Leverage*	*Distance*	*DFITS*	
1	0,385365	32,8752	1,2115	
34	0,0806693	3,75657	0,818308	

Джерело: побудовано автором.

Далі аналогічні розрахунки були здійснені уже з виключенням з моделі індексу Шанхайської фондової біржі. За результатами аналізу виявлено, що з індексом FTSE 100 кореляція втрачена у 2010 році, тому цей індекс також було виключено для подальших розрахунків. Крім того, було виявлено кореляцію між індексами FTSE 100 та NASDAQ Composite (індекс кореляції складав 0,9), що означає наявність мультиколінеарності в моделі. Це стало додатковою підставою для виключення індексу FTSE 100 з подальших розрахунків. Результати розрахунків по двох змінних представлені в табл. 2.6.

Оскільки P-значення в таблиці ANOVA менше ніж 0,05, можна зазначити про наявність суттєвого зв'язку між результуючою і факторними величинами на рівні 95 %.

Таблиця 2.6

Регресійна статистика

Параметри	*Оцінки*	*Стандартна похибка*	*T-статистика*	*P-Value*
CONSTANT	193,188	30,0309	4,82597	0,0000
Col_2	-0,0444867	0,0136603	-3,25664	0,0020
Col_4	0,0417373	0,014536	2,87129	0,0029

Аналіз відхилень					
Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Model	639,559	2	319,779	8,33	0,00078
Residual	3182,12	53	60,0399		
Total (Corr.)	3821,68	55			

Джерело: побудовано автором.

R-квадрат = 46,735 percent.
R-квадрат (скоригований d.f.) = 43,593 percent.
Стандартна похибка оцінок = 5,74854.
Значення абсолютної похибки = 3,8008.
Критерій Дарбіна-Уотсона = 0,108317 (P=0,0000).
Лаг 1 автокореляції залишків = 0,284875.

Рівняння залежності має вигляд (2.2):

$$Col_1 = 193{,}188 - 0{,}0444867 \times Col_2 + 0{,}0417373 \times Col_4. \quad (2.2)$$

Значення R-квадрат показує, що модель пояснює на 46,74 % значення індексу ПФТС (скоригований коефіцієнт детермінації 43,59 %). Таке значення коефіцієнта детермінації є порівняно високим, однак не дає можливість використовувати цю модель у прогнозних цілях, проте вона є цілком придатною для дослідження взаємозв'язків між індексами. Слід зазначити, що при проведенні інтервальних розрахунків (до 2013 р. та після 2013 р.) було виявлено, що до 2013 р. включно між індексом ПФТС та індексами S&P 500 і NASDAQ Composite наявна тісна кореляційна залежність, а з кінця 2013 року вона суттєво зменшується, у 2014 та 2015 р. практично відсутня, що свідчить про зменшення активності гравців на вітчизняному ринку цінних паперів та перехід вітчизняного ринку цінних паперів у стан очікування. Варто зазначити, що така реакція українського ринку цінних паперів обумовлена не тільки економічними, але і політичними чинниками, які суттєво підвищили рівень невизначеності та ризики опортуністичної поведінки з боку всіх учасників ринку цінних паперів.

Стандартна похибка показує, що стандартне відхилення складає 5,74854. Це значення має бути використане при побудові довірчих інтервалів, якщо буде прийнято рішення про використання залежності як предикативної. Абсолютна похибка становить 3,8008, що є середнім значенням моделі. Статистика Дарбіна-Уотсона свідчить про низьку ймовірність автокореляції залишків. Графік залишків представлено на рис. 2.2.

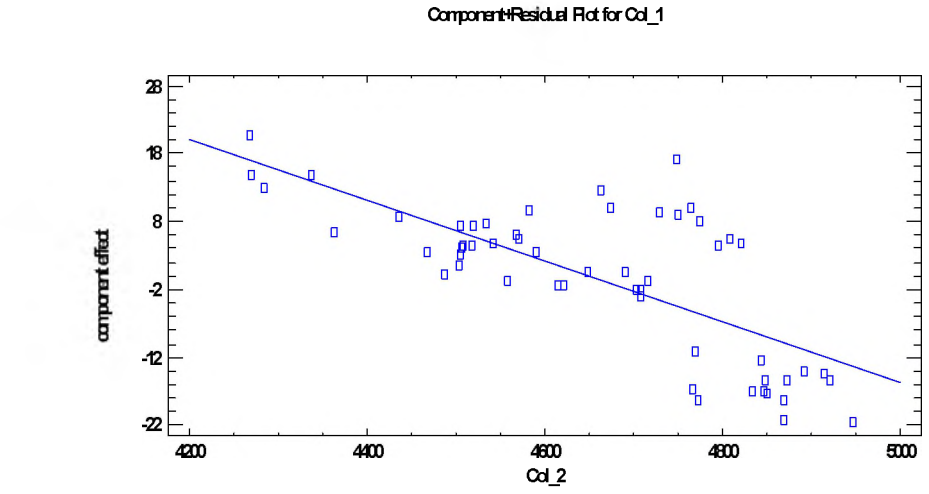

Рис. 2.2. Графік залишків моделі
Джерело: побудовано автором.

Результати дисперсійного аналізу подано в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Результати дисперсійного аналізу

Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Col 2	544,57	1	544,57	8,41	0,01267
Col 4	494,989	1	494,989	8,24	0,0059
Model	1039,559	2			

Джерело: побудовано автором.

Як уже було зазначено вище, результати дисперсійного аналізу показують, наскільки впливовою є кожна змінна, яка включена до регресійної моделі. З даних, представлених у таблиці 2.7, видно, що обидві змінні є значимими. У таблиці 2.8 представлено результати розрахунків довірчих інтервалів.

Таблиця 2.8

Результати розрахунків довірчих інтервалів

		Standard		
Parameter	*Estimate*	*Error*	*Lower Limit*	*Upper Limit*
CONSTANT	193,188	30,0309	112,896	273,48
Col 2	-0,0444867	0,0136603	-0,0718859	-0,0170875
Col 4	0,0417373	0,014536	0,0125816	0,070893

Джерело: побудовано автором.

Дані, представлені в таблиці 2.9, показують, з якою точністю можуть бути описані тенденції зміни залежної змінної в результаті коливань незалежних змінних. Кореляційна матриця представлена в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Кореляційна матриця

	CONSTANT	Col 2	Col 4
CONSTANT	1,0000	0,4071	-0,37502
Col 2	0,4071	1,0000	-0,39092
Col 4	-0,37502	-0,39092	1,0000

Джерело: побудовано автором.

Оскільки значення коефіцієнтів кореляції не перевищує 0,5 (тобто між залежними змінними відсутня кореляція), мультиколінеарність у моделі відсутня. Графік спостережень представлено на рис. 2.4.

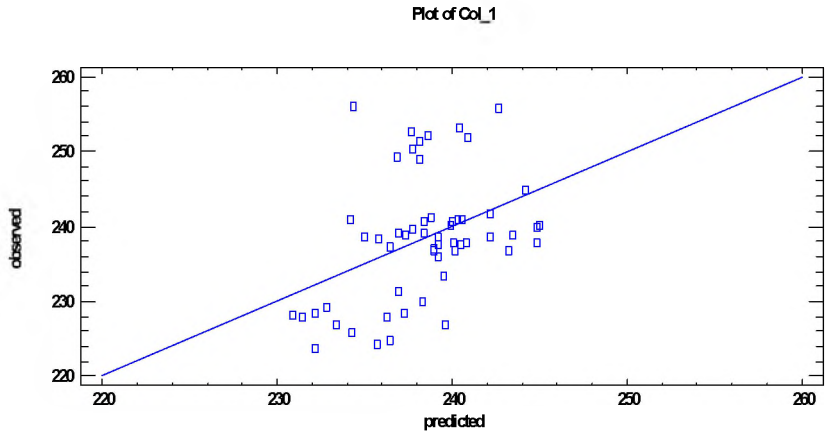

Рис. 2.3. Графік спостережень

Джерело: побудовано автором.

Виявлена залежність (2.2) є достовірною і значимою, її параметри свідчать, що при збільшенні індексу S&P 500 на 1 індекс ПФТС зменшується на 0,04, а при збільшенні індексу NASDAQ Composite індекс ПФТС зростає на 0,04. Таким чином, попри суворі заходи інституційного регулювання, а з 2014 р. і жорсткі валютні обмеження, український ринок цінних паперів суттєво залежить від стану світової економіки. Тому зміни світової кон'юнктури світових фінансових ринків є одним з чинників розбалансування розвитку вітчизняного ринку цінних паперів, виникнення цінових аномалій та розвитку криз. Іноземні учасники ринку цінних паперів відіграють важливу роль у динаміці кон'юнктури українського ринку цінних паперів. Це означає, що, розробляючи заходи стабілізації фінансового сектору, необхідно враховувати інтереси іноземних компаній, які присутні або можуть бути присутні на вітчизняному ринку цінних паперів.

Як свідчать результати аналізу, український ринок цінних паперів має набагато вищу волатильність порівняно з іноземними ринками, що є додатковим чинником формування цінових дисбалансів та фактором виникнення криз.

Крім зовнішніх чинників розбалансування ринку цінних паперів, важливо дослідити внутрішні, а також виявити дисбаланси розвитку ринку цінних паперів, які генеруються всередині країни. Для цього було проведено регресійний аналіз взаємозв'язку розвитку ринку цінних паперів (результуюча величина – обсяги операцій з цінними паперами) з факторними змінними. Як факторні величини було обрано:

– ВВП – з лагом в один часовий період, оскільки динаміка ВВП впливає на поведінку інвестора через кумулятивний ефект очікувань (позитивних чи негативних), а також через ефект накопичення – зростання інвестиційного потенціалу внаслідок збільшення обсягів ВВП у поточному періоді створює передумови для зростання обсягів операцій з цінними паперами у наступному періоді;

– зовнішній борг за поточний період;

– індекс інфляції з лагом у три періоди, оскільки наслідки інфляції мають продовжений ефект;

– капітальні інвестиції як один із найважливіших показників взаємозв'язку розвитку ринку цінних паперів та промислового виробництва.

Розрахунки проводились за допомогою програмного продукту Statgraphics Centurion, результати регресійного аналізу представлені в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Регресійна статистика та аналіз змінних

Параметри	*Оцінки*	*Стандартна похибка*	*T-статистика*	*P-Value*
CONSTANT	-231,02	188,953	-1,22264	0,2759
Col_2	0,954787	0,754349	1,26571	0,2614
Col_3	0,78459	0,366297	2,14195	0,0851
Col_4	2,60939	1,61354	1,61718	0,1668
Col_5	0,282693	0,421212	0,671143	0,5319

Аналіз змінних

Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Model	2647,62	4	661,905	1,24	0,3997
Residual	2661,22	5	532,244		
Total (Corr.)	5308,84	9			

Джерело: побудовано автором.

R-квадрат = 49,8719 %.
R-квадрат (скоригований d.f.) = 9,76946 %.
Стандартна похибка оцінок = 23,0704.
Значення абсолютної похибки = 12,775.
Критерій Дарбіна-Уотсона = 1,65771 (P=0,1121).
Лаг 1 автокореляції залишків = 0,061263.

Рівняння залежності має вигляд (5.3):

$$Col_1 = -231{,}02 + 0{,}954787 \times Col_2 + 0{,}78459 \times Col_3 + 2{,}60939 \times Col_4 + 0{,}282693 \times Col_5. \quad (5.3)$$

Оскільки P-value в таблиці ANOVA менше ніж 0,05, можна зазначати про наявність суттєвого зв'язку між результуючою і факторними величинами на рівні 95 %.

Значення R-квадрат показує, що модель пояснює на 49,87 % значення динаміки операцій на ринку цінних паперів в Україні (скоригований коефіцієнт детермінації 9,76946 %). Порівняно низьке значення коефіцієнта детермінації не дає можливість використовувати цю модель у прогнозних цілях, однак вона є цілком придатною для

дослідження взаємозв'язків між динамікою обсягів операцій на ринку цінних паперів, динамікою зовнішнього боргу та інфляцією. Стандартна похибка показує, що стандартне відхилення складає 23,0704. Це значення має бути використане при побудові довірчих інтервалів, якщо буде прийнято рішення про використання залежності як предикативної. Абсолютна похибка складає 12,775, що є середнім значенням моделі. Статистика Дарбіна-Уотсона свідчить про наявність автокореляції залишків. Графік залишків представлено на рис. 2.5.

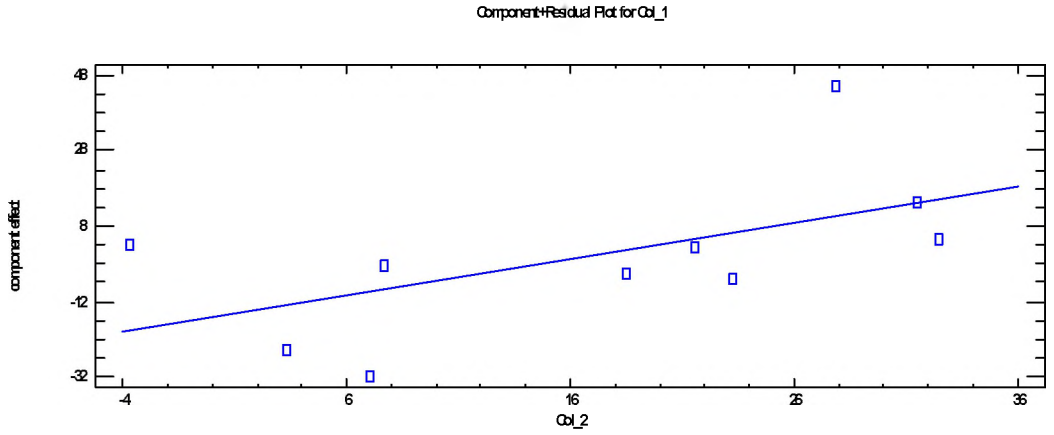

Рис. 2.4. Графік залишків моделі
Джерело: побудовано автором.

Оскільки найбільше Р-значення характерне для останньої змінної (індекс капітальних інвестицій) – 0,5319, то цю змінну доцільно виключити з подальшого аналізу. Такий результат свідчить про те, що в Україні ринок цінних паперів не відіграє значної ролі у інвестиціях в основний капітал, що є однією з ознак розбалансування його розвитку та чинником розвитку криз, оскільки він має низьку здатність зв'язувати грошову масу, перетворюючи її на інвестиції. Після того, як з розрахунків було виключено останню змінну, результати регресійної статистики набули вигляду (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Регресійна статистика

Параметри	*Оцінки*	*Стандартна похибка*	*T-статистика*	*P-Value*
CONSTANT	-211,937	178,041	-1,19039	0,2789
Col_2	0,839256	0,700002	1,19893	0,2758
Col_3	0,684225	0,318699	2,14693	0,0754
Col_4	2,7396	1,52672	1,79444	0,1229

Аналіз відхилень					
Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Model	2407,88	3	802,627	1,66	0,2732
Residual	2900,96	6	483,493		
Total (Corr.)	5308,84	9			

Джерело: побудовано автором.

R-квадрат = 45,3561 %.
R-квадрат (скоригований d.f.) = 18,0341 %.
Стандартна похибка оцінок = 21,9885.
Значення абсолютної похибки = 12,8362.
Критерій Дарбіна-Уотсона = 1,55056 (P=0,1230).
Лаг 1 автокореляції залишків = -0,0463421.

Рівняння залежності має вигляд (5.4):

$$Col_1 = -211{,}937 + 0{,}839256 \times Col_2 + \\ + 0{,}684225 \times Col_3 + 2{,}7396 \times Col_4. \quad (2.4)$$

Оскільки P-value в таблиці ANOVA менше ніж 0,05, можна зазначати про наявність суттєвого зв'язку між результуючою і факторними величинами на рівні 95 %.

Значення R-квадрат показує, що модель пояснює на 45,36 % значення динаміки операцій на ринку цінних паперів в Україні (скоригований коефіцієнт детермінації 18,03 %). Порівняно низьке значення коефіцієнта детермінації не дає можливість використовувати цю модель у прогнозних цілях, однак вона є цілком придатною для дослідження взаємозв'язків між динамікою обсягів операцій на ринку цінних паперів, динамікою зовнішнього боргу та інфляцією. Стандартна похибка показує, що стандартне відхилення становить 21,9885. Це значення має бути використане при побудові довірчих інтервалів, якщо буде прийнято рішення про використання залежності як предикативної. Абсолютна похибка складає 12,8362, що є середнім значення

моделі. Статистика Дарбіна-Уотсона свідчить про наявність автокореляції залишків, графік залишків представлено на рис. 2.6.

Оскільки найбільше Р-значення характерне для першої змінної (ВВП) – 0,2758, то цю змінну доцільно виключити з подальшого аналізу. Такий результат свідчить про те, що в Україні ринок цінних паперів не відіграє значної ролі у забезпеченні зростання ВВП, що є однією з ознак розбалансування його розвитку та чинником розвитку криз, оскільки він має низьку здатність створювати фінансову основу для розвитку національної економіки.

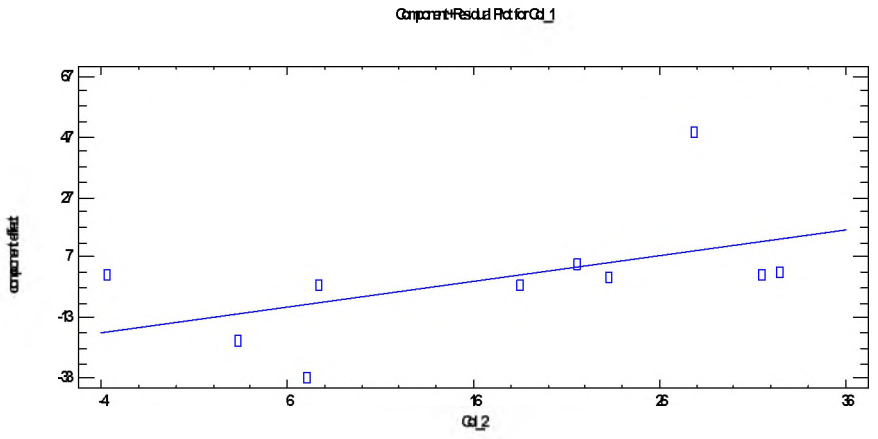

Рис. 2.5. Графік залишків моделі

Джерело: побудовано автором.

Після того, як з розрахунків було виключено першу змінну, результати регресійної статистики набули вигляду (табл. 2.11).

Таблиця 2.12

Регресійна статистика

Параметри	*Оцінки*	*Стандартна похибка*	*Т-статистика*	*P-Value*
CONSTANT	-141,622	173,277	-0,817319	0,3054
Col 3	0,474955	0,274856	1,72801	0,1276
Col 4	2,28314	1,52398	1,49814	0,1778

Аналіз відхилень					
Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Model	1712,89	2	856,444	11,67	0,02558
Residual	3595,95	7	513,708		
Total (Corr.)	5308,84	9			

Джерело: побудовано автором.

R-квадрат = 52,3561 %.
R-квадрат (скоригований d.f.) = 48,0341 %.
Стандартна похибка оцінок = 2,9775.
Значення абсолютної похибки = 2,8362.
Критерій Дарбіна-Уотсона = 0,15056 (P=0,0030).
Лаг 1 автокореляції залишків = 0,0046341.

Рівняння залежності має вигляд (2.5):

$$Col_1 = -141{,}622 + 0{,}474955 \times Col_3 + 2{,}28314 \times Col_4. \quad (2.5)$$

Оскільки P-value в таблиці ANOVA менше ніж 0,05, можна зазначати про наявність суттєвого зв'язку між результуючою і факторними величинами на рівні 95 %.

Значення R-квадрат показує, що модель пояснює на 52,36 % значення динаміки операцій на ринку цінних паперів в Україні (скоригований коефіцієнт детермінації 48,03 %). Порівняно високе значення коефіцієнта детермінації дає можливість використовувати цю модель у прогнозних цілях, однак лише на короткий проміжок часу, також вона є придатною для дослідження взаємозв'язків між динамікою обсягів операцій на ринку цінних паперів, динамікою зовнішнього боргу та інфляцією. Стандартна похибка показує, що стандартне відхилення складає 2,9775. Це значення має бути використане при побудові довірчих інтервалів, якщо буде прийнято рішення про використання залежності як предикативної. Абсолютна похибка становить 2,8362, що є середнім значення моделі. Статистика Дарбіна-Уотсона свідчить про відсутність автокореляції залишків. Результати дисперсійного аналізу представлені в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Дисперсійний аналіз

Source	*Sum of Squares*	*Df*	*Mean Square*	*F-Ratio*	*P-Value*
Col_3	559,906	1	559,906	11,09	0,1276
Col_4	1152,98	1	1152,98	12,24	0,1778
Model	1712,89	2			

Джерело: побудовано автором.

Табличні дані показують значимість кожної змінної, включену у модель. За критеріями Фішера та Р-значеннями можна зробити висновок, що обидві змінні є значимими для подальшого аналізу.

Для того, щоб пересвідчитися у відсутності мультиколінеарності, побудуємо кореляційну матрицю (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Кореляційна матриця

	CONSTANT	Col_3	Col_4
CONSTANT	1,0000	-0,6181	-0,9986
Col_3	-0,6181	1,0000	0,3916
Col_4	-0,9986	0,3916	1,0000

Джерело: побудовано автором.

З розрахунків видно, що значення коефіцієнтів кореляції між змінними не перевищують 0,5, тому мультиколінеарність відсутня.

Таким чином, за результатами проведеного аналізу маємо, що динаміка обсягів операцій на українському ринку цінних паперів визначається динамікою зовнішнього боргу – при зростанні зовнішнього боргу на 1 % обсяги операцій зростають на 0,47 % (що можна пояснити через зростання обсягів операцій з облігаціями), та інфляційними очікуваннями – при зростанні інфляції на 1 % обсяги операцій з цінними паперами зростають на 2,28 %, це свідчить про наявність потенціалу вітчизняного ринку цінних паперів не стільки як інструменту активізації інвестиційної діяльності, скільки інструменту хеджування ризиків. Це пояснюється тим, що така залежність свідчить про сподівання інвесторів захистити свої інвестиції через операції на ринку цінних паперів. На наш погляд, це може бути одним із ключових чинників попередження криз на ринку цінних паперів та регулювання цінових механізмів з метою попередження цінових дисбалансів.

За результатами проведеного аналізу можна визначити такі стратегічні орієнтири розвитку ринку цінних паперів:

– удосконалити нормативно-правову базу у контексті приведення її норм до потреб ринку, оскільки вітчизняна нормативно-правова база у своєму розвитку відстає від реалій ринків цінних паперів. Зокрема, повинні бути розроблені й прийняті законодавчі акти, які визначатимуть правовий статус та обіг похідних цінних паперів, включаючи структуровані фінансові продукти;

– розробити заходи, направлені на стимулювання розвитку інституційних інвесторів, передусім недержавних пенсійних фондів та страхових компаній, які займаються довгостроковим страхуванням

життя. Враховуючи інвестиційну місткість вітчизняної економіки (за підрахунками вітчизняних вчених та міжнародних фінансових організацій), темпи зростання обсягів операцій таких організацій мають бути не менші 5 % щороку;

– консолідувати біржову систему шляхом зменшення кількості бірж через їх об'єднання або ліквідацію за неможливості підвищити ефективність діяльності. Сприяти перетворенню ІСІ на повноцінних гравців на ринку цінних паперів, зокрема через збільшення обсягів операцій хеджування ризиків;

– розробити програму організації освітніх семінарів для населення (особливо молоді) щодо механізмів функціонування ринку цінних паперів та його ролі в економіці. Семінари повинні бути безкоштовними та загальнодоступними, обов'язок щодо їх організації має бути покладений на ключових учасників ринку цінних паперів на паритетних засадах. Тобто щороку повинна розроблятися програма таких освітніх заходів, де буде вказано коли і де буде проведено семінар і хто за нього відповідає. Обов'язковість участі в освітніх заходах має бути закріплена на законодавчому рівні.

Зазначені заходи створять необхідні передумови для збалансованого розвитку ринку цінних паперів та перетворення його на дієву складову механізму фінансового забезпечення розвитку економіки.

2.3. Напрями попередження цінових аномалій на фінансовому ринку

Виникнення цінових аномалій на фінансовому ринку є одним із вагомих чинників не тільки розбалансування його розвитку, але і підґрунтям для поширення кризових явищ. Як було зазначено у попередніх розділах роботи, цінові аномалії проявляються через суттєві відхилення від обґрунтованих цін, які можуть перевищувати ціну (переоцінка активів), так і навпаки – бути нижчою. Слід зазначити, що для збалансованого розвитку ринку цінних паперів негативні наслідки мають обидва прояви цінових аномалій. Так, перевищення цін є причиною формування бульбашок, руйнування яких є одним з факторів кризи. Заниження цін на цінні папери є одним з чинників гальмування інвестиційної активності на ринку цінних паперів, що гальмує темпи розвитку економіки.

Як було зазначено вище, український фінансовий ринок, зокрема ринок цінних паперів, чутливий до інфляційних очікувань, тому можна зазначати про наявність потенціалу розвитку хеджування, що дасть можливість частково нейтралізувати ризик цінових аномалій, пов'язаних з переоцінкою активів. Слід зазначити, що проблема переоцінки активів та виникнення на цій основі бульбашок є проблемою, яка активно обговорюється західними економістами, результатом їх дискусій є зародження та розвиток нейроеконометричного підходу до дослідження цінових аномалій та попередження їх виникнення. Популярність нейроеконометричного підходу пояснюється тим, що пояснити поведінку учасників ринку цінних паперів тільки виходячи з економічних мотивів – неможливо, оскільки досить часто вона є суперечливою. Дослідження, проведені Й. Аузерсом [4] та Г. Плассманом [5], Й. О'Догерті, А. Ранджелом, дали підстави висунути гіпотезу про домінування групової поведінки на ринку цінних паперів, яка впливає на ціну активу. Так, під час формування бульбашки учасники ринку цінних паперів виявляють бажання платити невиправдано високу ціну за популярний актив, що має акселеруючий вплив на зростання ціни, який не підкріплений реальною вартістю активу. Слід зазначити, що ці ідеї були підкріплені дослідженнями за допомогою функціонального магніторезонансного уявлення (fMRI), за допомогою яких проводилось лабораторне моделювання реакції індивідів у процесі утворення бульбашки та зростання цін на ринку цінних паперів. За результатами таких досліджень Т. Шімокава довів, що за допомогою нейронних технологій можна ідентифікувати ознаки групової поведінки та передбачати утворення бульбашок на ринку цінних паперів [6]. Однак у подальшому виникли складності у практичному застосуванні такої ідеї, оскільки в тестових умовах йшлося про короткотермінові бульбашки на фінансових ринках, а реально функціонуючий ринок має справу з бульбашками у довгостроковій перспективі.

Своєрідним продовженням ідей, описаних вище, стала агентоорієнтована модель ціноутворення на ринку цінних паперів та утворення бульбашок, представниками якої є Д. Калтер [7], В. Брок та С. Гомес [8], С. К. Чанг [9], Р. Шіллер [10]та ін. Ця модель припускає наявність на фінансовому ринку гетерогенних груп агентів як мінімум з двома типами можливостей. Перший тип – голосні торговці, які вірять, що трен продовжуватиме зростати (до них ще застосовують

термін feedback-торговці [11]), другий тип – арбітражні торговці, які вірять, що ціна активу повернеться до рівня обґрунтованої. Р. Шіллер поділив агентів на такі групи: звичайні інвестори, які піддаються тваринним інстинктам (ordinary investors influenced by animal spirits), та розумні інвестори (smart money investors) [12]. Виходячи з результатів останніх досліджень, переоцінка активів та утворення бульбашок є проблемою кожного ринку цінних паперів. Спираючись на наявні здобутки науки можна передбачити утворення бульбашки, але успіх такого передбачення залежить від фактору часу – наскільки вчасно було зроблено передбачення та наскільки швидкою та адекватною була реакція на нього. З цієї точки зору необхідний додатковий інструмент, який слугував би своєрідною «подушкою безпеки», пом'якшуючи удари від руйнування бульбашок на ринку цінних паперів та стримував би зростання цінових аномалій. На наш погляд, таким інструментом можуть бути хедж-фонди, які в Україні на сьогодні практично відсутні. Якщо ж звернути увагу на світові тенденції, то кількість хедж-фондів та обсяги їх активів постійно зростають. У додатку Р наведено інформацію про найбільші хедж-фонди світу з активами понад 1 мільярд доларів. З даних, наведених у додатку Р, видно, що хедж-фонди різноманітні у своїх стратегіях. Це свідчить про те, що ринок відкритий для їх діяльності й не потребує від них універсальності. В активах крупних хедж-фондів світу зосереджено більше 2,8 трильйонів доларів США, що робить їх потужними інвесторами та дає можливість здійснювати регулюючий вплив на ринки цінних паперів. Безперечно, діяльність хедж-фондів може нести у собі небезпеку розбалансування розвитку ринку цінних паперів та поглиблення цінових дисбалансів, однак за оптимального регулювання вони здатні збалансувати інтереси учасників ринку цінних паперів та не допустити значних дисбалансів у цінових трендах. Топ-10 хедж-фондів за версією Bloomberg представлено у табл. 2.15.

Як видно з таблиці, хедж-фонди можуть застосовувати різні стратегії, хоча домінуючою для успішних фондів є стратегія «Equity long-short». Її сутність полягає в тому, щоб придбати одні акції і продати інші, зайнявши коротку позицію. За такої стратегії важливо, щоб придбані акції зростали швидше або падали повільніше, ніж продані. По суті, така стратегія може бути виграшною за будь-якої кон'юнктури ринку. Також з таблиці видно, що тільки один із провідних фондів

дотримується стратегії «Macro», яка являє собою макроінвестування з аналізом глобальних макроекономічних процесів. По суті, така стратегія є однією з найскладніших. Стратегія Quantative-futures вважається однією з найризикованіших, що і підтверджується даними таблиці, хедж-фонд Quantative Global Trading у 2014 р. мав збитки, а у 2015 отримав 20 % прибутку. Таким чином, хедж-фонди зі значним обсягом капіталу здатні забезпечувати своїм інвесторам відносно стабільний рівень прибутковості, для чого вони повинні користуватися виваженими стратегіями. Такі стратегії не тільки роблять безпечною діяльність фондів, але і позитивно впливають на динаміку ринку цінних паперів.

Таблиця 2.15

Топ-10 кращих хедж-фондів у 2015 р. з активами більше 1 млрд доларів США

Фонд	Активи (млрд дол. США)	Дохідність 2015, %	Дохідність 2014, %	Стратегія
Perspective Life Science	1.5	51,8	18,9	Long/short equity
Melvin Capital	1.5	47	-	Long/short equity
Segantil Asia-Pacific Equity Multi-Strategy	1.5	29,6	34,8	Equity multistrategy
Sylebra Capital Partners Master	1.1	27	-	Long/short equity
Teton Capital Partners	1	23,5	8,1	Long/short equity
Element Capital	6.5	22,7	2,9	Macro
Golden China	2	21,9	30	Long/short equity
Blackstone Senfina	2	21	-	Long/short equity
Tybourne Equity	2.6	21	-	Long/short equity
Quantative Global Trading	1.3	20,8	-12,3	Quantative-futures

Джерело: Bloomberg [13].

Якщо звернутись до історії, то перший хедж-фонд було засновано у 1949 р. А. У. Джонсом, який вперше страхував купівлю акцій відкриттям коротких позицій (тобто можливість взяти в борг деяку кількість акцій і продати їх за поточною ціною, якщо ціна падає, або

купуються знову і передаються позичальнику, а прибуток залишається фонду) [14].

Хедж-фонди вкладають кошти в основні та похідні цінні папери, також інвестують у цінні метали та валюти. Надійність хедж-фондів закладається на етапі входу в них – у більшості країн світу це досить великі суми (наприклад, в Європі початкова інвестиція має перевищувати 100 тис доларів США). До дискусійних факторів можна віднести той факт, що більшість хедж-фондів зареєстровані в офшорних юрисдикціях, що, з одного боку, зменшує прозорість інформації, однак з іншого – дає можливість зекономити на сплаті податків. Географічна структура розташування хедж-фондів представлена на рис. 2.7.

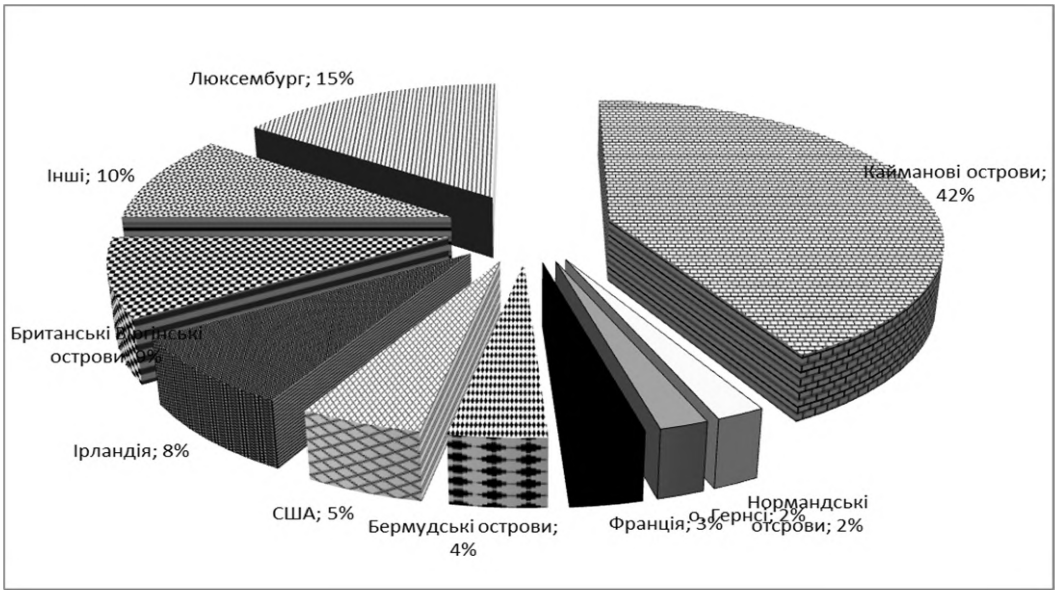

Рис. 2.6. Географічне розміщення хедж-фондів
Джерело: побудовано автором.

Як видно з діаграми, найбільша кількість хедж-фондів зареєстрована на території Люксембургу, що стало для цієї мікрокраїни вагомим ресурсом розвитку економіки, а не тільки збалансування розвитку ринку цінних паперів.

Зосередження великих капіталів у хедж-фондах іноді є чинником зловживань, які призводять до розвитку кризових явищ на фінансових ринках у цілому та ринках цінних паперів зокрема. Доступ до значних активів дає можливість як заробляти надприбутки (наприклад, фонд «Quantum Group» у 1992 р. за один день заробив 1 млрд дол. США завдяки обвалу британської валюти), так і вдаватися до шахрайських схем. Прикладом може бути фонд Madoff Investment Securities,

який тривалий час вважався найбільш надійним і престижним фондом. Однак у силу обставин з 1995 р. фонд почав зазнавати збитків (рис. 2.8).

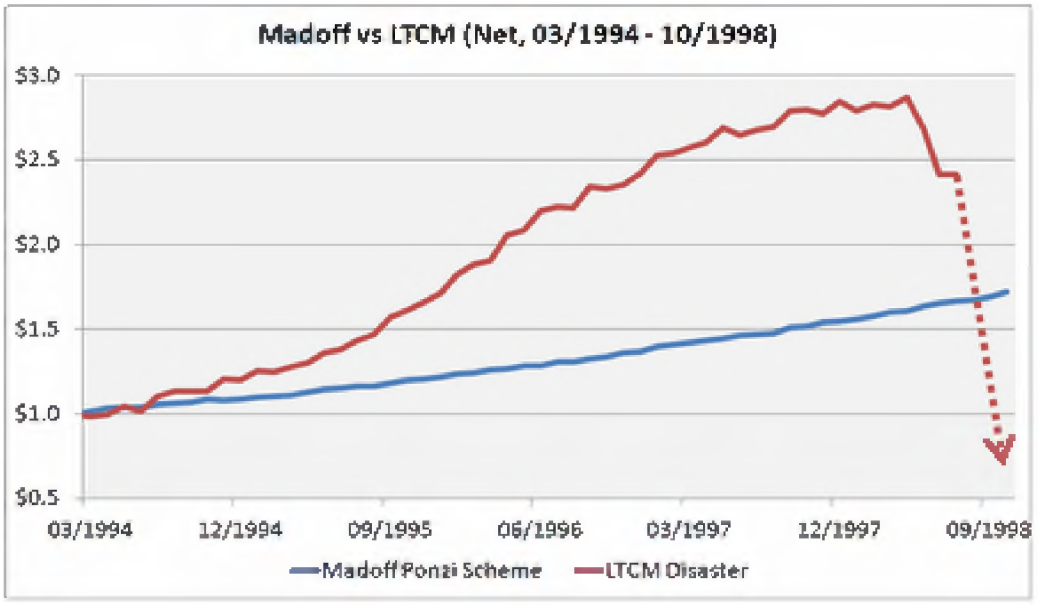

Рис. 2.7. Динаміка діяльності фонду Madoff Investment Securities
Джерело: Hedge Fund Research.

Фонд Мейдофа замість переходу на антикризове управління почав працювати за схемою Понзі. Фонд успішно функціонував за цією схемою більше 10 років, а у 2008 р. шахрайство було викрито, коли кілька вкладників вирішили забрати свої вклади. Іншим сумним прикладом є фонд Long-Term Capital Management (LTCM), створений двома нобелівськими лауреатами М. Шоулсом та Р. Мертоном. Фонд успішно пропрацював п'ять років, а у 1998 р. збанкрутував через інвестиції в російську економіку. Крах фонду обвалив індекс Доу-Джонса на 12 %, а втрати фонду склали більше 4 млрд доларів США.

Як свідчать дані Hedge Fund Research [15], з 1994 по 2005 р. було зафіксовано 109 випадків банкрутства хедж-фондів, що спонукало уряди багатьох країн замислитися над необхідністю регулювання їх діяльності.

Аналіз світової практики показує, що хедж-фонди тривалий час не досить суворо регулювалися державними регуляторами. Саме тому за ними закріпилася назва нерегульованих інвестиційних механізмів. Перші заходи щодо регулювання діяльності хедж-фондів стали очевидними на початку XXI століття, оскільки хедж-фонди стали певним

чином зловживати своїми можливостями нарощувати прибутки за рахунок волатильності ринку, що підвищило рівень ризику розгортання криз. Тобто з інструменту попередження цінових аномалій та розвитку криз хедж-фонди ризикували перетворитися на генератор кризових явищ.

Зважаючи на те, в Україні правове поле діяльності хедж-фондів також невизначене (можна керуватися тільки законодавством щодо ІСІ та НПФ, які за своєю економічною сутністю також є хедж-фондами), вважаємо за необхідне розробити нормативно-правову базу їх діяльності та сприяти їх діяльності на ринку цінних паперів України. Незважаючи на ризики, які несе у собі діяльність хедж-фондів, вони здатні паралельно виконувати кілька функцій: забезпечити фінансовими ресурсами національну економіку та збалансувати розвиток ринку цінних паперів через стримування зростання бульбашок. Тому, на наш погляд, їх присутність на ринку цінних паперів в Україні є вкрай важливою. Аналогами хедж-фондів в Україні, як було зазначено вище, можна вважати ІСІ та НПФ. Однак діяльність НПФ в Україні обмежується фінансовими можливостями потенційних інвесторів, а інвестиційна діяльність обмежується з боку держави. Розвиток ІСІ в Україні має дещо деформований характер, але саме вони, на наш погляд, можуть стати першими ефективно функціонуючими хедж-фондами. Для цього з боку держави має бути мінімізовано адміністративний і податковий тиск на їх діяльність, а державне регулювання має бути направлене виключно на захист прав інвесторів. За високого адміністративного та податкового тиску хедж-фондам немає жодного зиску працювати в Україні, оскільки традиційна думка, що вони мають надвисоку дохідність, є хибною. Як свідчать графіки, наведені в додатку С, більшість хедж-фондів має середню дохідність 5–7 %, а у періоди кризи – ще нижчу. На наш погляд, зважаючи на те, що Україна постійно бореться з відпливом капіталу в офшори, а наразі в період кризи гостро відчуває дефіцит фінансових ресурсів, створення сприятливих умов для функціонування хедж-фондів в Україні могло б стати одним із можливих рішень задоволення потреби в інвестиційних ресурсах.

Для розробки основних напрямів регулювання діяльності хедж-фондів в Україні необхідно спочатку розглянути їх внутрішню структуру та принципи організації діяльності (рис. 2.9). Це дасть можливість виявити зони ризику та зробити акцент саме на них у процесі розробки регуляторних заходів.

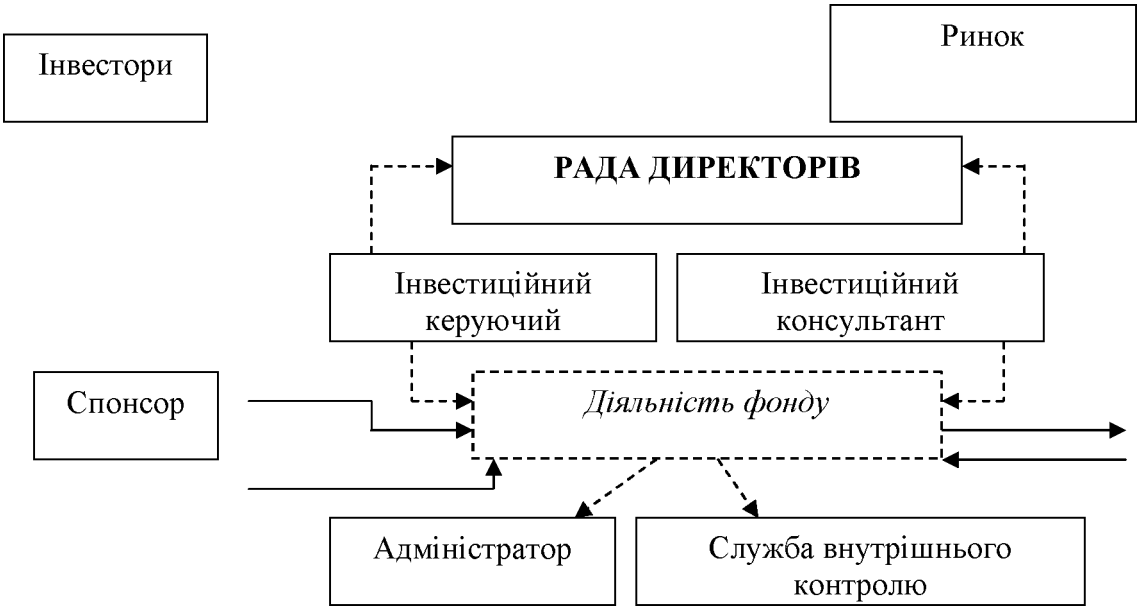

Рис. 2.8. Схема діяльності хедж-фонду
Джерело: побудовано автором.

Спонсором фонду, як правило, виступає його засновник і він є монополістом щодо прийняття рішень щодо діяльності фонду. Оскільки саме від нього залежить фінансова безпека інвесторів, то регуляторні заходи мають бути направлені на встановлення високих фінансових бар'єрів для спонсорів. Як було зазначено вище, бар'єри на заснування хедж-фондів та входження до них визначаються законодавством конкретної країни і залежать від її потреб та довгострокових цілей. Оскільки для українського ринку цінних паперів важлива не просто наявність хедж-фондів, але і їх успішна робота, то вхідні бар'єри для спонсора та інвестора мають бути встановлені на рівні, який би робив вигідним довгострокове функціонування фондів, однак при цьому був конкурентним, порівняно з європейським. Оскільки у Європі середній розмір вступного внеску для інвестора складає 100 000 дол США, а для спонсора – 1 млн дол., то в Україні його розмір може бути на початковому етапі у половину менший.

Інвестиційний керуючий – це компанія або фізична особа, яка здійснює керівництво діяльністю фонду та приймає всі рішення щодо управління інвестиціями. Інвестиційний керуючий може звертатися за допомогою до інвестиційних консультантів. Саме інвестиційний керуючий за порадою інвестиційного консультанта повинен обрати домінуючу торгову стратегію. Зазначимо, що хедж-фонди можуть використовувати багато стратегій, які мають різне співвідношення ризику

та дохідності. Крім того, невдало обрана стратегія може бути шкідливою не тільки для інвестора, але і для ринку в цілому. Особливо небезпечними у такому випадку є коротко направлені стратегії, які вносять найбільше диспропорцій у процеси ціноутворення на ринку цінних паперів. Оскільки рішення інвестиційних керуючих та консультантів прямо впливають на успішність діяльності фонду та збалансованість розвитку ринку цінних паперів, то до них мають бути встановлені високі кваліфікаційні вимоги. На наш погляд, зважаючи на непрозорість та корумпованість ринку освітніх послуг, рівень кваліфікації інвестиційних керуючих повинен бути підтверджений сертифікатами, які визнаються у країнах ЄС або ОЕСР. Це попередить появу некомпетентних фахівців у цій сфері та знизить ризик краху фонду через непрофесійний менеджмент.

Незважаючи на те, що діяльність хедж-фонду підлягає внутрішньому контролю, зовнішній контроль також є надзвичайно важливим, тому, на наш погляд, обов'язковим має бути щорічний аудит діяльності таких фондів впливовими аудиторськими компаніями (наприклад, великої четвірки). Варто зауважити, що жорсткі вимоги до зовнішнього аудиту діяльності хедж-фондів запроваджені у багатьох країнах світу. Це також дає можливість попередити утворення передумов для корупційних діянь (наприклад, практика, яка існувала в Україні щодо обов'язкового аудиту банків) та спонукатиме фонди уникати зловживань на ринку цінних паперів.

Підсумовуючи, систему державного регулювання діяльності хедж-фондів представимо таким чином (рис. 2.10).

Як видно з рисунка, мета регулювання діяльності хедж-фондів полягає у збалансуванні розвитку цінних паперів та попередженні виникнення цінових аномалій. Сама присутність хедж-фондів на ринку цінних паперів є необхідною, оскільки їх діяльність сприяє підвищенню інвестиційної активності, а торгові стратегії хедж-фондів перешкоджатимуть виникненню фактів недооцінки цінних паперів. Тому основні заходи з регулювання діяльності хедж-фондів повинні бути направлені на стримування невиправдано ризикової діяльності, яка може бути причиною штучного зростання цін на фінансові продукти.

Досягнення зазначеної мети передбачає дотримання принципів ефективності, безпечності та продовження діяльності. Принцип ефективності передбачає, що залучені інвестиції будуть розміщені хеджером

з найвищою ефективністю. Це означає, що інвестор отримає максимально можливий прибуток за заданого рівня ризику. Дотримання принципу безпечності полягає у захисті прав інвестора та гарантії ефективного використання їх коштів. Принцип продовження діяльності означає, що із самого початку хедж-фонд створюється з метою тривалої роботи на ринку, а не на короткий проміжок часу.

Рис. 2.9. Схема системи регулювання діяльності хедж-фондів
Джерело: побудовано автором.

Серед завдань регулювання діяльності хедж-фондів слід виділити сприяння оптимізації цінових механізмів ринку цінних паперів, яке має проявлятися у зменшенні фактів недооцінки цінних паперів та попередження необґрунтованого завищення цін.

Завдання сприяння активізації інвестиційної діяльності інституційних інвесторів за дотримання зазначених вище принципів буде виконуватися, оскільки для інституційних інвесторів створюватимуться додаткові можливості щодо хеджування ризиків та оптимізації інвестиційних портфелів.

При виконанні перших двох завдань автоматично виконуватиметься третє – сприяння розвитку ринку цінних паперів та попередження криз, оскільки активізація діяльності інвестиційних інвесторів стимулюватиме розвиток ринку цінних паперів, а обмеження ризикових стратегій хедж-фондів забезпечить ефективне функціонування механізму попередження криз.

Сутність основних заходів системи регулювання діяльності хедж-фондів була описана вище, крім ідеї створення Ради з нагляду за фінансовою стабільністю. Необхідність у створенні такої ради виникне після того, як кількість хедж-фондів, обсяги їх активів та операцій вимагатимуть зовнішнього моніторингу, незалежного від держави. Рада з нагляду за фінансовою стабільністю повинна бути незалежним органом, який буде здійснювати моніторинг діяльності хедж-фондів на предмет попередження порушення інтересів інвесторів та використання торгових стратегій, які загрожують розбалансуванням ринку цінних паперів.

Таким чином, цінові аномалії на ринку цінних паперів мають поведінковий характер, що ускладнює їх регулювання прямими заходами з боку держави. Зменшити прояви цінових аномалій здатні хедж-фонди, діяльність яких може попередити факти заниження вартості цінних паперів або значного перевищення ними середньої ціни. З цією метою розроблено рекомендації щодо роботи хедж-фондів в Україні та розроблено схему системи регулювання діяльності хедж-фондів, в якій визначено мету, принципи, завдання та заходи регулювання. Розроблені рекомендації створять передумови для оптимізації цінових механізмів на ринку цінних паперів та попередження криз, про що йтиметься у наступному параграфі.

2.4. Удосконалення цінових механізмів фінансового ринку в умовах інформаційної економіки

Цінові механізми ринку цінних паперів можуть бути дієвим інструментом збалансування його розвитку та попередження криз. Як було зазначено у попередніх розділах роботи, найбільший ризик розбалансування розвитку ринку цінних паперів притаманний ціноутворенню на похідні фінансові інструменти. Водночас ціноутворення на деривативи може бути використане як інструмент попередження цінових дисбалансів, а відповідно і криз. Таким чином, удосконалення цінових механізмів ринку цінних паперів у контексті попередження криз полягає, передусім, у знаходженні точки оптимуму між спекулятивним характером операцій з деривативами та їх властивостями хеджувати ризики. Слід зазначити, що зростання розширення асортименту деривативів збільшує як можливості, так і ризики оптимізації цінових механізмів. Крім того, важливою причиною зростання нестабільності ринку цінних паперів та розвитку криз є активізація електронної торгівлі, що уможливило нестримне зростання обсягів проведених операцій та спричинило зміну самої структури ринків цінних паперів. Найбільш небезпечним є розвиток високочастотної торгівлі (HFT – high frequency trading), яка використовує потужні комп'ютерні системи та сучасне програмне забезпечення для швидкісної торгівлі, під час якої спекулянти тримають акції лише мілісекунди, а передбачити динаміку угод стає неможливим. Цей вид торгівлі став однією з причин зростання фондових бірж у посткризовий період, наразі вона займає від 50 до 70 % торгівлі на ринках США та 35–40 % на європейських ринках. За даними TABB Group, обсяг продажів за допомогою високочастотної (високошвидкісної) торгівлі в 2015 р. становить уже 5.6 млрд дол. США [16].

Іншим фактором ризику є зростання віртуальності торгівлі цінними паперами завдяки зростанню розриву між реальною вартістю базисних фінансових інструментів та вартістю деривативів. Це відбувається внаслідок намагань урядів провідних держав наповнити фінансову систему ресурсами для забезпечення економічного зростання. Однак єдиним підкріпленням такого процесу є похідні фінансові інструменти. На сьогодні на світових біржах котируються 14 продуктових ліній (наборів різних продуктів одного виду деривативів): 1–2 –

опціони та ф'ючерси на акції; 3–4 – опціони та ф'ючерси на біржові індекси; 5–6 – LTIR опціони та ф'ючерси (на довгострокову процентну ставку); 7–8 – STIR опціони та ф'ючерси (на короткострокову процентну ставку); 9–10 – ETF опціони та ф'ючерси (на акції біржових фондів); 11–12 – валютні опціони та ф'ючерси; 13–14 – товарні опціони та ф'ючерси, інші опціони та ф'ючерси. [17]. Прозорість ціноутворення на такі продукти є запорукою ефективності ринку, його ліквідності та збалансованого розвитку.

Крім асортименту деривативів, на цінові механізми вливає структура торгівлі, а саме – співвідношення операцій на біржовому та позабіржовому ринках. Зважаючи на неоднорідність ринку цінних паперів та варіативність базових активів, найбільш зіставним можна вважати ринок деривативів, пов'язаний з акціями. Світові тенденції останніх п'яти років демонструють переважання позабіржового ринку деривативів порівняно з біржовим у середньому у дев'ять разів, до того ж слід зазначити, що операції з валютними деривативами здійснюються переважно на позабіржовому ринку.

На позабіржовому міжнародному ринку фінансових деривативів, які використовуються для управління валютним ризиком, переважають короткострокові. Протягом останніх років щорічно їх обсяг перевищує 70 % від усіх позабіржових валютних деривативів. Серед позабіржових процентних деривативів, які відіграють провідну роль в управлінні процентним ризиком, майже однаковою мірою використовуються як короткострокові, так і середньострокові контракти. Протягом останніх років їх загальний обсяг становлять 60 –70 % усіх процентних деривативів. І, нарешті, на ринку свопів кредитного дефолту переважають середньострокові [18, с. 83–84].

Зважаючи на те, що український ринок цінних паперів, а особливо ринок деривативів, перебуває у стані становлення, доцільно дослідити світові тенденції регулювання деривативних ринків та їх цінових механізмів. Зважаючи на тенденції глобалізації у фінансовій сфері, заходи регулювання цінових механізмів ринку цінних паперів в Україні повинні бути скоординовані зі світовими. У таблиці 2.16 відображено тенденції обігу деривативів за їх видами.

Таблиця 2.16

Світові обсяги умовних операцій з деривативами залежно від типу деривативу у 2007–2015 рр.

Період	Відсоткові ставки	Форекс тренд	Акції	Товари	Кредитні дефолтні свопи	Невизначені
12-2007	393,1	56,2	8,5	8,5	58,2	61,4
06-2008	458,3	63,0	10,2	13,2	57,4	70,5
12-2008	432,7	50,0	6,5	4,4	41,9	62,7
06-2009	437,2	48,7	6,6	3,6	36,1	62,3
12-2009	449,9	49,2	5,9	2,9	32,7	63,3
06-2010	451,8	53,2	6,3	2,9	30,3	38,3
12-2010	465,3	57,8	5,6	2,9	29,9	39,5
06-2011	553,2	64,7	6,8	3,2	32,4	46,5
12-2011	504,1	63,4	6,0	3,1	28,6	42,6
06-2012	496,2	66,7	6,3	3,0	26,9	42,2
12-2012	492,6	67,4	6,3	2,6	25,1	41,8
06-2013	564,7	73,1	6,8	2,5	24,3	25,0
12-2013	584,8	70,6	6,6	2,2	21,0	25,5
06-2014	563,3	74,8	7,1	2,2	19,5	24,8
12-2014	505,5	75,9	7,0	1,9	16,4	22,6
06-2015	434,7	74,5	7,5	1,7	14,6	19,8

Джерело: Bank for International Settlements: [web-page]. – Access at: http://www.bis.org/publ/otc.

Загалом активність на позабіржовому ринку деривативів зростала до 2014 р., а у 2015 р. впала. Умовна вартість невиконаних контрактів знизилась з 629 трильйонів доларів США у грудні 2014 р. до 553 трильйонів доларів США у червні 2015 р. Навіть після девальвації валют, інших, ніж долар США, умовна вартість усе ще лишається нижчою на 10 %. Тиск елімінування зайвих контрактів став основним чинником падіння. Тобто одним з основних регуляторних заходів, направлених на утримування ринку деривативів у рівноважному стані, є елімінування невиконаних контрактів, що суттєво знижує системні ризики. Елімінування невиконаних контрактів є одним з дієвих заходів попередження переоцінки активів та утворення бульбашок на ринку цінних паперів. Однак тривале застосування такої тактики може стати причиною недооцінки базових активів, зокрема акцій, що є чинником розбалансування ринку. Саме тому таке регулювання має бути виваженим і орієнтованим на постійний моніторинг цін та релевантної до них інформації.

Слід зазначити, що зростання обсягів операцій з деривативами стало додатковим чинником волатильності ринків цінних паперів, про що свідчить тренд індексу волатильності (рис. 2.11).

Рис. 2.10. Індекс волатильності, 2004–2014 рр.

Джерело:URL http://www.cboe.com/framed/pdfframed.aspx?content=/micro/rvx/pdf/rvxfactsheet.pdf&section=SECT_MINI_SITE&title=CBOE+Russell+2000%C2%AE+Volatility+Index+(RVX)+Fact+Sheet

Як видно з графіка індексу волатильності, на його коливання впливають зміни обсягів операцій з кредитними дефолтними свопами та невизначених деривативів. Це свідчить про необхідність більшої уваги до якості похідних та обґрунтованості формування ціни на них.

Інформація щодо динаміки валової ринкової вартості операцій з деривативами наведена в таблиці 2.17.

Таблиця 2.17

Валова ринкова вартість операцій з деривативами залежно від типу деривативу у 2007–2015 рр.

Період	Відсоткові ставки	Форекс тренд	Акції	Товари	Кредитні дефолтні свопи	Невизначені
12-2007	7,2	1,8	1,1	1,9	2,0	1,8
06-2008	9,3	2,3	1,1	2,2	3,2	2,3
12-2008	20,1	4,1	1,1	1,0	5,1	3,9
06-2009	15,5	2,5	0,9	0,7	3,0	2,8
12-2009	14,0	2,1	0,7	0,5	1,8	2,4
06-2010	17,5	2,5	0,7	0,5	1,7	1,8
12-2010	14,7	2,5	0,6	0,5	1,4	1,5
06-2011	13,2	2,3	0,7	0,5	1,3	1,4
12-2011	20,0	2,6	0,7	0,5	1,6	2,0
06-2012	19,2	2,2	0,6	0,4	1,2	1,8
12-2012	19,0	2,3	0,6	0,3	0,8	1,8
06-2013	15,2	2,4	0,7	0,4	0,7	0,8
12-2013	14,2	2,3	0,7	0,3	0,7	0,7
06-2014	13,5	1,7	0,7	0,3	0,6	0,7
12-2014	15,6	2,9	0,6	0,3	0,6	0,8
06-2015	11,1	2,5	0,6	0,2	0,5	0,6

Джерело: Bank for International Settlements. URL : http://www.bis.org/publ/otc.

Валова ринкова вартість невиконаних деривативних контрактів, яка є більш показовим фактором, порівняно з умовною вартістю, демонструвала більш різке зниження у першій половині 2015 р. Ринкова вартість знизилась з 20,9 трильйонів доларів США до 15,5 трильйонів доларів США у період з грудня 2014 р. до червня 2015 р. Падіння було обумовлене виведенням з ринку зайвих контрактів, а також довгостроковим зростанням відсоткових ставок, що знизило дохідність свопів. Крім того, негативні тенденції були підкріплені валютними коливаннями (табл. 2.18).

Центральний кліринг, ключовий елемент глобального регулювання з метою реформування позабіржового ринку та зниження системних ризиків здійснив такі заходи: очистив ринок кредитних свопів від невиконаних контрактів на 31 % у першій половині 2015 р. (у попередньому півріччі цей показник становив 29 %). Також ряд заходів з очищення ринку було здійснено ринком деривативів, зав'язаних на відсоткові ставки.

Таблиця 2.18

Тенденція вартості валют як базисного активу у 2007–2015 рр.

Період	Долар США	Євро	Фунт стерлінгів	Єна
12-2007	46,9	21,8	8,0	12,9
06-2008	52,2	26,0	8,4	13,6
12-2008	42,5	21,1	5,6	12,3
06-2009	40,7	20,7	6,2	11,4
12-2009	40,9	20,4	5,9	11,2
06-2010	45,1	20,1	6,6	11,8
12-2010	48,7	21,9	6,6	12,6
06-2011	54,0	25,0	7,0	13,1
12-2011	54,1	23,2	7,0	13,7
06-2012	57,4	24,3	7,6	13,7
12-2012	57,6	23,8	7,8	14,1
06-2013	64,5	24,4	8,4	15,2
12-2013	61,0	25,2	8,8	14,1
06-2014	65,1	26,4	9,2	13,2
12-2014	67,2	25,5	8,4	14,2
06-2015	64,1	27,3	9,0	13,5

Джерело: Bank for International Settlements. URL: http://www.bis.org/publ/otc.

Таким чином, світові регулятори намагаються попередити виникнення цінових дисбалансів за рахунок зменшення обсягів невиконаних деривативів, а також за рахунок попередження використання сміттєвих контрактів. Крім того, більшість країн світу працюють над узгодженою системою регулювання ціноутворення на ринку цінних паперів, ініціаторами таких заходів є великі світові організатори торгів деривативами, зокрема FIA.

Одна з головних ідей удосконалення цінових механізмів полягає у створенні організації, яка була б відповідальною за збір, обробку та публікацію даних щодо трансакцій на ринку цінних паперів у цілому та ринку деривативів зокрема, а також динаміку цін та механізми їх генерування. Мета реалізації такої ідеї полягає у забезпеченні прозорості цінових механізмів ринку цінних паперів, що мінімізує ризики опортуністичної поведінки учасників ринку, зменшивши тим самим ризики цінових дисбалансів та поширення криз. Серед основних принципів ефективного функціонування цінових механізмів світові трейдери та регулятори називають такі:

1. Ціновий агрегатор має вжити заходів щодо організації трансакцій на основі коректної та публічної інформації.

2. Ціновий агрегатор має забезпечити транспарентність, послідовність та обґрунтованість методології ціноутворення на фінансові інструменти.

3. Ціновий агрегатор має створити передумови, щоб методологія і практика ціноутворення забезпечували:

– збереження комерційної таємниці, де це необхідно;

– врегулювання конфлікту інтересів;

– вирішення проблеми та врегулювання скарги.

4. Ціновий агрегатор має переконатися, що показники і процеси, процедури і методики для збору і агрегації даних для визначення цін і будь-які зміни до них є прозорими і загальнодоступними.

5. Усі методики та процедури, застосовувані ціновим агрегатором, мають бути доступні для аудиту.

Слід зазначити, що країни із розвиненими ринками цінних паперів по-різному бачать механізми реалізації зазначених принципів. Так, наприклад, FIA, крім запровадження інституту цінових агрегаторів, бачить необхідність паралельного функціонування цінових провайдерів, які будуть відповідальними за якісний збір первинної інформації [19]. Також існують думки щодо доцільності створення незалежних наглядових рад або комітетів за діяльністю цінових агрегаторів та провайдерів. На наш погляд, кількість організацій не є показником ефективності процесу ціноутворення та запорукою його прозорості, однак однозначно буде чинником зростання трансакційних витрат на ринку цінних паперів. Оскільки одне з ключових завдань збалансування розвитку ринку цінних паперів є зменшення трансакційних витрат на здійснення операцій з цінними паперами, то вважаємо, що цілком достатньо однієї організації (своєрідного цінового монітору), яка буде відповідальна за методологію, аналіз та попередження проблемних ситуацій у сфері ціноутворення на ринку цінних паперів. Вважаємо, що це має бути не державна організація, а саморегулівна, утворена представниками бізнесу. Структурну схему принципів організації її діяльності представлено на рис. 2.11.

Дотримання принципу повноти і коректності інформації цінового монітора базується на класифікації трансакцій (типів угод), які представлені на ринку. Для цього необхідно:

– чітко і прозоро встановити критерії і характеристики трансакцій, а також критерії інформації, яка має бути надана за такими угодами;

– окреслити коло потенційних ризиків та факторів їх генерування, зокрема визначити ринкові умови, за яких допустимо включати у вибірку ринкові котирування, а також визначити обставини, за яких інформація щодо окремих учасників ціноутворення не враховується. Також необхідно визначити критерії випадків, коли доцільно формувати інформаційну вибірку не по ринку в цілому, а по окремих учасниках.

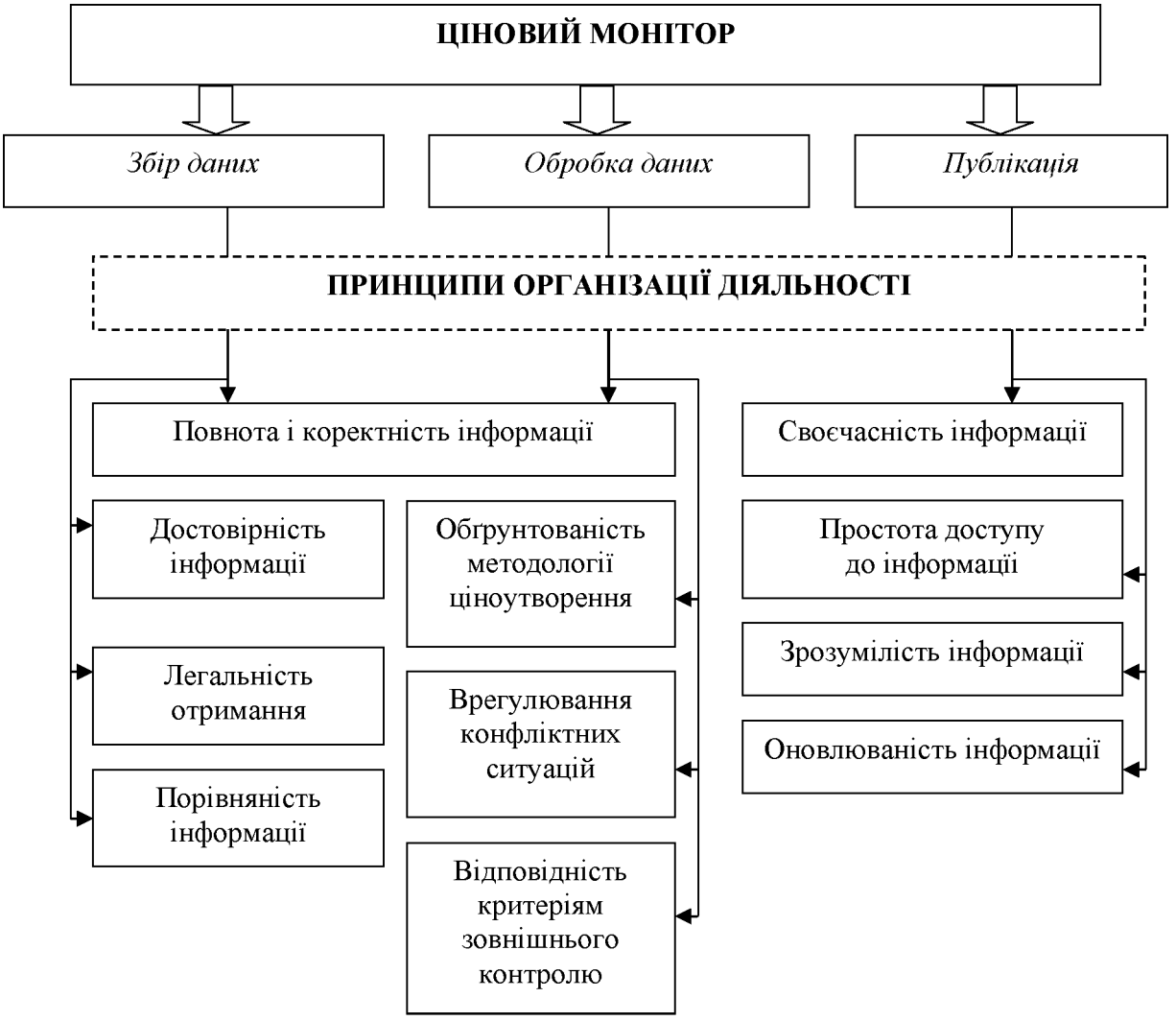

Рис. 2.11. Схема принципів організації діяльності цінового монітора

Джерело: розроблено автором.

Чіткий перелік критеріїв трансакцій забезпечить вищу прозорість ринку цінних паперів та його цінових механізмів, що в цілому сприятиме зменшенню системних ризиків формування та поширення кризових явищ.

Принципи обґрунтованості методології, повноти та прозорості інформації тісно пов'язані з принципом своєчасності інформації. Їх дотримання передбачає чітке визначення часу і термінів представлення даних, а також способу і форми представлення інформації відповідно до встановлених критеріїв. Ціновий монітор не повинен включати до розрахунків жодну інформацію, яка не відповідає заявленим критеріям.

Дотримання принципів порівнянності та достовірності інформації також передбачає, що ціновий монітор відбирає для аналізу тільки прийнятні угоди, вживає заходів щодо запобігання маніпуляції або неправильного використання даних, запобігає включенню даних, які виходять за межі часових інтервалів або були надані після закінчення встановленого терміну.

Дотримання принципу достовірності інформації та обґрунтованості методології передбачає запобігання подвійного обліку операцій, які можуть бути представлені різними джерелами.

Дотримання принципу достовірності інформації та легальності її отримання передбачає, що:

– робота з постачальниками інформації організована таким чином, що своєчасно надаються всі необхідні дані і тільки щодо прийнятних угод;

– гарантується точність і правильність даних на момент їх подачі, передбачена відповідальність за недостовірність поданої інформації;

– гарантується ефективність процесу виявлення і виправлення помилок ще на стадії збору і систематизації інформації;

– розроблено механізм інформування цінового монітора про помилки в даних по трансакціях та по цінах.

Дотримання принципу врегулювання конфліктів передбачає гарантування, що ідентифікація помилок та заходи щодо їх усунення є доцільними та ефективними, обґрунтованими та неупередженими. Для цього необхідно розробити критерії значимості помилок, способи їх усунення та повідомлення учасників ринку.

Виникнення конфліктних ситуацій може бути пов'язане із розголошенням комерційно чутливої інформації (яка не належить до комерційної таємниці). З метою попередження такого розголошення та врегулювання конфліктів, якщо таке розголошення мало місце, необхідно:

– розробити систему превентивних заходів щодо нерозголошення інформації, її захисту та зберігання в таємниці до моменту, коли таке розголошення не завдасть шкоди власнику;

– розробити систему відповідальності за порушення будь-яких зобов'язань щодо дотримання конфіденційності інформації.

Ціновий монітор повинен гарантувати, що він має адекватні та справедливі процедури розгляду і розслідування скарг, отриманих у зв'язку з публікацією цін та індексів, включаючи можливість брати участь у судових розслідуваннях.

Не менш важливу роль у вирішенні конфліктних ситуацій відіграє налагодження роботи з постачальниками інформації. Так, контрактні домовленості між постачальниками інформації та ціновим монітором мають охоплювати максимальне коло питань з метою забезпечення повноти і достовірності наданої інформації та попередження розголошення комерційно чутливої інформації, а саме:

– характер даних, які повинні бути надані постачальником даних і процедур, протягом якого часу і дати, за допомогою якого ці дані повинні бути надані до цінового монітора;

– параметри, що регулюють використання цих даних ціновим монітором і всі права та обов'язки обох сторін щодо цих даних;

– умови, на яких постачальник даних може припинити обслуговування, разом з будь-яким відповідним періодом повідомлення про припинення надання даних;

– конкретні положення, що стосуються необхідності збереження комерційної конфіденційної інформації на максимально прийнятному рівні конфіденційності і для захисту від випуску або неправильного використання даних ціновим монітором;

– відмова від відповідальності та обмеження відповідальності, при необхідності, звертаючись, наприклад, до наслідків помилок у будь-якому поданні або агрегуванні даних, або впливу форс-мажорних обставин.

Дотримання принципу обґрунтованості методології передбачає, що при розрахунку і агрегуванні трансакцій ціновий монітор узагальнює всі допустимі дані від кожного призначеного постачальника даних і використовує об'ємні масиви інформації на основі середньозваженого значення всіх відповідних угод, які узгоджуються з опублікованою методологією, і підходить до характеру відповідного ринку.

Передбачається, що методологія є усталеною і незмінною протягом тривалого періоду часу. Зміни у способах розрахунків цін та індексів можуть бути допустимі у таких випадках:

– зміна методики або методології сприятиме підвищенню рівня транспарентності та буде корисною для користувачів;

– до внесення змін і набуття ними чинності достатньо часу для того, щоб користувачі інформації могли з ними ознайомитися та взяти участь в обговоренні;

– наявність критичних обставин, які вимагають внести зміни негайно, перелік таких критичних обставин має бути визначений заздалегідь (наприклад, воєнні дії або техногенні катастрофи).

Дотримання принципу оновлюваності інформації передбачає, що ціновий монітор повинен підтримувати безперервність та послідовність при розрахунку і публікації індексів та цін, і спостерігати на постійній основі за процедурами, встановленими ним, і не повинен змінювати їх або будь-які специфікації до їх індексів. Також ціновий монітор має дотримуватися графіків обробки та представлення інформації.

Дотримання принципу своєчасності інформації забезпечується завдяки тому, що ціновий монітор публікує свої індекси і ціни кожного робочого дня так, щоб вони були легко доступні у той час, який найбільше підходить ринку (наприклад, початок робочого дня). Інформація, яка публікується ціновим монітором, має бути економічно доцільною та наближеною до реального часу. Первинна інформація не розкривається в обов'язковому порядку, однак може бути надана зацікавленій особі за запитом.

Забезпечення високого рівня прозорості та неупередженості інформації забезпечується завдяки незалежності цінового монітора, попередження будь-якого зовнішнього втручання у розробку методології визначення цін та індексів, недопущення будь-якого неправомірного впливу на діяльність цінового монітора. Крім того, ціновий монітор має гарантувати, що він веде належний облік своєї діяльності, а збір та обробка інформації повністю відповідають заявленим принципам. Фактично ціновий монітор завжди має бути готовий до проведення аудиту (фінансового або інформаційного). Проведення аудиту один раз на рік має бути обов'язковим для цінового монітора, а результати аудиту повинні засвідчити, що:

– усі дані збираються, обробляються і зберігаються відповідно до опублікованих процедур цінового монітора і будь-яких відповідних договірних угод, що укладаються з постачальниками даних;

– періодично проводяться тести, які дають можливість підтвердити достовірність процедур, а у випадку виявлення невідповідностей – вжити заходів щодо внесення змін у процедури обробки інформації;

– результати аудиту мають бути публічними.

У цілому діяльність цінового монітора направлена на збільшення прозорості ринку та доступності інформації для всіх учасників ринку цінних паперів. Підвищення рівня транспарентності інформації про цінові механізми ринку цінних паперів дасть можливість збільшити прозорість самого ринку цінних паперів та створить передумови для попередження кризових явищ.

Отже, збалансований розвиток фінансового ринку вимагає чіткого визначення стратегічних орієнтирів. Відсутність стратегічних орієнтирів розвитку фінансового ринку є одним з основних чинників його незбалансованого розвитку. Розроблено концептуальну основу визначення стратегічних орієнтирів розвитку фінансового ринку та на її основі сформульовано першочергові орієнтири. На основі аналізу світових і вітчизняних фондових індексів встановлено залежність розвитку вітчизняного ринку цінних паперів від кон'юнктури світових ринків, що є додатковим каналом поширення кризових явищ.

Список використаних джерел у розділі 2

Підрозділ 2.1

1. Первые уроки кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.imf.org/external/russian/

2. Саммит G20 в Вашингтоне: заявления, комментарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : //http//ria.ru/trend/g20_summit_comments_1611208/.

3. Рыкова И. А. Модернизация современных экономических инструментов через призму меняющейся роли финансового рынка / И. А. Рыкова // Финансы и кредит. – 2011. – № 44 (476). – С. 47–54.

4. Переосмысление экономики в изменившемся мире // Финансы и развитие. – 2011. – № 6.

5. Ишханов А. В. Регулирование рынка деривативов на современном этапе развития мировой финансовой системы / А. В. Ишханов, Т. С. Малахова // Финансы и кредит. – 2011. – № 17 (449). – С. 16–22.

6. Левин В. С. Классификация финансовых инструментов / В. С. Левина, Т. А. Матвеева // Финансы и кредит. – 2011. – № 39 (471). – С. 9–14.

7. Котляров М. А. Повышение эффективности регулирования финансового рынка / М. А. Котляров, О. В. Ломтатидзе // Финансы. – 2011. – № 1. – С. 60–64.

8. Фельдман А. Б. Современный экономический кризис и производные финансовые инструменты / А. Б. Фельдман // Вопросы экономики. – 2009. – № 5. – С. 59–68.

Підрозділ 2.2

1. Ринку запропонували нові види паперів – біржові, інфраструктурні і концесійні облігації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.finagent.com.ua/uk/news/9767.

2. Головко А. Сучасний стан та перспективи розвитку біржової торгівлі в Україні [Електронний ресурс] / А. Головко. – Режим доступу : http://www.ufin.com.ua/analit_mat/rzp/052.htm

3. Химич І. Фундаментальний аналіз фінансового ринку [Електронний ресурс] / І. Химич // Галицький економічний вісник. – 2013. – № 2. – С. 134–141. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gev_2013_2_21

Підрозділ 2.3

1. Authers J. The fearful Rise of Markets: Global Bubbles, Synchronized Meltdowns, and How to Prevent Them in the Future. Upper Saddle River, NJ: FT Press, 2010.

2. Plassmann H., O'Dohery J., and Rangel A. Orbitofrontal Cortex Encodes Willingness to Pay in Everyday Economic Trasactons. J. Neuroscience 27: 9987–9988, 2007.

3. Shimokava T., Suzuki K., Misava T., and Miyagava K. Predictability of Investment Behavior from Brain Information Measured by Functional Near-infrared Spectroscopy: A Bayesian Neural Network model. Neuroscience 161: 347–358, 2009.

4. Culter D.M., Poterba J.M. and Summers L.H. Speculative Dynamics and the Role of Feedback Traders. American Economic review 98: 703–738, 1990.

Brock W.A. and Homes C.H. A Rational Route to Randomness. Econometrica 65: 1059–1095, 1997.

5. Chang S.-K. Herd Behavoir, Bubbles and Social Interactions in Financial Markets. Studies in Nonlinear Dynamics and Econometrics 18: 89–101, 2014.

Shiller R.J. Speculative Asset Prices. American Economic Review 104: 1486–1517, 2014.

6. Culter D.M., Poterba J.M. and Summers L.H. Speculative Dynamics and the Role of Feedback Traders. American Economic review 98: 703–738, 1990.

Shiller R.J. Speculative Asset Prices. American Economic Review 104: 1486–1517, 2014.

7. Blomberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bloomberg.com.

8. Понятие и структура хедж-фондов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://investprofit.info/hedge-funds.

HFR [Electronic resource]. – Way of access : https://www.hedgefundresearch.com/

Підрозділ 2.4

1. High Frequency Trading [Electronic resource]. – Way of access : http://www.highfrequencytraders. com.

2. Шелудько В. Сучасні тенденції розвитку світового ринку деривативів / В. Шелудько, В. Вірченко // Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics. – К., 2014. – № 10 (163). – С. 81–87, 82.

3. Шелудько В. Сучасні тенденції розвитку світового ринку деривативів / В. Шелудько, В. Вірченко // Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics. – К., 2014. – № 10 (163). – С. 83–84.

4. FIA [Electronic resource]. – Way of access : https://fia.org/about-0

РОЗДІЛ 3
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОДАТКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

3.1. Трансформація ролі держави в економіці

Сучасна податкова система – продукт тривалої еволюції, що не в останню чергу зумовлювалася змінами, які відбувалися у процесі трансформації ролі держави. Будучи продуктом держави, податки, податкові відносини і власне податкова система еволюціонували зі зміною природи, характеру, форм, ролі держави в суспільно-економічному розвитку. Останні становили об'єктивні чинники її формування. Одночасно становлення податкової системи було невіддільним від дії суб'єктивних факторів, значення яких вирішальною мірою зумовлене компромісом інтересів усіх суб'єктів податкових відносин. Еволюція ролі та функцій держави у суспільному житті знайшла відображення у функціональному призначенні податкової системи.

Виникнення економічних функцій держави є результатом розвитку продуктивних сил, об'єктивних її потреб. Поглиблювалося усуспільнення виробництва, долалась подрібненість його складових, окремі товаровиробники об'єднувалися через ринок у колективному процесі праці. Виникало багато загальних проблем, вирішення яких кожному окремому виробникові було не під силу. У першу чергу, це забезпечення неподільності території держави як середовища для господарської діяльності, зовнішня та внутрішня безпека, розвиток шляхів сполучення, управління, суд, армія, грошовий обіг, формування державної скарбниці. У своїй праці В. Ф. Гегель [1] вказував, що держава діє в силу свого верховенства – верховенства влади та державного права. Держава – це не тільки засіб, це і мета. Усі форми вияву, організації і дії держави можливі в умовах етатизму, тобто суверенності, і є необхідною умовою для існування будь-якої правової юрисдикції.

У ринковій економіці держава виконує подвійні функції. З одного боку – це задоволення традиційних, поточних проблем та інтересів суспільства, а також забезпечення перспективи економічного зростання, в тому числі структурної перебудови виробництва, поступального розвитку інноваційного потенціалу, оптимізації сфер діяльності,

з іншого – це виконання функцій, пов'язаних з формуванням правової бази для економічної діяльності суб'єктів ринкових відносин, із зміною та поліпшенням функціонування ринкової системи.

Необхідно зауважити, що держава не є і не повинна бути «доповненням до ринків». Як зазначалося фахівцями Всесвітнього банку у Звіті про світовий розвиток [2, с. 27], держава перебуває у центрі економічного і соціального розвитку як партнер, каталізатор і помічник ринкового механізму, коригує його дії, нейтралізує його негативні прояви від так званих «провалів ринку». Дж. Гелбрейт підтверджує [3], що не існує ні досконалого ринкового механізму, ні так званого державного регулювання економіки. Існує велика сфера господарської діяльності, у якій роль ринкових механізмів не підлягає сумніву і не повинна заперечуватись, але є не менш широка, постійно зростаюча із підвищенням рівня економічного добробуту сфера, де послуги і функції держави або жорстко необхідні, або уявляються доцільнішими з соціальної точки зору. Фрідріх фон Хайєк, наприклад, стверджує, що конкурентний ринок спроможний ефективно розподіляти ті ресурси, які раніше не були і не могли бути виявлені [4, с. 64]. У цьому його підтримує і Дж. С. Мілль. На позиціях, що конкуренція є найкращим засобом захисту інтересів суспільства, а державна інтервенція в економіку є неефективною, перебували і представники неокласичної ринкової концепції, зокрема, Л. Мізес та М. Фрідмен.

Зазначимо, що в економічній теорії і в економічній практиці склалися і полемізують між собою дві концепції. З точки зору економічної теорії – це інституційно-кейнсіанський напрям еволюційних економічних змін (так звана градуалістська політика) та ліберально-монетарний напрям радикальних змін (так звана політика шокової терапії). На практиці, в ході еволюційних змін у стосунках держава – економіка спостерігаємо два напрями. Перший напрям характеризується активною участю держави у створенні умов розвитку системи вільного підприємництва. Другий – коли держава тільки підтримує сприятливі умови для розвитку приватної економіки, тобто виступає так званим «нічним сторожем».

Подальша трансформація поглядів на функції та роль держави, а разом з нею і податкової системи в економічному житті суспільства, відбувається в площині: державні витрати – ринок – спільні (пізніше суспільні блага) блага.

Продовжуючи тезу А. Вагнера, висунуту в законі про постійно зростаючу державну діяльність, що держава не обмежуватиметься традиційно правовою діяльністю, а буде все більше брати на себе завдання, зумовлені цілями культури і добробуту, – освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, можна стверджувати, що держава, особливо в умовах кризового стану, в подальшому взяла на себе і регулятивні економічні функції. Яскравим прикладом у цьому плані є економічний стан США в 30-х роках XX ст. «Новий курс» – це шлях соціалізації ринкової системи, підкорення інтересів приватного сектору національним та громадським інтересам. Про це свідчить цілий ряд соціально орієнтованих законів та економічних заходів президентської адміністрації.

Емпіричні висновки А. Вагнера, як зазначає І. Луніна [5], актуальні і в другій половині XX століття. Відповідно до закону Вагнера, зростання державних витрат випереджає номінальне зростання суспільного продукту. У сучасній термінології це означає, що коефіцієнт еластичності попиту на суспільні блага перевищує 1, тобто суспільні блага є товаром вищої якості. Зростання рівня економічного розвитку країни і, відповідно, середньодушових доходів призводить до збільшення попиту на державні витрати. Це пов'язано з тим, що із збільшенням реальних доходів змінюється структура потреб домогосподарств, у якій знижується питома вага потреб у товарах першої необхідності (продуктах харчування, одязі, житлі) і зростає значущість потреб, які задовольняються за рахунок послуг суспільного сектору (у культурі, суспільній безпеці, охороні здоров'я, шкільній освіті). Економічний розвиток країни збільшує також фіскальні можливості, що задовольняють цей попит. Разом з тим, за оцінкою економістів Міжнародного валютного фонду В. Танзі та Л. Шукнехта, у найближче десятиріччя тенденція попереднього століття повинна змінитися. Світова економіка стає дедалі конкурентнішою, а праця і капітал – дедалі жвавішими, тому країни з великим і неефективним державним сектором економіки ризикують відстати у зростанні добробуту. З огляду на це вони прогнозують зменшення частки держави в багатьох випадках до менше ніж 1/3 від сьогоднішнього приблизно 50-відсоткового рівня. За оцінкою експертів МВФ, хоча в усьому світі аж до післявоєнного періоду зростання державних витрат супроводжувалося дедалі істотнішим поліпшенням умов життя, все ж заключні кроки в на-

прямі загального добробуту навряд чи виправдані. У Скандинавських країнах основні індикатори рівня суспільного добробуту є не вищими, ніж у країнах з економнішим бюджетом. Висновок економістів МВФ такий: «Частка державних витрат нерідко може бути істотно знижена без шкоди для суспільного добробуту». Однак таке твердження, на нашу думку, стосується економічно розвинених країн. Для України більш привабливо виглядає економічна теорія добробуту. Тим більше, що політика витрат значною мірою залежить від Sunset Legislation, визначення часу дії стратегічних і тактичних державних програм.

Головна особливість структури суспільного виробництва будь-якої держави в перехідний період – її глобальна незбалансованість. Саме вона породжує макроекономічну проблему, яку необхідно вирішувати впродовж перехідного періоду – проблему структурно-інвестиційної перебудови на сучасній техніко-технологічній (інноваційній) основі. Нагальністю її вирішення зумовлена специфіка завдань, які назріли на макровиробничому рівні перед усіма суб'єктами ринкової економіки, що формується, і в першу чергу перед державою та її інститутами. Незбалансованість суспільного виробництва проявляється перш за все в гіпертрофованому розвитку галузей першого підрозділу, частка якого у сукупному суспільному продукті України становить більше ніж 60 %. Ці галузі характеризуються високою капітало-, матеріало- і енергоємністю, вони поглинають левову частку інвестицій, сировини, матеріалів, кваліфікованої робочої сили, що ще більше «обездолює» інші сектори народного господарства. Неоднорідність продуктивних сил, успадкована з минулого, представлена на всіх рівнях господарювання – всередині підприємств, між підприємствами однієї і різних галузей, між галузями та секторами економіки, в регіонально-територіальному розрізі. Ця специфіка проявляється також у характері і масштабах такої неоднорідності: йдеться про поєднання до індустріального, індустріального і постіндустріального виробництва, на кожному із вказаних рівнів з відповідною кожному рівню технікою та технологією – від ручної праці в галузях другого підрозділу, особливо в сільському господарстві, до освоєння космосу і сучасних АЕС.

Необхідно також зауважити, що в умовах ринкової економіки та конкуренції виробництво і розподіл товарів відбуваються з використанням механізму цін. Товар отримує той, хто може заплатити відповідну ціну. Кількість товару, що перебуває у розпорядженні приватної

особи чи юрисдикції, залежить від їх купівельної спроможності. Конкуренція, в свою чергу, забезпечує, з одного боку, інтереси виробника (з так званої мінімізації витрат), з іншого, – ефективність для домогосподарств (з так званої максималізації задоволення їх потреб). Разом з тим наявність недосконалої конкуренції та природних монополій призводить до «ринкового провалу», коли ринок не забезпечує ефективного обсягу випуску продукції. Причиною «ринкового провалу» можуть стати також зовнішні ефекти, тобто екстерналії. Фактично негативні зовнішні ефекти є додатковими витратами суспільства у зв'язку з виробництвом або споживанням якихось товарів, які не входять до калькуляції витрат підприємства, а перекладаються на «третіх» осіб або суспільство в цілому. Рішення, що приймаються на основі індивідуальних витрат, завищують обсяг випуску продукції та занижують її ціну. В умовах вільної конкуренції товари з негативними зовнішніми ефектами пропонуються і споживаються в більшому обсязі і за меншою ціною. При позитивних зовнішніх ефектах складається протилежна ситуація: суспільна корисність товару перевищує його індивідуальну корисність для виробників або споживачів. В умовах вільної конкуренції товари, що мають позитивні зовнішні ефекти, пропонуються і споживаються в меншому обсязі порівняно з ефективним. Екстерналії породжують ефекти, коли вплив одних економічних суб'єктів на інші виходить за рамки добровільних ринкових відносин і не може регулюватися механізмом цінового утворення. У цій економічній ситуації державне регулювання стає необхідною реальністю.

Аналізуючи наукову літературу щодо розгляду ролі та функцій держави, зробимо висновок, що в умовах формування ринкової економіки державі необхідно закласти правову базу і створити умови, які б сприяли ефективній роботі ринкової системи. Держава відіграє важливу роль у підтримці конкуренції, перерозподілу доходів і багатства, стабілізації економіки. Крім того, через податкову систему час від часу необхідно втручатися у процес ринкового розподілу ресурсів, забезпечуючи суспільні блага, заохочуючи або обмежуючи споживання товарів, якість яких визнається особливо високою чи навіть шкідливою.

Зазначене підтверджується і ходом полеміки про державний унітаризм та федералізм. Р. Масгрейв [6, с. 29–37] сформулював три функції сучасної держави.

По-перше, це алокаційна функція, в основі якої є загальна теорія суспільних благ, тобто надання суспільних товарів і послуг або регулювання процесу визначення складу суспільних товарів і послуг. Загальній теорії суспільних благ властиві різні характеристики, що викликають ринкові спади і потребують суспільного забезпечення. У випадку «чистого суспільного блага» таке забезпечення потрібне тому, що споживання не рівномірне, а виключення не прогнозовані. У випадку «клубного блага» перенасичення передбачає конкуренцію у сфері споживання, а змагальність дозволяє учасникам змінюватись. Змішані ці блага з'являються там, де ці особливості поєднані в різній мірі. Щоб гарантувати ефективний результат, забезпечення громадських послуг повинно бути визначено й оплачено тими, хто ними користується. Суспільні блага і послуги з загальнонаціональним прибутком повинні забезпечуватись й оплачуватись централізовано, у той час як місцеві прибутки повинні бути передбачені локально. Процес надання суспільних благ має реалізуватись відповідно до політичних проектів: а саме, щоб витрати були визначені і податки сплачені там, де накопичуються вигоди. Податковий тягар не повинен направлятись назовні. При відсутності жорсткого оподаткування прибутків локальне оподаткування повинно здійснюватися за сталих коефіцієнтів, залишаючи оподаткування мобільних коефіцієнтів центральним державним органам. У ході алокаційної функції (розподіл обмежених ресурсів) держави податкова система сприяє розподілу обмежених виробничих факторів. Держава впливає на розподіл обмежених народногосподарських ресурсів. Це надзвичайно важливо в умовах складання в українській економіці п'ятого та шостого технологічних укладів, які характеризуються ресурсозберігаючими технологіями. Тим більше, структурна криза, як фаза промислового циклу, в умовах індустріального технологічного способу виробництва сама по собі закінчитись не може, оскільки нездоланною є матеріальна основа цього циклу, що складається з життєвих циклів елементів основного капіталу. Слід також зазначити, що за певних передумов спаду виробництва в кризовій фазі промислового циклу можна уникнути, якщо повною мірою врахувати процеси, якими супроводжується завершення життєвого циклу того чи іншого покоління техніки. Науковою основою послаблення негативного впливу на економічну динаміку циклічної кризи є теорія промислового циклу, що дозволяє прогнозувати економічну

динаміку на різних його фазах і відповідно до цього методами державної політики регулювати динаміку виробництва, стримуючи зростання останнього в роки підйому і стимулюючи в роки кризи. Саме так намагаються діяти уряди в країнах із найбільш розвиненими економіками.

Зазначимо, що з точки зору довгострокової перспективи здійснення державою алокаційної функції охоплює сфери структурної політики і політики економічного зростання. Концептуальною основою структурної політики та забезпечення стабільності функціонування динамічного економічного середовища має стати науково обґрунтована інноваційна стратегія. Якщо розуміти під стратегією довгострокове планування, то інноваційна стратегія стосується всієї тривалості процесу: від досліджень, виробництва і збуту до використання. Вона визначає темп підвищення технологічного рівня і пов'язаних з ним затрат розумової праці.

Досвід промислово розвинених країн є взірцем того, як їх підприємства проводять інноваційну стратегію, збільшуючи обсяг виробництва, реалізації та прибутку, підвищуючи продуктивність праці, прискорюючи оборотність вкладеного капіталу, освоюючи і поставляючи на ринок якісно нові види продукції з метою підвищення норми прибутку. Потреба в постійному поновленні асортименту продукції та технології її виготовлення змушує вводити наукові й проектні розробки в систему діяльності підприємств, орієнтуючи їх на прискорення інноваційних процесів. Так відбувається злиття науки, техніки і виробництва в єдине ціле, що продовжує новації та прискорює їх.

Формування в Україні інноваційної моделі економічного зростання потребує сприяння держави у створенні та ефективному функціонуванні інноваційної інфраструктури, особливо на міжгалузевому та регіональному рівнях. Створення інфраструктури інноваційної діяльності, комерціалізація результатів НДДКР, збереження розвиненої мережі малого інноваційного підприємства є одним із небагатьох шляхів відновлення економіки, розвитку науки й освіти. За оцінками експертів, в Україні налічується близько 40–60 територій, де доцільно створювати технополіси та технопарки. Хоча на сьогодні процес створення цих інноваційних організаційних структур, незважаючи на досить потужний науковий і промисловий потенціал та перспективність розвитку для багатьох регіонів України, перебуває ще на початковій стадії і має досить несистематичний і епізодичний характер.

На нашу думку, необхідно погодитися із М. В. Романюком про те, що Уряду України потрібно здійснити ряд послідовних і зважених заходів стосовно прямих іноземних інвестицій в економіку держави, розробити концепцію сприяння іноземним інвестиціям і постійно турбуватися про підвищення іміджу України на міжнародному ринку капіталів. Така політика сприяння, одночасно із заходами з реформування податкової системи, націленими на створення сприятливих умов для економічного зростання, зокрема: подальше вдосконалення інструментів залучення в інноваційну сферу особистих заощаджень домогосподарств, зняття податкових обмежень для цих залучень, які передбачені законодавством про оподаткування доходів фізичних осіб; проведення політики пільгового оподаткування інноваційної продукції; надання інвесторам знижок податкових ставок з податку на прибуток при зростанні експортної складової виготовленої продукції та чисельності створених робочих місць, повинні призвести до суттєвого покращення становища України в міжнародному кредитному рейтингу [7, с. 262].

Другою визначається функція держави, пов'язана з коригуванням з допомогою податкової системи розподілу доходів і майна, це так звана дистрибутивна функція.

Припустимо, що бажаний стан розподілу переглянутий у національних термінах, щоб бути застосованим до населення. Необхідні зміни повинні здійснюватися централізовано, включаючи всі юрисдикції. Потім обчислюється їх сукупний дохід. Дистрибутивна політика в такому випадку є центральною функцією держави. Якщо існують розбіжності щодо загальнонаціонального розподілу, юрисдикції повинні шукати консенсус. Погоджені постанови повинні бути реалізовані централізовано, як і має відбуватись у функціонуючому демократичному суспільстві.

Локальне проведення дистрибутивної політики, принаймні в теорії, застосовується там, де громадяни зацікавлені станом розподілу серед своїх ближніх і в межах тільки їхньої місцевості більше, ніж його загальнонаціональним станом. Розподіл тоді може розглядатись як локальне суспільне благо і тому бути реалізованим локально. Виникає питання, чи є таке розташування реальним. Імовірно, що поліси в межах одного територіального утворення залучали б резидентів з низьким доходом з інших місцевостей і були б шкідливими для сусідів. Це

було б здійснене тільки тоді, коли супроводжувалось би поділом на зони із обмеженою мобільністю.

Таким чином, можна стверджувати, що питання дистрибуції включають соціальне страхування і прогресивне оподаткування; це повинно застосовуватись ширше, на центральному рівні. Наприклад: чим мобільніший капітал, тим більша ефективність оподаткування прогресивного доходу залежить від того, чи буде той капітал досягнутий. Існує зв'язок між двома проблемами: централізація дозволяє прогресивне оподаткування і перерозподіл, а децентралізація суперечить їм.

У досліджуваній нами концепції визначається і стабілізаційна функція підтримки високого рівня зайнятості при достатній стабільності цін. Основним інструментом реалізації цієї функції виступає податкова діяльність держави через зміну видів і ставок податків і зборів. У цьому контексті важливою проблемою постає стабільність самого податкового законодавства. Головне завдання – припинити перманентність змін і пошуків у податкових новаціях і формувати сучасну раціональну податкову діяльність держави. В основі такої діяльності сучасна економічна теорія передбачає корпоративний податок та податок на доходи юрисдикції, а також прямий споживчий податок. Обидва податки мають високу автоматичну гнучкість і є незамінними для здійснення політики стабілізації.

Крім вище зазначених, необхідно виділити ще одну важливу функцію держави, яка визнається і західними науковцями. Це егалітарна (вирівнююча) функція. Можливості у перехідний період вирішувати поточні соціальні проблеми лише ринковими засобами є досить сумнівними. Соціальна база ринкових реформ у цей час стає більш вузькою та слабкою. Ринкові трансформації містять руйнівний потенціал для багатьох створених раніше форм соціального захисту, усіх видів безкоштовного розвитку. Захистити інтереси населення у важкий перехідний період у змозі тільки держава, яка володіє сильним механізмом перерозподільних процесів через податкову систему.

На основі аналізу економічної літератури можна стверджувати, що трансформації в перехідних економіках країн Східної Європи (Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині) здійснювалися під тиском МВФ та глобалізованого капіталу. Поєднувалися різні підходи, як «гетеродосконального», так і інституціонального характеру, які спрямовувалися на швидкі темпи економічного «переходу» від плановості

до ринку, швидку приватизацію та прийняття формально-юридичних актів. Але, як стверджує Д. Норт, стан економіки визначається сумішшю формальних правил, неформальних норм і механізмів. Формальні правила можна змінити досить швидко – неформальні норми змінюються поступово. Але саме норми надають «легітимності» системі правил і тому революційні зміни ніколи не бувають такими революційними, як того хотілося б. З такою позицією солідаризуються і прихильники «старого інституціоналізму». Вони вважають, що успішне введення ринкового механізму в економіку, яка сформувалась в умовах централізованого планування, можливе лише шляхом реконструкції всієї соціально-економічної тканини. Разом з тим в економічній практиці склався й інший напрям трансформаційних перетворень, який характеризується «м'яким» входженням у ринок (Китай, В'єтнам). Такий напрям підтверджується і економічними теоретичними підходами «новоінституціоналістів», які поєднали в собі ідеї «некласичної» та «неоавстрійської» теоретичних традицій. Новоінституційна економіка виходить з наявності досконалих, чи майже таких інституційних умов або еволюційного їх формування. Зокрема, концепція «розширеного порядку» Ф. Хайєка передбачає процес еволюційних інституційних змін у напрямі формування моделі вільної ринкової економіки. Ідея «шоку» в трансформаційних процесах відкидається через невідповідність природі економічних інститутів.

Слід погодитись із думкою В. Мельника про ще більший радикалізм «старого інституціоналізму» [8], у якому економіка розуміється як сукупність економічних інститутів із своїми специфічними правилами взаємодії і механізмами еволюції. Вважається, що економіка вбудована в соціальний і культурний контекст та еволюціонує в рамках механізмів культурної спадкоємності й інновацій. Це ціннісно орієнтована еволюція, тобто вона зумовлена розвитком соціальних цінностей і не спонтанна. Щодо економічної поведінки або руху багатства, то вони розглядаються швидше як частина більш широкого соціального середовища, яке формується у процесі еволюції економічних інституцій. Такий образ економічної реальності призводить до широкої інтерпретації трансформації пострадянських суспільств як перетворення всієї соціально-економічної тканини, що стає можливим лише при відповідній соціальній підтримці, а також при твердому політичному і адміністративному керівництві.

Нам видається закономірним, що діяльність держави може бути ефективною і неефективною. В окремих випадках «провали» держави стають надзвичайно відчутними, коли, наприклад, різко зростає корупція в перехідній економіці через внутрішні ефекти та екстерналії. Економічна теорія як наука пропонує цілий ряд способів підвищення ефективності діяльності держави. Зокрема, теорія суспільного вибору Дж. Б'юкенена, економічна теорія бюрократії В. Нісканена, концепції провалів держави Ч. Вулфа, економічна теорія «пошуку ренти» Г. Туллока цілком закономірно і логічно показують, що необхідною умовою ефективності державного управління є обов'язкове врахування особливостей раціональної поведінки виборців, політиків та чиновницького апарату. Якщо держава не враховуватиме те, що кожна із цих груп володіє власними інтересами та соціально-економічними стимулами, то її діяльність буде неефективною. Виявлення і заохочення позитивних внутрішніх ефектів, спрямованих на покращення діяльності державного апарату, економію суспільних ресурсів, є перспективним напрямом державного реформування. Чим менший центральний уряд, тим менший державний бюджет, а отже, і менші ставки податків. Це, у свою чергу, сприяє стимулюванню працівників до інтенсивної праці, ризику, здійснення нововведень. Тим більше, якщо враховувати інтереси всього суспільства, то чисті витрати від протекціоністської політики надзвичайно великі. Ці тенденції лежать в основі практичної економічної моделі змішаної економіки Рейгана – Тетчер. Дослідження В. Нісканена визначають важливим фактором підвищення ефективності діяльності держави конкуренцію у сфері управління з метою обмеження державних витрат та рутинізації управління. Конкуренція між різними способами виробництва неринкових благ дозволяє підвищити ефективність державної діяльності не тільки з точки зору затрат (найбільш затратні не витримають конкуренції), але й з позиції вигоди для споживачів. Так само як і під час споживання виробничих благ споживач має можливість вибору їх оптимальної комбінації, так і під час споживання неринкових благ він повинен мати змогу вибору способу їх виробництва та отримання – це підвищить ефективність державної діяльності не тільки у виробництві цих благ, але і їх розподілі та споживанні. Оптимальне співвідношення затрат та вигоди у виробництві ринкових благ встановлюється за допомогою ринкового ціноутворення, в той час як неринкові блага не мають ринкової ціни і потребують штучно створених систем оцінки.

Від того, наскільки точно відображає дана система оцінки співвідношення суспільних затрат і вигод, залежить, чи буде визнаною державна програма, а діяльність щодо її реалізації буде ефективною чи неефективною. Окрім того, нам видається не зовсім коректним твердження, що конкурентний ринок є більш ефективною інформаційною системою, ніж держава, яка не здатна отримувати при низьких затратах стільки ж інформації, скільки й ринок, та швидко реагувати на неї. Однак в умовах швидкого розвитку глобалізаційних процесів держава отримує ряд інформаційних переваг над ринком. Вони проявляються, зокрема, у випадках виробництва, транспортування та споживання неринкових товарів, високих (заборонних) витрат, пов'язаних з отриманням інформації від споживачів, складності та недоступності інформації для сприйняття простим споживачем високих потенційних витрат, пов'язаних із помилковим вибором. Якщо це буде враховано і держава буде використовувати свої інформаційні переваги перед ринком, то сфера ефективної державної діяльності розшириться.

На основі зробленого аналізу слід зауважити, що, незважаючи на наявність різних методів економічної ринкової саморегуляції та застосування різних напрямів трансформаційних економічних змін, держава, змінивши в ході еволюції свої функції у системі економічного управління, не стала другорядним фактором соціально-економічної динаміки. Держава стає партнером ринкових відносин, і це до певної міри є принциповою ознакою сутності ролі держави в ринковій економіці. Не керувати, а регулювати в межах виконання властивих їй функцій тих сфер, які опинилися поза межами ринкової економіки, виконуючи при цьому роль своєрідного гаранта ефективного функціонування ринкової системи. І основний акцент має бути зроблений на інституційних аспектах: законодавстві, захисті прав власності, однаково доступних ринках, рівних умовах конкуренції. Ключовими принципами, на яких базується політика в умовах початкового етапу стійкого розвитку економіки, повинні бути – повна деідеологізація економіки; держава повинна виступати як головний реформатор економічних процесів; правова визначеність процесів оновлення і прогресу; дієвість заходів соціального захисту.

Отже, податкова діяльність як економічна функція держави є ключовим засобом державного регулювання і продуктом тривалої трансформації ролі самої держави.

3.2. Податкова діяльність держави: економічні аспекти

Економічна діяльність сучасної держави охоплює всі економічні явища і процеси, в яких вона бере безпосередню участь або так чи інакше втручається в них. Особливу роль у структурі економічної діяльності держави відіграє її податкова діяльність, яка не тільки реалізує функцію мобілізації грошових коштів, необхідних державі для виконання нею певних функцій, а й може здійснювати регулюючий вплив на економічні та соціальні процеси. Вміле використання державою регулюючого потенціалу податкової діяльності може сприяти створенню економічних умов, які спонукали б суб'єктів господарювання діяти в необхідному для суспільства напрямі, вирішувати ті чи інші завдання відповідно до загальнодержавних та приватних інтересів.

Саме тому теоретичне обґрунтування економічних основ податкової діяльності держави, ролі податкових відносин у системі економічних відносин має велике значення для усвідомлення її сутності, а звідси – розвитку її регулюючого потенціалу.

Останнім часом в економічній науці посилилась увага до проблем оподаткування. Побачили світ цікаві монографії [1, 2, 3], проводяться наукові конференції, ведуться дискусії стосовно функцій податків, податкового тиску, податкових пільг, податкового кодексу [4, 5].

Водночас у публікаціях вітчизняних учених сутнісні ознаки, економічний зміст податкової діяльності держави, податкових відносин залишаються поза увагою.

Даний підрозділ присвячений дослідженню економічних основ податкової діяльності держави, податкових відносин як різновиду економічних, розподільних відносин, розкриття співвідношення податкових і грошових відносин.

Податкову діяльність держави слід розглядати у вузькому і широкому значеннях. У вузькому значенні – це діяльність держави з організації оподаткування та забезпечення його здійснення; у широкому – податкова діяльність держави включає в себе не тільки встановлення, введення та стягнення податків, але й діяльність щодо формування податкової служби, забезпечення її функціонування.

Дослідження економічних основ податкової діяльності держави передбачає аналіз взаємозв'язку оподаткування і економіки, податкових відносин у системі економічних відносин.

Досить розповсюдженою є точка зору, відповідно до якої податки є породженням економіки. Тут існують різні підходи: 1) податки є породженням економіки, держава ж виконує функцію суб'єкта, що сприймає потреби економіки в податках, додаючи їм лише відповідну форму, яка тією чи іншою мірою відповідає реальним потребам економіки; 2) податки настільки детерміновані економікою, що навіть не потребують держави; 3) податки існували поза правом, були чистим породженням економіки, а потім стали одночасно як економічною, так і правовою категорією.

Зазначені підходи можна заперечити. По-перше, податок – це обов'язковий платіж, встановлений державою, немає держави – не може бути і податків. По-друге, податки завжди за своїм змістом є економічною категорією, тому що виражають розподіл вартості в грошовому вигляді, а за формою – правовою, тому що завжди встановлюються за допомогою правового акта, тобто податки ніколи не були і не можуть бути ні чисто економічною, ні чисто правовою категорією. По-третє, економіка виникла разом з людиною, а держава – набагато пізніше. По-четверте, податки економіці не потрібні; вони негативно впливають як на юридичних, так і на фізичних осіб. Акцизи, ПДВ збільшують кінцеву ціну товару, створюючи, з одного боку, проблеми з її реалізацією, та зменшуючи, з іншого, – сукупний попит. Усе це приводить до скорочення товарного ринку.

Податковий клімат багато в чому детермінує інвестиційну привабливість як країни в цілому, так і будь-якого регіону, адже він безпосередньо впливає на рентабельність проекту, термін його окупності тощо. Чим жорсткіша податкова система в регіоні/країні, тим гірші ці показники, а отже, інвестор меншою мірою зацікавлений вкладати сюди свої кошти за інших рівних умов, адже він прагне максимізувати прибутковість, яка в цій ситуації виявляється обмеженою. Наприклад, податковий тягар, що лежить на підприємствах, деструктивно впливає на їхній розвиток, значна частина українських підприємств є збитковими, а отже, непривабливими для інвестування.

Зустрічаємо твердження, що держава, вилучивши з економіки за допомогою податків певну частину коштів, потім повертає ці кошти назад в економіку за допомогою державних інвестицій, фінансуючи ті чи інші програми. З позицій макроекономіки такий довід навряд чи можна визнати досить істотним – якби держава не здійснювала вилучення

грошей з економіки, то інвестиційні можливості держави перекривались би інвестиційними можливостями самих товаровиробників.

Що стосується податків із громадян, то ці податки, по-перше, скорочують купівельну спроможність населення, що приводить до скорочення внутрішнього ринку. Не маючи ринку збуту вироблених товарів, згортається їхнє виробництво. Якщо ж оподаткування надмірне, то це сприяє зубожінню населення. Економіка, при якій вироблені товари нікому продати, приречена на стагнацію.

Водночас висновок про те, що податки негативно позначаються на економічному розвитку, сам по собі не може бути причиною вимоги повної їхньої ліквідації, оскільки потреба в податках обумовлена потребою суспільства в державі. В економічному житті суспільства діє безліч причинно-наслідкових зв'язків, які перетинаються в найрізноманітніших поєднаннях, де зв'язки одного рівня поступаються зв'язкам більш вищого рівня. Те, що шкодить одному явищу, може бути корисним для іншого. І нарешті, будучи більш значимим для суспільства, змушує змирятися (чи, принаймні, терпіти) з деякими негативними факторами всі інші явища, більш нижчого рівня.

Крім того, думка, що податки протипоказані економіці, була б занадто прямолінійною і навіть примітивною. Дійсно, коли підприємець сплачує податки, то він позбавляється певної суми, яку він міг би використовувати з більшою користю для розвитку виробництва, збільшення розміру заробітної плати, або, наприклад, просто для особистого збагачення. Однак цей же підприємець потребує розумних законів, які полегшували б ведення бізнесу, забезпечення належного правосуддя, захисту від всіляких злочинних зазіхань на власність тощо. Усе це дає держава, яка існує за рахунок податків.

Таким чином, наявність держави – це умова (принаймні на нинішньому етапі історичного розвитку людства) нормального існування економіки. Але якщо для економіки необхідна держава, то вона змушена терпіти і ті податки, що є матеріальною основою існування цієї держави.

Проте, якщо розглядати відносини «податки – економіка» у безпосередній взаємодії складових її елементів, то слід, на наш погляд, визнати, що в цілому податки для економіки є негативним фактором. Але оскільки від податків відмовитися не можливо, то питання стоїть про мінімізацію цього негативного впливу. Загальне вирішення

проблеми полягає у скороченні кількості податків і зменшенні ставок оподаткування. Інакше кажучи, мінімізація негативного впливу податків на економіку полягає в мінімізації самого оподаткування. І зовсім невипадково, коли держава хоче стимулювати те чи інше виробництво, вона шляхом надання податкових пільг знижує податок у даній сфері або взагалі його не стягує. Але це означає, що своєї найбільшої економічної ефективності оподаткування досягає при своїй повній відсутності.

Таким чином, податки не є внутрішнім породженням економіки – вони привнесені в неї державою. До цього можна додати, що податки дійсно пов'язані з товарним виробництвом, але вже на відносно високій стадії його розвитку. І в прямому своєму значенні податки з'являються з переходом товарного виробництва до грошової форми вартості. На попередніх стадіях (простій або одиничній, розгорнутій, загальній) держава використовувала неподаткові форми доходів: повинності, домени, регалії тощо.

Таким чином, не економіка породжує податки, а об'єктивна потреба суспільства в державі служить причиною виникнення останньої. Виникнення держави породжує її об'єктивну потребу в податках, через що вони і виникають. Отже, причинно-наслідкові зв'язки виникнення податків слід бачити не як «економіка – податки», а як «суспільство – держава – податки» [6, с. 228].

У процесі здійснення податкової діяльності держави виникають податкові відносини, які є суспільними відносинами. У науковій літературі зустрічаємо поділ податкових відносин на матеріальні та організаційні [6, с. 242]. Матеріальні податкові відносини опосередковують рух коштів від платника податків до держави; організаційні – виникають у зв'язку з формуванням і функціонуванням системи і структур податкових органів, встановленням і застосуванням процедур податкової діяльності держави (наприклад, формування органів податкової служби, визначення їхньої компетенції і порядку їхнього функціонування). Деякі автори організаційні податкові відносини називають «відносинами податкового адміністрування».

Матеріальні податкові відносини являють собою різновид економічних відносин. Особливої теоретичної значимості набуває питання про співвідношення податкових і товарно-грошових відносин. Узагальнюючи думки різних авторів, зазначимо наступне.

Товарно-грошові відносини виникають на стадії обміну, податкові – на стадії розподілу. Товарно-грошові відносини, виражаючи акти Г – Т і Т – Г, мають два об'єкти: товар і гроші; податкові відносини для сучасного періоду своїм об'єктом мають тільки гроші. Товарно-грошові відносини, як і будь-які інші відносини обміну, еквівалентні: грошова форма вартості обмінюється на свій еквівалент у вигляді товарної форми вартості; податкові відносини – безеквівалентні, вони виражають однобічний рух грошової форми вартості. Товарно-грошові відносини є відносинами економічної рівності, податкові – економічної нерівності, оскільки, виражаючи однобічний рух вартості, є нееквівалентними. Суб'єктами товарно-грошових відносин є господарюючі суб'єкти, одні з яких виступають як продавці, інші – як покупці; обов'язковим суб'єктом податкових відносин є держава.

Існують теорії, які прагнуть довести, що податок є плата за надані громадянам державні послуги («теорії обміну») і що податки мають «соціально зворотний характер», тобто гроші, сплачені державі платником податків, повертаються йому в тій чи іншій формі.

Звичайно, не можна заперечувати того факту, що платники податків завжди щось мають від держави. Однак самі по собі податкові відносини опосередковують рух коштів лише в одному напрямі: від платників податків до держави. І якщо від держави повертаються платникам податків певні суми, зібрані за допомогою податків, то це здійснюється за допомогою іншого різновиду економічних відносин – відносин з використання коштів державного грошового фонду (наприклад, за допомогою відносин бюджетного фінансування).

Певний інтерес має питання про співвідношення податкових і кредитних відносин. Основна відмінність податкових і кредитних відносин полягає в тому, що перші опосередковують беззворотний рух вартості (гроші йдуть в одному напрямі: від платника податків до держави – і тільки), другі – зворотний рух вартості (гроші в першій своїй фазі рухаються від кредитора до позичальника, у другій – від позичальника до кредитора).

Податкові відносини в їх економічному змісті є *розподільними* відносинами, оскільки виражають розподіл сукупного суспільного продукту (ССП). Держава, щоб мати кошти, необхідні як для фінансування свого власного утримання, так і для фінансового забезпечення своєї діяльності повинна збирати їх шляхом вилучення в тих, хто

має той чи інший грошовий дохід. Розподільний характер податкових відносин виражається також у переході права власності, тобто має місце відчуження приватної власності з перетворенням її в державну власність [7, с. 279].

Сьогодні рідко хто з науковців заперечує той факт, що податкові відносини являють собою різновид розподільних відносин грошового характеру. Однак питання про місце податків у відтворювальному процесі потребує, на наш погляд, деяких уточнень.

Вважається, що податок охоплюється стадією розподілу вартості, яка виникла на стадії виробництва, що джерелом сплати податку є кошти, які товаровиробник може одержати лише на стадії обміну, тобто тоді, коли він що-небудь реалізує. Проте податок пов'язаний не взагалі зі стадією розподілу, а з розподілом лише грошової форми вартості, що виникає за результатами проходження стадії обміну. Це, на нашу думку, істотне уточнення традиційних поглядів.

Традиційно вважається, що первинним розподілом сукупного суспільного продукту (*ССП*) є його розподіл на *С* (частка, призначена для відшкодування предметів і знарядь праці, використаних у попередньому циклі відтворення), *V* (заробітна плата) і *m* (прибуток).

При розгляді етапів розподілу сукупного суспільного продукту поширеною є точка зору, відповідно до якої процеси первинного розподілу *ССП* здійснюються без участі держави. Держава, яка виникла як надбудовна форма управління суспільством на відповідній стадії розвитку цивілізації, об'єктивно потребує матеріальної основи для свого існування, джерелом чого могла виступити тільки сфера матеріального виробництва. Саме з виникненням держави розчинається формування системи *перерозподільних* відносин (розподіл уже розподіленого ССП), що з розвитком товарно-грошових відносин виступає у грошовій (фінансовій) формі.

Тим часом ряд податків сплачується ще до того, як відбувається розподіл грошової форми вартості, а точніше, отриманого виторгу від реалізації продукції) на *С, V* і *m*. Це стосується, наприклад, таких податків, як ПДВ, акцизи тощо. Характерно й те, що ці податки закладаються в ціну товару. Це означає, що хоч податок ще не сплачений, але товаровиробник виходить на ринок (тобто в стадію обміну), уже враховуючи суму податку. Податок на майно і земельний податок сплачується без будь-якого зв'язку з наявністю чи відсутністю доходу,

отриманого від реалізації продукції, і взагалі – від наявності чи відсутності коштів у платника податків. Інакше кажучи, обов'язок по сплаті таких податків виводиться за рамки стадій процесу відтворення, хоча сама по собі сплата податку, звичайно ж, знаменує процес розподілу сукупного суспільного продукту.

Податкові відносини є різновидом фінансових відносин, адже податки з матеріальної точки зору є видом державних доходів. Отже, податкові відносини являють собою відносини, що виникають у зв'язку з формуванням державних грошових фондів, що охоплюються поняттям державних фінансів. У цьому змісті податкові відносини стосовно до державних грошових фондів завжди являють собою різновид фінансових відносин, що належать до *дохідних* відносин [6, с. 246].

Податкові відносини існують лише в *правовій формі*. Встановити податок держава може не інакше, як прийнявши відповідний правовий акт. Причому в процесі історичного розвитку і боротьби суспільства проти податкової сваволі держави вдалося вийти на формулу, коли податок має бути встановлений нормативним правовим актом у формі закону, тобто правового акта, прийнятого представницьким органом держави, позбавивши тим самим такого права виконавчі органи. При цьому порушення правової форми податку (встановлення податку не законом, а постановою уряду) не породжує в платників податків як суб'єктів податкових відносин обов'язку зі сплати податку. У Конституції і Податковому кодексі має бути записано: «Обов'язок зі сплати податку породжує лише *законно* встановлені податки».

Такі, на нашу думку, основні ознаки податкових відносин як різновиду економічних відносин.

Отже, економічною основою податкової діяльності держави є її потреби в коштах. Ці потреби носять об'єктивний характер, тому що без грошей держава існувати не може. Однак юридичною основою податкової діяльності є нормативні правові акти, за допомогою яких держава встановлює і вводить систему оподаткування.

Податки в економічному плані являють собою систему економічних відносин, тобто є частиною економіки, виражаючи розподіл сукупного суспільного продукту. Об'єктом податку може бути юридичний факт, пов'язаний з будь-якою стадією суспільного відтворення: виробництвом, обміном, розподілом, споживанням.

Податкові відносини як різновид економічних відносин мають власні об'єктивні закономірності, які держава має враховувати.

Розподіл і перерозподіл сукупного суспільного продукту, здійснюваний за допомогою оподаткування, є економічним процесом, а зменшення коштів платників податків через сплату ними податків впливає на їх економічний стан, фінансово-господарські показники діяльності й ефективність виробництва.

Необхідність підвищення ефективності державного впливу на економіку ставить високі вимоги до її податкової діяльності. Використовуючи систему оподаткування як метод економічного регулювання, держава спроможна активно впливати на економічні процеси, що відбуваються у країні, направляючи їхній розвиток у потрібне для неї русло. Недостатнє використання регулювального потенціалу як окремих податків, так і їх системи пояснює, поряд з іншими чинниками, недостатню ефективність трансформаційних процесів в Україні.

3.3. Податкова діяльність як економічна функція держави

У податках знаходить втілення реалізація державою свого економічного права на отримання частини створеного в суспільстві чистого доходу для виконання політичних, економічних і соціальних функцій, через це податки розцінюються в сучасних умовах як невід'ємна складова економічної політики держави, що, в свою чергу, вимагає конкретизації їх основних властивостей, а саме:

– податки, які утримуються з доходів громадян, в кінцевому результаті відповідають їх інтересам;

– податки завжди вступають у протиріччя з інтересами громадян, тому що податкові платежі носять обов'язково примусовий характер;

– податкові норми встановлюються державним законодавством;

– податки використовуються для задоволення суспільних потреб;

– джерелом податків виступають доходи юридичних і фізичних осіб, земля, майно, виробництво.

Здійснюючи вплив на економіку, демократична держава, як правило, ставить собі за мету:

– досягти стійкого економічного зростання;

– створити систему соціального захисту громадян, в першу чергу пенсіонерів, інвалідів, багатодітних, безробітних та малозабезпечених;

– забезпечити зниження та стабільність цін на основні товари і послуги;

– сприяти забезпеченню максимальної зайнятості працездатного населення;

– забезпечити мінімальний прожитковий рівень для всіх своїх громадян.

Однак, як свідчить економічна теорія та практика економічного життя, досягти цих цілей одночасно неможливо. Знайти збалансоване співвідношення – головне завдання економічної політики держави, і вирішити це завдання допомагає податкова діяльність, яка є механізмом впливу на суспільне виробництво, його структуру і динаміку, розміщення, прискорення НТП. Податки здатні упорядковувати економічні взаємовідносини суб'єктів господарювання, фізичних осіб та домогосподарств, а саме вони є платниками податків, тому урядова податкова політика, по суті, упорядковує їх взаємовідносини, регулює потоки ресурсів.

П. Мельник у монографії «Розвиток податкової системи в перехідній економіці» [1] зазначає, що через податки держава здатна збільшувати ефективність ринкового механізму. Водночас уряду важливо також усвідомлювати межі свого втручання, щоб дати можливість дії для основного закону ринку «Laisser faire». У такому діалектичному поєднанні протилежних підвалин міститься таємниця мистецтва управління і регулювання складної динамічної системи під назвою «економіка».

Що ж до особливостей економіки, яка трансформується із транзитивної у стійку, то слід зауважити, що податки є інструментом, який підходить для вирішення багатьох проблем. Так, суперечність між конкурентними та неконкурентними підприємствами становить діалектику податкової системи. Неспроможність сплачувати податки є підставою для існування інституту банкрутства – фундаментального інституту ринкової економіки.

Досвід США, Японії, Німеччини, Франції та інших країн свідчить про те, що податкова система – найбільш вагомий інструмент державного регулювання соціальних і економічних процесів, інвестиційної стратегії, зовнішньоекономічної діяльності, структурних змін у виробництві, прискореного розвитку пріоритетних галузей, є одним із основних регуляторів підприємницької діяльності, на противагу командній

економіці, де тотальне одержавлення означало злиття господарюючих суб'єктів з державним апаратом управління. По суті, держава була єдиним підприємцем. Тому практично весь підприємницький прибуток ставав власністю казни, платники податків і отримувачі податків виступали в одній особі.

Аналіз західної економічної літератури та хід нашого дослідження свідчать, що коли йдеться про макроекономічну політику держави у сфері оподаткування, то мається на увазі податкова діяльність держави як засіб реалізації економічної політики. У цілому ряді наукових праць вітчизняних економістів в основному зазначається про податкову політику, яка виступає первинною відносно податкової активності підприємств. Зокрема, С. Юрій та Й. Бескид характеризують податкову політику як «діяльність держави у сфері запровадження, правового регламентування та організації справляння податків та податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави». У «Фінансовому словнику» А. Загороднього, Г. Вознюка та Т. Смовженка визначається, що податкова політика – це державна політика оподаткування юридичних та фізичних осіб. Її метою є формування державного бюджету за одночасного стимулювання ділової активності за допомогою ставок і податкових пільг [2]. Л. Дикань, Т. Воїнова, Є. Бережний вважають, що «податкова політика – це сукупність заходів держави щодо впровадження системи податків і конкретних форм та методів їх справляння, що відповідають конкретним історичним умовам і враховують традиції й менталітет нації» [3].

Пропонуємо таке визначення податкової діяльності держави: податкова діяльність держави – це засіб забезпечення інтересів суспільства в ході реалізації економічної політики держави через маніпулювання податками з метою пом'якшення циклічних коливань макроекономічної кон'юнктури, рівня зайнятості, стабілізації цін і стимулювання економічного зростання, що спрямована на розвиток ефективності господарювання, покращення становища платників податків, економічне зростання на макро- та мікрорівнях.

Таким чином, використання в Україні податкової діяльності держави як засобу макроекономічного регулювання є одним з найактуальніших сучасних завдань. Вирішення його потребує вивчення світового досвіду. Однак слід враховувати, що в специфічних економічних умовах України цей засіб може дати зовсім інші наслідки, ніж у

країнах з розвиненою ринковою економікою, і ніж ті, на які розраховували, впроваджуючи їх. Як свідчить практика, в Україні в умовах значного рівня монополізації, економічної та політичної нестабільності на зростання сукупного попиту під впливом стимулюючої податкової діяльності виробники інвестиційних і споживчих товарів реагують не збільшенням обсягів виробництва, а їх скороченням і підвищенням цін. Для того, щоб стимулююча податкова діяльність сприяла суттєвому зростанню попиту підприємств на інвестиційні товари і на цій основі – розширенню їх виробництва, вона має поєднуватися з:

– комплексом заходів, в тому числі податкових, які забезпечили б активізацію інвестиційної діяльності комерційних банків, тому що власних коштів підприємств недостатньо для проведення серйозної інвестиційної політики в умовах зносу більшості основних фондів підприємств;

– активізацією приватизаційних процесів, а також чітким визначенням і гарантуванням прав власності, що дасть можливість власникам і менеджерам отримувати прибутки від виробництва та інвестування і зацікавить їх в інвестуванні коштів;

– демонополізацією економіки, яка змусить підприємства реагувати на зростання сукупного попиту не підвищенням цін, а розширенням виробництва;

– стабілізацією інфляційних процесів, що посилить привабливість інвестицій;

– політичною і правовою стабілізацією, яка сприятиме зростанню впевненості підприємців у майбутньому і стимулюватиме їх до інвестування в економіку.

Такий комплекс заходів сприятиме, з одного боку, накопиченню вивільнених фінансових засобів, необхідних для організації процесу відтворення, а з іншого – дасть можливість розкритися підприємницькій ініціативі як підприємств, так і приватних осіб.

Щодо зростання попиту на споживчі товари, а отже, створення умов для розширення їхнього виробництва, то податкова діяльність у сфері особистого прибуткового оподаткування повинна поєднуватися із суттєвим зростанням особистих доходів на базі глибокого реформування системи оплати праці на державних підприємствах і в бюджетній сфері. Це, в свою чергу, змінить співвідношення між складовими валового доходу країни на користь заробітної плати, дасть мож-

ливість реформувати податкову систему в напрямі підвищення в ній ролі пашуального прибуткового податку і зменшення ролі корпораційного податку. Зменшення частки податку на прибуток у податкових надходженнях до державного бюджету розширить можливості його використання з метою регулювання економічних процесів.

Податкова діяльність як економічна функція держави будується на певній ідеології, основою якої є використання принципів оптимальності податкових систем.

Основні ідеї стосовно оптимальності податкових систем, податкової діяльності в цілому знаходимо у А. Сміта у праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 рік) [4]. Слушні думки щодо ідеології податкової системи в умовах розвиненої ринкової економіки висловили такі відомі зарубіжні сучасні економісти, як А. Лаффер, Р. Мардсен, П. Самуельсон, Дж. Ю. Стігліц, російські – К. Глазова, О. Мещерякова, С. Нікітін, І. Русакова, М. Степанова та українські – В. Буряковський, О. Василик, В. Завгородній, І. Золотько, І. Лукінов, І. Луніна, П. Мельник, В. Мельник, М. Романюк, А. Соколовська, Л. Шаблиста, О. Шитря, С. Юрій та ін.

Ще у XVII ст. А. Сміт визначив принципи оподаткування. До них належать:

– справедливість – він стверджує загальність оподаткування і рівномірність розподілу відповідно до доходу;

– визначеність – часу сплати податку, способу і суми платежу, які мають бути з точністю і заздалегідь відомі платнику і не повинні залежати від суб'єктивних факторів;

– зручність – кожен податок повинен стягуватись у такий час і таким способом, які найбільш зручні для платника;

– економія (раціональність) – кожен податок повинен бути стягнений таким чином, щоб із доходів платника вилучалось якомога менше понад те, що надходить до державної скарбниці.

Врахування цих умов вимагає від кожної держави пошуку особливих підходів до визначення межі та змісту свого втручання в економіку.

Наведені вище принципи отримали назву «декларації прав платника» чи «великої хартії вольностей платника». Це пов'язано з тим, що А. Сміт, як прихильник теорії непродуктивності витрат держави, виходив при визначенні вказаних принципів, у першу чергу, з інтересів платника податків.

Основу побудови сучасних податкових систем, поряд з принципами А. Сміта, визначають також принципи, розроблені німецьким економістом А. Вагнером, який не просто їх доповнив, а надав їм нового концептуального характеру. Керуючись теорією колективних потреб, на першу позицію в оподаткуванні він поставив принципи достатності та еластичності. Саме завдяки цьому принципи оподаткування стали становити собою систему, що враховувала інтереси не лише платника податків, але й держави з пріоритетом останньої. Тобто перед оподаткуванням постало завдання збалансування інтересів держави та платників податків, яке без перебільшення і в сучасних умовах є ключовою проблемою формування податкової діяльності будь-якої цивілізованої держави світу.

Дж. Ю. Стігліц, наприклад, висловлює думку, що в основі «хорошої» податкової системи мають лежати п'ять базових принципів:

– економічна ефективність: податкова система не повинна суперечити ефективному розподілу ресурсів;

– адміністративна простота: адміністративна система повинна бути простою і відносно недорогою в застосуванні;

– гнучкість: податкова система повинна бути спроможною швидко реагувати (в окремих випадках автоматично) на зміну економічних умов;

– політична відповідальність: податкова система повинна бути побудована таким чином, щоб переконати людей у тому, що вони платять для того, щоб політична система була спроможною точніше відображати їх інтереси;

– справедливість: податкова система повинна бути справедливою стосовно кожного індивіда.

Аналіз податкового законодавства індустріально розвинених держав свідчить, що в основу функціонування податкових систем закладені саме такі принципи.

Довгий історичний шлях розвитку, який пройшли податкові системи різних країн, накопичення знань та їх осмислення вченими і практиками збагатили міжнародний досвід визначенням нових правил, принципів, вимог, реалізація яких дозволяє найбільш повно досягти поставленої мети в конкретних умовах. Зокрема, в основу сучасної податкової системи США у 80-ті роки були покладені такі принципи [5]:

– справедливість по вертикалі (коли податок відповідає матеріальним можливостям платника податків);

– справедливість по горизонталі (використання єдиної податкової ставки для одних і тих самих доходів);

– ефективність (можливості до економічного зростання та розвитку підприємництва);

– нейтральність (незалежність від сфер інвестиційних вкладень);

– простота (у підрахунку, доступності, розумінні).

Як зазначалося вище, сформульовані світовою економічною наукою основні принципи оподаткування, які впливають на його ефективність, в різних країнах мають різні риси і трактування. Стосовно вдосконалення податкової діяльності в Україні показовими, на нашу думку, можуть стати принципи, на основі яких будувалася податкова система Німеччини за часів Л. Ерхарда [6]:

– податки по можливості повинні бути мінімальні, направлені на зниження податкового тягаря;

– податки не можуть перешкоджати конкуренції, змінювати шанси будь-кого;

– податки повинні відповідати структурній політиці;

– податки орієнтуються на справедливий розподіл доходів;

– повага до приватного життя людини, дотримання комерційної таємниці;

– виключення можливості подвійного оподаткування;

– розмір податків повинен відповідати розміру державних послуг, включаючи захист людини і все, що громадянин може отримати від держави.

Найбільш обґрунтованою видається систематизація принципів оподаткування, якої дотримуються Ю. Конрад та І. Луніна [7], що найбільше відповідає фундаментальним ознакам, розробленим класиками оподаткування: це фіскально-бюджетна, політико-економічна, соціально-етична групи та група, що стосується правової й технічної сторін оподаткування, яку, вважаємо, доцільно визначити як організаційно-правову. Наведена систематизація сприяє порівнюваності принципів, а отже, їх ефективному відбору для максимального використання переваг системного підходу до здійснення податкової діяльності державою. Податкова система, яка побудована і функціонує на основі вищеназваних принципів, може стати могутнім стимулом еко-

номіки. Це підтверджує досвід промислово розвинених країн із соціально орієнтованою економікою. Такі податкові системи багатофункціональні і характеризуються такими цільовими установками:

– створення умов для інвестування збережень корпорацій і приватних осіб для формування нових робочих місць і боротьби з безробіттям;

– забезпечення конкурентоспроможності продукції шляхом стимулювання науково-дослідних робіт, новітніх технологій і фундаментальних досліджень;

– проведення протекціоністської політики, сприяння галузевому і територіальному переливу капіталу;

– стимулювання накопичення капіталу і збережень, стримування особистого споживання капіталу;

– забезпечення соціальних потреб усіх верств населення.

Щодо реалій України, то створення податкової системи України співпало з розбудовою незалежної держави, тому це виявилося надто важкою справою. Останній Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про систему оподаткування» від 18 травня 1999 року в якісному плані є значно досконалішим порівняно з тим, який діяв раніше (Закон України «Про систему оподаткування» від 25 червня 1991 року) [8].

Стаття 3 Закону України «Про систему оподаткування» від 18 травня 1999 року визначає принципи побудови системи оподаткування:

– стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції; стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності – введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва; обов'язковість – впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;

– рівнозначність і пропорційність – справляння податків з юридичних осіб здійснюються у певній частці від отриманого прибутку і забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів)

на рівні прибутки і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових платежів) – на більші доходи;

– рівність – недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

– соціальна справедливість – гарантування соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованого неоподатковуваного мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;

– стабільність – забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;

– економічна обґрунтованість – встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами;

– рівномірність сплати – встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;

– компетенція – встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам здійснюються відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами;

– єдиний підхід – забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг;

– доступність – забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

У цілому сукупність зазначених принципів відображає основні інтереси як держави, так і її громадян, підприємств усіх форм власності

та суб'єктів підприємницької діяльності. Це, зокрема, встановлення податків і зборів на основі показників розвитку національної економіки і фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами.

На наш погляд, як би не були уніфіковані національні системи оподаткування, в них зберігається економічна і політична специфіка розвитку окремої держави. Цю специфіку відображає реальна податкова діяльність держави, у ході здійснення якої вирішуються три основні питання:

– з кого брати податки – юридичних чи фізичних осіб або рівномірно розподіляти податковий тягар між ними, тобто визначення об'єкта оподаткування;

– що є основою стягнення податків, базисні показники виробництва чи домашнього господарства, тобто визначення суб'єкта оподаткування;

– скільки стягувати з базисного показника, тобто визначення ставок податку.

До вирішення цих питань у різних країнах обираються різні підходи. Вони, як правило, не порушують принципових основ організації фіску відповідно до класичних правил оподаткування. Виходячи з прийнятих у кожній країні умов організації податкової системи, економічна теорія оподаткування формулює принципи вибору суб'єкта оподаткування:

– оподаткування результатів виробництва;

– податки, що формуються на основі ренти;

– оподаткування торговельних оборотів;

– оподаткування капіталу, нерухомості або окремого майна;

– оподаткування споживання.

Залежно від переважання тих чи інших суб'єктів оподаткування визначаються особливості податкової діяльності держави. Наукове обґрунтування і введення в суспільне життя різних податкових форм (видів податків), визначення умов збору податків, зарахування до бюджетів різних рівнів, встановлення міри податкової відповідальності під час порушення положень податкового законодавства – усе це характеризує рівень розвитку податкової діяльності держави. Саме з вибору податкових форм починається реалізація державою внутрішнього потенціалу «податку» і «податкової діяльності». У раціональному

оподаткуванні не повинно бути жодної податкової форми, яка б перешкоджала накопиченню багатства всіма учасниками виробництва. Інакше окремі податки будуть мати лише назву, а в дійсності представлятимуть собою форму примусового вилучення з господарського обороту фінансових ресурсів. Головною проблемою у створенні раціональної податкової системи є вибір джерел оподаткування та ставок податків, від яких залежить розвиток усієї господарської системи, а податкової діяльності держави в цілому – регулювання попиту і пропозиції, стримування інфляційних процесів, стимулювання впровадження інвестиційно-інноваційної політики суб'єктами господарювання, сприяння накопиченню збережень, забезпечення конкурентного середовища для залучення і стимулювання підприємницької діяльності.

3.4. Оподаткування доходів населення та соціальна справедливість в умовах постіндустріальної трансформації суспільства

Дослідження зміни індустріального розвитку суспільства доволі поширене на сьогодні. Один з напрямів інституціоналізму, відомий під назвою соціально-інституційного, розглядає суспільний розвиток і соціально-економічні зміни через такі стадії: доіндустріальний (аграрний), індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) розвиток суспільства.

Окремі дослідники вважають, що Україна, на відміну від найбільш розвинених країн світу, нині перебуває у процесі переходу від індустріального до постіндустріального суспільства.

Загальновизнано, що основу постіндустріальної трансформації суспільства становить якісна зміна ролі людського фактора як суб'єкта і рушійної сили соціально-економічного прогресу. У процесі становлення економіки, заснованої на знаннях, формується новий тип працівника, оснащеного знанням, умінням, кваліфікацією. Тому як прикладна наука, так і фундаментальна перетворюється на головне джерело та рушійну силу технічного і соціального прогресу.

Трансформація індустріального розвитку суспільства відбувається, перш за все, через зміни в рівнях розвитку людини. Результати суспільного виробництва все більш залежать від ступеня розвитку і

реалізації людських здібностей. Інвестиції в людину (працівника) в результаті призводять до зростання продуктивності праці і позитивно відображаються на величині виготовленого в країні національного продукту.

Такі інвестиції особливо важливі саме сьогодні, коли традиційні ресурси і джерела значно вичерпані, і економічне зростання все більше забезпечується за рахунок використання нових знань та інформаційних ресурсів, а окремий індивід є володарем деякої сукупності професійних, творчих та інтелектуальних здібностей. Знання, вміння, навички, особливо якщо вони унікальні, є цінністю для їхнього власника і дозволяють претендувати на високий дохід при наймі на роботу. Їх можна розглядати як засоби виробництва, на які були понесені витрати (зроблені вкладення) на отримання певного рівня освіти, культурний та інтелектуальний розвиток, підтримку здоров'я.

«Інвестиції» в людину можна поділити на дві групи: перша – це ті витрати, що йдуть на відшкодування здатності до праці; друга – це витрати, які здійснюються з метою отримання доходу в майбутньому, більшого за витрачені ресурси. Саме друга група «інвестицій» в деякому сенсі є аналогічною капіталу. Крім того, ставлення працівників до своєї роботи має великий вплив на те, наскільки добре вони працюють. Отже, їх особисті потреби та вимоги стають все більшою турботою для роботодавців, які потребують їх знань та кваліфікації.

У таких умовах все більша частка змінних витрат, що йде на оплату праці, переходить у розряд постійних витрат, одночасно втрачаючи характер витрат і набуваючи характеру інвестицій [1].

Таким чином, сучасна людина як учасник суспільного виробництва все більше виступає як приватний власник засобів виробництва, якими в даному випадку є його унікальні знання, вміння, здібності, кваліфікація і т.д., для отримання яких він витратив гроші, здоров'я і час. Людина має всю повноту прав щодо володіння, розпорядження та користування своєю власністю. Разом з тим інвестиції в таку власність з метою отримання прибутку (підвищення свого освітнього рівня; підтримка своїх унікальних здібностей, умінь, наприклад, у спорті, мистецтві; постійна турбота про здоров'я і т.д.) повинні здійснюватися безперервно, протягом усього життя.

Приймаючи рішення про свою освіту, професійну підготовку, інші форми отримання знань і поліпшення здоров'я, індивіди поводяться раціонально. Вони оцінюють відповідні вигоди і витрати,

подібно до звичайних підприємців, зіставляють очікувану граничну норму віддачі від таких вкладень з прибутковістю альтернативних інвестицій (відсотками за банківськими вкладами, дивідендами з цінних паперів і т.д.) [2].

Отримані висновки про економічну віддачу освіти і професійної підготовки сприяли зміні підходу держави до проблем стимулювання економічного зростання і продуктивності праці, тому що інвестиції в людський капітал є головним чинником, що сприяє економічному зростанню. Сама ж підготовка фахівців, тобто виробництво того, що з точки зору роботодавців може розглядатися як людський капітал, відокремилася в самостійну галузь суспільного виробництва – сферу освіти.

Людський капітал – це не просто сукупність навичок, знань, здібностей, якими володіє людина, це таке раціональне використання цього запасу, яке закономірно сприяє зростанню заробітків (доходів) працівника і прибутку роботодавця (підприємця). У свою чергу, збільшення доходів працівника стимулює його збільшити, накопичити новий запас знань навичок і покращити здоров'я, щоб і надалі їх ефективно застосувати [10]. Людський капітал – багаторівневе поняття. Перш за все, це атрибут особистості, її надбання. Він накопичується через розвиток людини і реалізується в його діяльності.

Отже, оскільки людина є найважливішим фактором економічного зростання, то виходячи із сучасних вимог до неї, держава повинна звернути пильну увагу на важливість інвестицій у неї.

Започаткування соціальної сфери відбулося разом з виникненням цивілізації. Проведення ефективної соціальної політики в руслі довгострокової стратегії, яка відповідає основним інтересам держави, можливе тільки на основі новітніх тенденцій соціально-економічного розвитку, породжених постіндустріальною трансформацією суспільства з урахуванням специфічних особливостей і реальних можливостей України.

При переході до ринкової економіки Україна зіткнулася з проблемою інституційної розбудови соціальної сфери та пошуку її дієвих механізмів.

За радянських часів була створена розгорнута система суспільних фондів споживання, за рахунок якої на безкоштовній або пільговій основі покривалися потреби населення в освіті, підтримці здоров'я,

культурному розвитку і т.д. Діяла безкоштовна система надання житла, державної підтримки житлово-комунального господарства.

Така система забезпечувала певний рівень задоволення соціальних потреб, гарантію від бідності та злиднів при досить низькому загальному рівні доходів населення.

Проте ця система в дев'яності роки була підірвана, отримали розвиток лише ті окремі компоненти, які орієнтовані на інтереси невеликої заможної частини суспільства – процвітаючих підприємців, банкірів, високих чиновників.

В умовах індустріальної цивілізації соціальна сфера набула більш широких суспільних функцій, пов'язаних з потребою в робочій силі з певним рівнем культури, здоров'я, загальної та професійної освіти. У процесі постіндустріальної трансформації суспільства, що почався в останній третині минулого століття, функції соціальної сфери, так само як і її масштаби, зазнають докорінних змін.

Метою соціальної політики як системи заходів, спрямованих на підвищення суспільного добробуту, розвиток економіки і забезпечення соціальної стабільності в суспільстві, є створення умов і механізмів для оптимального забезпечення життєвих потреб населення. Перш за все, соціальна політика реалізується у сфері охорони здоров'я, освіти, культури і відпочинку, а також це політика соціально-трудових відносин, соціально-екологічна та житлова.

Сутність соціальної політики як фактора економічного розвитку постіндустріального суспільства розкриває критерій її повноцінності. Відповідно до нього виділяють сильну та слабку соціальну політику.

Сильна соціальна політика орієнтована на результативну послідовну реалізацію обґрунтованих теоретичних принципів і намічених практичних заходів щодо задоволення соціальних потреб індивідів. Вона характеризується обґрунтованістю і узгодженістю концепції, вибором оптимальних заходів, націлених на максимальну реалізацію поставлених цілей, результативністю, орієнтацією на розвиток і вдосконалення людського потенціалу, розвиток економічної системи.

Отже, як зазначалося вище, інвестиції в людський капітал дозволяють підвищити його якість і забезпечити позитивну динаміку економічного розвитку. Тому, наприклад, розвиток освіти, охорона і зміцнення здоров'я повинні розглядатися державою як одні з найважливіших пріоритетів соціальної політики на сучасному етапі. Освітня

сфера є ключовою складовою постіндустріального розвитку економіки, яка забезпечує його стійкість і включає системи дошкільної, загальноосвітньої, професійної та вищої освіти.

Проте, з іншого боку, реалізація цілей сильної соціальної політики можлива тільки за умови забезпечення стабільних темпів економічного зростання, високої ефективності економіки як матеріальної і фінансової основи реформ у соціальній сфері.

Разом з тим, поліпшення соціального забезпечення, вдосконалення системи охорони здоров'я та освіти, зменшення соціальної нерівності населення, підвищуючи якість людського капіталу, відкриває нові перспективи для постіндустріального економічного розвитку і є фактором економічного зростання.

В умовах постіндустріальної трансформації суспільства проведення сильної соціальної політики передбачає подальше створення сприятливих умов для отримання трудового доходу і реалізації основних прав у сфері праці тих членів суспільства, які можуть самостійно забезпечити задоволення своїх потреб.

У рамках поняття «соціальна сфера» існує таке всім відоме поняття, як «соціальна справедливість».

Реалізація принципу соціальної справедливості в суспільстві означає, що при цьому здійснюється справедливий розподіл діяльності, доходів, праці, соціальних благ винагород, визнань, рівня та якості життя, інформації та культурних цінностей [5].

Вирішенням проблеми соціальної справедливості переймалися та переймаються президенти та уряди всіх цивілізованих держав, у тому числі в умовах постіндустріальної трансформації суспільства. Саме соціальна функція цивілізованої держави передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення умов для повної реалізації їх права на працю, забезпечення достатнього життєвого рівня, зняття і пом'якшення соціальних суперечностей шляхом гуманної та справедливої соціальної політики. Забезпечення соціальної справедливості пов'язано з активним стимулюванням економічної діяльності в рамках правового поля, підвищенням мотивації працівників до високоефективної праці, урахуванням частки кожного працюючого у створенні і розподілі благ.

Крім того, у забезпеченні соціальної справедливості велику роль відіграє податкова політика, а саме політика оподаткування доходів

населення, формування механізмів, що сприяють обґрунтованому вирівнюванню доходів зайнятого населення після сплати податку.

При визначенні соціальної справедливості найчастіше її співвідносять із соціальною рівністю, і в цьому контексті соціальна справедливість розуміється як міра рівності і нерівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому положенні різних суспільних груп [4].

Проте ринковий розподіл доходів припускає відповідність доходу кожного власника фактора виробництва граничному продукту, отриманого від даного фактора. Соціальна справедливість при цьому, встановлюється ринком і його регуляторами. Таким чином, у цьому випадку припустима значна нерівність у розподілі доходів.

Українське суспільство, що формувалося під впливом складних історичних подій, природних особливостей країни і якому були нав'язані принципи колективістських засад, у значній своїй більшості не сприймає філософію індивідуалізму і ринкові принципи справедливості, і тому їх потрібно формувати, виховувати, впроваджувати [5].

Проблеми нерівності в розподілі доходів і соціальна політика держави знову стали предметом жвавих теоретичних дискусій. Суть проблеми полягає в тому, щоб визначити, які межі втручання держави в перерозподільні процеси, чи не зменшується ефективність функціонування економіки в цілому через зростання масштабів трансферних виплат, адже їхнім джерелом є податки, чи не підривають усе більш прогресивні податкові ставки стимули до праці і т.д.

Американський економіст П. Хейне з цього приводу зауважує: дійсно, люди, що мають яхти – багаті, люди, що риються в сміттєвих контейнерах – бідні. Але якщо будуть введені нові норми, згідно з якими кожен власник яхти буде обкладатися щорічним податком 10 тис. дол. у спеціальний фонд «помийників», і якщо кожний з «помийників» одержить право на одержання з цього фонду щорічної допомоги в 2000 дол., то, швидше за все, відбудеться таке: число власників зареєстрованих яхт скоротиться, а число осіб, що називають себе «помийниками», швидко зросте [14].

Прагнення знищити повністю диференціацію доходів населення означало б намір зруйнувати ринковий механізм, тому що нерівність у доходах значною мірою породжена його об'єктивною дією.

Таким чином, соціальна політика держави в постіндустріальному суспільстві повинна бути тонким інструментом. З одного боку, вона покликана сприяти соціальній стабільності і зм'якшенню соціальної напруженості, а з іншого – не повинна підривати стимулів підприємництва і високоефективної праці за наймом, зберігаючи при цьому оптимально допустиму, а не надлишкову економічну нерівність.

Разом з тим проблема подолання надмірної соціальної нерівності і пом'якшення її наслідків є актуальною на сьогодні для України. Проте, на жаль, ще й досі немає чіткого шляху вирішення цього важливого питання. Практичні ж дії перебувають у суперечності з деклараціями про боротьбу з бідністю, з гаслами про відмежування олігархів від влади і т.д.

Про малоефективні та недоцільні заходи щодо вирішення цієї проблеми свідчить введення пропорційної, однакової для всіх фізичних осіб ставки податку на доходи фізичних осіб. Але для людей з низькими доходами вона виявилася надто високою. Заходи ж щодо протизаконних методів отримання доходів, ухилення від сплати податку, щодо забезпечення прозорості трудової діяльності застосовуються вибірково, а іноді і не об'єктивно: декого притягують до кримінальної відповідальності, іншим дозволяють безперешкодно вивозити сумнівні капітали за кордон, вкладати їх у нерухомість, у престижні об'єкти, особисті літаки, шикарні яхти, футбольні клуби і т.д.

Отже, конкретними сферами політики доходів є процеси вилучення державою частини доходу (податкова політика), процеси регулювання ціни робочої сили, процеси соціального захисту населення та деякі інші. І саме дія податкових інструментів відіграє вирішальну роль у політиці доходів населення та в регулюванні пропозиції праці.

В умовах постіндустріальної трансформації суспільства механізм державного регулювання оподаткування доходів населення повинен бути спрямований на всіляке сприяння соціально-економічному розвитку країни і забезпечення на цій основі високих темпів зростання національного доходу та добробуту населення. Для цього використовуються різні елементи державного регулювання оподаткування доходів, які характеризуються переважно або кількісними, або якісними параметрами. До першої групи («кількісних») елементів належать ті з них, які найбільш легко піддаються регулюванню, а саме: розміри податкових ставок, розмір неоподатковуваного мінімуму доходу, пільги, які надаються платникам податку, податкові знижки

(відрахування), відповідальність за податкові правопорушення, розподіл податку по ланках бюджетної системи та ін.

До елементів «якісного» значення можна віднести такі, як ступінь впливу податку на соціально-економічний розвиток суспільства, диференціацію населення за рівнем їх доходів, ступінь впливу податку на пропозицію праці в різних сферах та галузях, на рівень життя населення в різних регіонах, ступінь впливу податку на демографічну ситуацію в країні, ефективність адміністрування податку, фіскальну ефективність податку тощо [7].

Через перерозподіл доходів між різними верствами, стимулювання або стримування зростання доходів громадян реалізується економічна функція в оподатковуванні доходів населення. Таким чином, одна з найважливіших функцій сучасної держави – соціальна, реалізується як через бюджетне фінансування соціальних програм, так і через систему оподатковування доходів фізичних осіб. Серед податків, що сплачуються населенням, податок на доходи фізичних осіб є основним податком, а для значної кількості платників і єдиним.

Основним показником стабільності в соціальній сфері є незначна диференціація доходів населення між різними її групами. Зайве майнове розшарування руйнує єдину соціальну структуру суспільства, підриває суспільну солідарність, «витісняє» окремі категорії населення із суспільного виробництва і соціального життя, роблячи тим самим негативний вплив на економічний розвиток країни. Провідну роль у регулюванні майнового розшарування суспільства відіграє оподаткування доходів населення [3].

Крім того, використання інструментів оподаткування доходів громадян для стимулювання економічного зростання пов'язане з їх впливом на розмір доходу, що залишається в різних груп населення після сплати податку, і впливом даного податку на напрями витрат даних доходів. Так, аналіз зв'язку між економічним зростанням і податками у 20 країнах у 70-х роках свідчить про те, що в державах з високими податками інвестиції знизилися, порівняно з тим же показником у країнах з низьким рівнем оподатковування, майже в десять разів [11].

Пропорційна ставка податку з доходів фізичних осіб відображає винятково прагнення держави максимально забезпечити свої фіскальні інтереси. Але при цьому держава не має ефективних форм податкового

контролю за доходами громадян. Тому фіскальні інтереси держави, як завжди, забезпечують добросовісні платники податків.

Також вважається, що відхід у податковій політиці України від застосування прогресивної шкали ставок податку (що перебуває в протиріччі з податковою теорією та з прийнятою міжнародною практикою) викликаний, в основному, бажанням спростити систему оподатковування і скоротити масштаби ухилення від сплати податку [8].

Зроблено припущення, що оскільки високі прогресивні податкові ставки сприяють розвитку й поширенню різних схем ухилення від сплати податку, то застосування пропорційної шкали оподатковування усуне основні стимули до дій такого роду. Практика, все-таки, не підтвердила цю думку з цілком очевидних причин.

По-перше, розміри оподатковування заробітної плати все ще залишаються надмірно високими, що не зменшує стимулів до ухилення від сплати податку.

По-друге, громадяни, які «успішно» приховували свої доходи, не стали добросовісними платниками і після введення нової ставки податку.

По-третє, зниження податкових ставок не було підкріплено відповідним поліпшенням податкового контролю – особливо відносно великих доходів від операцій із цінними паперами, від перепродажів майна, доходів у вигляді торговельних прибутків, спекулятивних доходів і т.п. Відповідно, особи, які раніше не платили податку з таких доходів, не виявили бажання і тепер добровільно стати в ряди платників цього податку [13].

Разом з тим серед економістів існує думка, що основною причиною поглиблення економічної кризи в Україні стає недостатність сукупного попиту – вона ускладнює проблему реалізації продукції, а неможливість її продажу призводить до скорочення виробництва і зайнятості.

Одним із засобів підвищення сукупного попиту є зниження рівня податкового навантаження. Останнє може вплинути передусім на споживацькі та інвестиційні витрати. Вплив податків на споживацькі витрати обумовлений тим, що вони, вилучаючись з доходів громадян, зменшують ту їх частину, яка може бути використана на придбання товарів та послуг. Крім того, зниження ставок податку призведе до

зростання заощаджень населення, які з часом можуть бути використані на споживання або інвестиції [6].

Як зазначалося вище, податкові інструменти відіграють провідну роль у регулюванні майнового розшарування суспільства. Разом з тим розподіл доходів серед різних категорій населення в Україні є досить нерівномірним. Зростання доходів населення, яке відбулося в останні роки за рахунок підвищення рівня заробітної плати, зростання розмірів пенсій та окремих видів соціальних виплат, відповідно вплинуло на збільшення середньомісячних сукупних витрат населення. Але таке зростання доходів не сприяло скороченню диференціації населення за рівнем добробуту.

Встановлення прогресивних ставок податку на доходи фізичних осіб та запровадження сімейного оподаткування доходів є необхідною умовою покращення рівня життя та зменшення диференціації доходів громадян, зменшення кількості малозабезпеченого населення.

Тому, перш за все, шляхом цілеспрямованої та ефективної дії податкових інструментів можна вирішити найнагальніші проблеми життєдіяльності кожного громадянина, особливо осіб, які мають низький та середній рівень доходів.

Рівень життя населення характеризує соціально-економічний розвиток країни і ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб членів суспільства. Низький рівень соціально-економічного розвитку призводить до обмеженості забезпечення потреб населення, високий – дає можливість розширити та задовольнити всю систему людських потреб. Тому недостатня увага до поліпшення соціальних та економічних умов життя або соціальних прав веде до соціальної та економічної нестабільності, недовіри до влади, до розчарування населення в демократії та політичних перетвореннях у країні [7].

Важливе значення при вирішенні соціальних проблем у державі має система оподатковування доходів населення, заснована на базових принципах оподатковування і світовому досвіді. Метою її удосконалення повинно стати перенесення ваги оподатковування на найбільш заможні верстви населення, відсутність податкових зобов'язань в осіб, що перебувають за межею бідності, найбільш пільговий порядок оподатковування доходів осіб, яких умовно можна було б віднести до середнього класу, та родин, що мають неповнолітніх дітей.

Інструментом досягнення зазначених цілей є, насамперед, система податкових знижок (відрахувань) [9].

Розвиток принципу справедливості в оподатковуванні доходів полягає в тому, що економічна наука обґрунтувала необхідність визначення мінімуму доходу, вільного від обкладання. Ідея введення неоподатковуваного мінімуму при оподатковуванні доходу належить англійському вченому Джонові Стюарту Міллю (1806–1873), що запропонував використовувати його для послаблення соціальної напруженості. Спочатку під мінімумом існування розуміли фізіологічний мінімум, необхідний для підтримки життя працівника і його родин. До другої половини XX століття поняття мінімуму існування розширюється, під ним стали розуміти сукупність коштів, необхідних для гідного існування людини [9].

Податкова практика виявила недоцільність заперечень проти встановлення мінімуму, вільного від обкладання податком. Чималу роль у звільненні від податку мінімуму засобів існування відіграла та обставина, що малі доходи важко піддаються визначенню, і обкладання їх обійшлося б державі дуже дорого. Економічна теорія не тільки захистила мінімум, вільний від обкладання податком, але й позначила його межі. Межі мінімуму, вільного від оподаткування, найчастіше визначаються потребами держави і рівнем економічного розвитку країни. Якщо країна бідна – мінімум цей не може бути занадто низьким, тому що тоді невеликі доходи піддалися б надмірному обкладанню податком, наслідком чого було б уповільнення нагромадження капіталів [12].

В умовах суспільної трансформації сучасної України особливо гостро постає питання формування повноцінної правової держави європейського типу. Нові внутрішні соціально-політичні та економічні умови вимагають невідкладних дій щодо реального реформування, перш за все, системи оподаткування доходів населення. Значна кількість негативних оцінок наслідків економічної діяльності, невпевненість людей у позитивних змінах свідчать про наявність загроз соціальній безпеці, які викликають соціальні деформації та диспропорції у функціонуванні й розвитку людини, суспільства, держави.

Список використаних джерел у розділі 3

Підрозділ 3.1

1. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А.Керимов, В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

2. Государство в меняющемся мире // Отчет о мировом развитии. – 1997. – 118 с.

3. Гэлбрейт Дж. К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд / Дж. К. Гэлбрейт // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология ; под ред. В. И. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 318 с.

4. Інноваційна складова економічного розвитку. – Київ : Інститут економіки НАНУ, 2000. – 261 с.

5. Луніна І. О. Державні фінанси України у перехідний період / І. О. Луніна. – Харків : Форд, 2000. – 296 с.

6. Конрад Ю. Податкова політика в Україні: підходи і перспективи / Ю. Конрад, І. Луніна // Економіка України. – 1996. – № 11. – С. 29–37.

7. Романюк М. В. Податкова політика як чинник соціально-економічного зростання в Україні : монографія / М. В. Романюк. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 280 с.

8. Мельник В. П. Пріоритет структурно-технологічному оновленню економіки / В. П. Мельник // Зб. наук. пр. (НАН України, Ін-т економіки; редкол. : Л. К. Безчасний (відп. ред.) та ін. – К. : ООО, 1989. – 152 с.

Підрозділ 3.2

1. Іванов Ю. Б. Альтернативні системи оподаткування : монографія / Ю. Б. Іванов. – Харків : ХДЕУ-Торнадо, 2003. – 517 с.

2. Мельник П. В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці / П. В. Мельник. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 362 с.

3. Тарангул Л. Л. Оподаткування та регіональний розвиток: теорія і практика / Л. Л. Тарангул. – Ірпінь, 2003. – 286 с.

4. Квасовський О. Функціональна субстанція податків у перехідний період / О. Квасовський // Науковий вісник : збірник наукових

праць Академії державної податкової служби України. – 2001. – № 1. – С. 55–60

5. Крисоватий А. І. Теоретичні засади податку як соціально-економічної категорії / А. І. Крисоватий // Фінанси України. – 2003. – № 2. – С. 4–10.

6. Худяков А. И. Основы налогообложения / А. И. Худяков, М. Н. Бродский, Г. М. Бродский. – Санкт-Петербург : Издательство «Европейский дом», 2002. – 432 с.

7. Финансы / под ред. проф. М. В. Романовского, О. В. Врублевского, Б. М. Сабанти. – М., 2000.

Підрозділ 3.3

1. Мельник П. В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці / П. В. Мельник. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 362 с.

2. Загородній А. Г. Фінансовий словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. – Львів : Центр Європи, 1997. – 571 с.

3. Дикань Л. В. Деякі аспекти оподаткування в Україні / Л. В. Дикань, Т. С. Воїнова, Є. Б. Бережний // Фінанси України. – 1999. – № 4. – С. 107–112.

4. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М., 1935. – Т. 2. – 543 с.

5. Налоги / Черник Д. Г., Воронков В. А., Глинкин А. А. и др. ; под ред. Д. Г. Черника. – М. : Финансы и статистика, 1995. – 400 с.

6. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. – М. : Начала-Пресс, 1991. – 543 с.

7. Конрад Ю. Податкова політика в Україні: підходи і перспективи / Ю. Конрад, І. Луніна // Економіка України. – 1996. – № 11. – С. 29–37.

8. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 21. – С. 134.

Підрозділ 3.4

1. Акофф Р. Планирование будущего корпорации / Р. Акофф. – М. : Прогресс, 1985. – 327 с.

2. Беккер Г. С. Человеческое поведение. Экономический подход / Г. С. Беккер. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 671 с.

3. Перехідна економіка : підручник / Геєць В. М., Панченко Є. Г., Лібанова Е. М. та ін. ; за ред. В. М. Гейця. – К. : Вища школа, 2003. – 591 с.

4. Гриненко А. М. Соціальна політика : навч. посіб. / А. М. Гриненко. – К. : Видавництво КНЕУ, 2004. – С. 41.

5. Гриненко А. М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави [Електронний ресурс] / А. М. Гриненко // Збірник наукових праць. – 2009. – Випуск 99, том 112. – С. 104–107. – Режим доступу : npchduped_2009_112_99_19.pdf

6. Опарін В. М. Фіскальні засоби стимулювання економічного зростання / В. М. Опарін, М. М. Фельдгольц // Фінанси України. – 2006. – № 10. – С. 61–70.

7. Рябчук О. Г. Вплив податкових інструментів на рівень доходів населення та напрями їх використання / О. Г. Рябчук // Інвестиції: практика та досвід : міжнародний науково-практичний журнал. – К., 2012. – № 8. – С. 47–51.

8. Рябчук О. Г. Прогресивне оподаткування доходів населення як крок до формування соціально інтегрованого суспільства / О. Г. Рябчук // Економіка України: стратегічне планування : колективна монографія ; за ред. В. Ф. Бесєдіна, А. С. Музиченка. – К. : НДЕІ, 2008. – С. 223–232.

9. Рябчук О. Г. Система податкових знижок (відрахувань) при оподаткуванні доходів населення та необхідність її удосконалення / О. Г. Рябчук // Економіка. Фінанси. Право : щомісячний інформаційно-аналітичний журнал. – К., 2009. – № 2. – С. 24–27.

10. Соколова Г. Н. Человеческий капитал как экономическая категория современности / Г. Н. Соколова // Наука и инновации. – 2010. – № 6. – С. 25–28.

11. Тривус А. Податки як знаряддя економічної політики / А. Тривус. – Баку : III-й Інтернаціонал, 1925. – 180 с.

12. Тютюрюков М. М. Податкові системи закордонних країн. Європа і США / М. М. Тютюрюков. – М. : Дашков і К, 2002. – 186 с.

13. Фролова Н. Б. Пропорційний податок з доходів: особливості та досвід використання / Н. Б. Фролова // Фінанси України. – 2005. – № 10. – С. 34–37.

14. Хейне П. Экономический образ мышления / П. Хейне ; пер. с англ. – 5-е изд. – М. : Новости, 1991. – 704 с.

РОЗДІЛ 4
ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ У ГЛОБАЛЬНОМУ КОНКУРЕНТНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Упродовж останнього десятиріччя розвитку світової економіки значної актуальності набула проблема міжнародної податкової конкуренції, а саме конкуренції у сфері оподаткування, що призводить до перерозподілу між країнами зовнішніх інвестицій.

Враховуючи, що одним із напрямів регулювання міжнародного руху інвестицій є податкова політика, постає необхідність визначення впливу податкового регулювання на залучення іноземних інвестицій.

Питанням податкового регулювання міжнародного руху інвестицій присвячені праці провідних зарубіжних вчених: Р. Дернберга [1], Дж. Моріссета [2], Р. Масгрейва [3], Н. Пірніа, Р. Розена [4], Дж. Сапіра [5, с. 105], Дж. Стігліца [6] та ін., де відображено особливості інституційного середовища розвинених країн (високий рівень капіталізації, відпрацьоване законодавство, багаторічний досвід роботи з транснаціональними компаніями). Проте їх висновки і рекомендації не можна автоматично перенести на українську економіку.

Вивченню проблем у сфері оподаткування та міжнародних фінансів присвячені роботи українських і російських учених, таких як Л. Абалкіна [7, с. 4], В. Вишневського [8, с. 89], А. Гаврилюка [9, с. 19], Ю. Макогона, А. Погорелицького [10], А. Соколовської, С. Сутиріна та ін. У зв'язку із зростанням інтернаціоналізації та глобалізації економіки як основи міжнародного руху інвестицій, активним залученням України в процес інтеграції в світове господарство зростає інтерес до досліджуваних проблем.

Метою дослідження є обґрунтування науково-методичних положень вдосконалення механізму податкового регулювання міжнародного руху інвестицій.

Об'єктом дослідження є фінансово-економічні відносини, що виникають між країнами у процесі міжнародного оподаткування.

4.1. Тенденції руху та регулювання прямих іноземних інвестицій у світовій глобальній економіці

У сучасних умовах глобалізація стала головною закономірністю сучасного світового розвитку і, як наслідок, набувають суттєвого значення питання ефективного функціонування економіки України, проблеми визначення напрямів та масштабів її взаємодії з національними господарствами інших країн. Між країнами виникає боротьба за економічні ресурси і, в першу чергу, за іноземні інвестиції та податкові надходження до національних бюджетів. Збільшення кількості суб'єктів світового ринку, а також інтенсифікація зв'язків між ними зумовлюють необхідність регулювання міжнародних економічних відносин і їх окремих сфер, однією з яких і є іноземне інвестування. Це особливо актуально для країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються, де вивіз капіталу часто призводить до втрати або нераціонального використання ресурсів країни.

Регіонально та функціонально диверсифіковані міжнародні інвестиції недостатньо задовольняють динамічно зростаючий світовий інвестиційний попит. Одночасно посилюється міжкраїнна конкуренція за іноземні, особливо прямі інвестиції. Перевагу отримують ті країни, які здатні запропонувати більш привабливі, стабільні та досконалі фінансові механізми регулювання руху інвестицій у межах визначеної національної фінансової та загальної економічної політики. У зв'язку з цим необхідним є пошук та обґрунтування адекватних методів, форм і засобів регулювання міжкраїнного руху інвестицій із відповідним інституційним та інфраструктурним забезпеченням.

Зауважимо, що прямі іноземні інвестиції являють собою явище, яке характеризується найбільшим прогресом, беручи до уваги зростання його вагомості та впливовості у світовому економічному просторі з таких об'єктивних причин:

– високі та в цілому стійкі теми зростання. Так, починаючи із середини 80-х рр. минулого століття темп приросту прямих іноземних інвестицій у світовій економіці у 4 рази перевищував темп приросту світового ВВП; крім того, на початку 1990-х рр. величина прямих іноземних інвестицій зросла до 1,5 трлн дол. США; відбувається щорічне зростання прямих іноземних інвестицій приблизно на 200 млрд дол. США;

на початку нового тисячоліття питома вага ПІІ у загальній структурі руху капіталу становила майже 30 %;

– ПІІ у всіх країнах, включаючи постсоціалістичні, забезпечують збільшення відкритості національних економік, а також сприяють проведенню приватизації, модернізації з відповідною ресурсною підтримкою, здійсненню дерегулювання, демонополізації, активізації приватних структур у формуванні та вдосконаленні процесу функціонування ринкової інфраструктури, а також зменшенню і спрощенню тарифів;

– на початку нового тисячоліття більшості країн властива лібералізація режиму стосовно ПІІ.

На сучасному етапі фактично всі економіки конкурують за залучення іноземного капіталу. У результаті цього глобальні фінансові потоки досягли надзвичайно високого рівня (табл. 4.1).

Світові надходження ПІІ становили у відповідних роках (млрд дол. США): 1982 р. – 58; 1990 р. – 205; 1995 р. – 331,1; 2007 р. – 2 100; 2010 р. – 1 409; 2014 р. – 1 228; вивезення, відповідно: 27, 244, 355,3; 2 268; 1 505 і 1 354 млрд дол. США [12, 13, 14]. Таким чином, можна зробити висновок про існування стійкої тенденції зростання ПІІ протягом 1982–2014 рр. За цей час вартісний обсяг надходжень ПІІ зріс у 21 раз, а вивозу – у 50 разів. Таке значне збільшення обсягів ПІІ наочно свідчить про посилення їх ролі як чинника економічного зростання та розвитку не лише окремих країн, а й всього світового господарства, всезагальне залучення країн у процеси міжнародного інвестиційного співробітництва.

У 2014 р. обсяги міжнародного виробництва іноземних філій ТНК збільшилися, продажі та створена додаткова вартість зросли на 7,6 % та 4,2 % відповідно (табл. 4.1). Чисельність зайнятих в іноземних ТНК досягла 75 млн осіб. Покращилися фінансові результати діяльності іноземних філій ТНК у приймаючих країнах, а саме: рівень дохідності з надходжень ПІІ підвищився з 6,1 % в 2013 р. до 6,4 % в 2014 р.

Загальною тенденцією ПІІ у просторовому розрізі є залежність їх потоків, по-перше, від темпів і масштабів зростання світової та національних економік у цілому, по-друге, від циклічного розвитку економік і регіональних тенденцій. Наростання ПІІ й досягнення їх піку відбувається перед фазою рецесії. Значне зниження спостерігається

в кризові періоди, а фаза піднесення характеризується поступовим досягненням, а потім і перевищенням докризових показників. За даними ЮНКТАД [12, 15], у зв'язку з кризовими потрясіннями у світовій та національних економіках у 2008–2009 рр. світові надходження ПІІ скоротилися до 1,74 (2008 р.) та 1,2 (2009 р.) трлн дол. США порівняно з 2,1 трлн дол. у 2007 р. У 2011 р. вони перевищили середні докризові показники за період 2005–2007 рр. та становили 1,7 трлн дол. США. Приріст відбувся здебільшого за рахунок розширення існуючих інвестиційних проектів, що дає можливість максимізувати вигоди їх реалізації та мінімізувати основні ризики, пов'язані з відкриттям нових проектів.

Таблиця 4.1

Динаміка окремих показників ПІІ та міжнародного виробництва

Показник	Вартісний обсяг у поточних цінах, млрд дол. США				
	1990	2005–2007 (середній показник)	2012	2013	2014
Надходження ПІІ	205	1 397	1 403	1 467	1 228
Вивезення ПІІ	244	1 423	1 284	1 306	1 354
Обсяг надходжень ПІІ	2 198	13 894	22 073	26 035	26 039
Обсяг вивезених ПІІ	2 254	14 883	21 527	25 975	25 875
Доходи від надходжень ПІІ	82	1 072	1 467	1 517	1 575
Норма прибутку на ПІІ, що надійшли, %	4,4	7,6	7,0	6,1	6,4
Доходи від вивезених ПІІ	128	1 105	1 445	1 453	1 486
Норма прибутку на вивезені ПІІ, %	5,9	7,6	6,6	5,8	5,9
Транскордонні злиття та поглинання	98	729	328	313	399
Обсяг продажу іноземних філій	4 723	21 469	31 687	33 785	36 356
Додана вартість (виробництво) іноземних філій	881	4 878	7 105	7 562	7 882
Сукупні активи іноземних філій	3 893	42 179	88 536	95 230	102 040
Експорт іноземних філій	1 444	4 976	7 469	7 688	7 803
Зайнятість в іноземних філіях, тис. осіб	20 625	53 306	69 359	71 297	75 075
ВВП	22 327	51 799	73 457	75 453	77 283
Валове накопичення основного капіталу	5 592	12 219	17 650	18 279	18 784
Надходження у вигляді роялті та ліцензійних платежів ліцензійного збору	31	172	277	298	310
Експорт товарів та послуг	4 332	14 927	22 407	23 063	23 409

Джерело: розраховано та складено автором на основі даних [11, 12].

Як і в попередній період, основними акторами у сфері ПІІ на міжнародній арені залишаються ТНК. Вони справляють активний вплив не лише на ціни, а й на споживачів тих країн, в яких вони проводять операції, змушуючи їх приймати свої цінності та спосіб мислення за допомогою потужних рекламних кампаній, ЗМІ, ІКТ тощо.

У післякризовий період (з 2010 р.) міжнародне виробництво ТНК зростає стійкими темпами. У 2012 р. іноземні філії ТНК реалізували продукцію на суму 26 трлн дол. США (з яких 7,5 трлн дол. США – частка експорту), що на 7,4 % перевищило рівень 2011 р. Розширення міжнародного виробництва 100 провідних ТНК, в основному з розвинених країн, в 2012 р. зупинилося. Навпаки, 100 найбільших ТНК з базуванням у країнах, що розвиваються, і країнах з перехідною економікою збільшили свої іноземні активи на 22 %. Вони продовжили експансію своїх міжнародних виробничих мереж. Завдяки правильно організованій політиці інтернаціоналізації та транснаціоналізації, ефективному функціонуванню інституціонального механізму США отримують величезні прибутки від діяльності своїх ТНК. У ситуації, яка склалася, крім матеріальної вигоди, простежується досягнення цілей експансійного характеру. Як світовий лідер за кількістю великих ТНК та їхнім сукупним обігом (табл. 2) [16, с. 82], США, по суті, нав'язують світу прийняті в них стандарти споживання та поведінки (неформальні інститути), розширюючи тим самим життєвий простір своєї нації.

Таблиця 4.2

Країни-лідери за кількістю великих ТНК за підсумками 2012 р.

Країна	Кількість ТНК	Сукупний обіг, *млн дол. США*
США	132	8406,938
Китай	73	3984,671
Японія	68	3630,866
Франція	32	2115,315
Німеччина	32	2192,854
Великобританія	26	1545,654

Джерело: складено автором на основі даних [17].

За даними рейтингу Global 500, у 2015 р. США залишається лідером за кількістю найбільших ТНК. У рейтингу країни розмістилися в такому порядку: США – 128; Китай – 106; Японія – 53; Франція – 32; Великобританія – 29; Німеччина – 28; Південна Корея – 17; Люксембург – 15; Швейцарія – 12; Канада – 11.

Отже, спостерігається стійка тенденція до посилення ролі ТНК США та інших розвинених країн у сфері ПІІ, а відтак, і в сучасних глобалізаційних процесах. При цьому вони мають на меті не стільки максимізацію прибутку, скільки розширення ринку.

Обсяг надходжень ПІІ до країн Азії збільшився до 465 млрд дол. США (приріст на 9 % порівняно з попереднім роком). В інших основних регіонах, що розвиваються, зокрема в Африці, надходження ПІІ залишилися на рівні 2013 року (54 млрд дол. США), у країнах Латинської Америки і Карибського басейну надходження ПІІ зменшилися на 14 % і досягли 159 млрд дол. США (табл. 4.3). Надходження ПІІ в розвинені країни скоротилися на 28 % (до 499 млрд дол. США), а в країни з транзитивною економікою на 52 % (до 48 млрд дол. США). Частка останніх у світових надходженнях ПІІ зменшилася протягом 2012–2014 рр. з 6,1 до 3,9 %, а у світових обсягах вивезення збільшилася з 4,2 до 4,7 % відповідно.

У 2013 р. показники надходжень ПІІ збільшилися у всіх основних економічних угрупованнях – у розвинених і в країнах, що розвиваються, а також у країнах з перехідною економікою. Разом із тим нестабільна ситуація на деяких ринках, що формуються, і ризики, пов'язані з політичною нестабільністю і регіональними конфліктами, як і раніше, є факторами, здатними уповільнити очікуване зростання ПІІ.

Китай продемонстрував рекордно високий приплив капіталу, як і раніше посідаючи друге місце серед найбільших одержувачів ПІІ у світі.

Таблиця 4.3

Динаміка прямих іноземних інвестицій по регіонах, млрд дол. США, %

Регіон	Надход-ження ПІІ	Вивіз ПІІ						
	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014
Світ	1 700	1 403	1 467	1228	1 712	1 284	1 306	1354
Розвинені країни	880	679	697	499	1 216	873	834	823
Європа	490	401	326	289	585	376	317	316
Північна Америка	263	209	301	146	439	365	379	390
Країни, що розвиваються	725	639	671	681	423	357	381	468
Африка	48	56	54	54	7	12	16	13
Азія	431	401	428	465	304	299	335	432
Східна та Південно-Східна Азія	333	321	348	381	270	266	292	383
Південна Азія	44	32	36	41	13	10	2	11
Західна Азія	53	48	45	43	22	23	41	38
Латинська Америка і Карибський басейн	244	178	186	159	111	44	28	23
Країни з транзитивною економікою	95	85	100	48	73	54	91	63
НРК	22	24	22	23	4	5	7	3
Частка в світі ПІІ, %								
Розвинені країни	51,8	48,4	47,5	40,6	71,0	68,0	63,8	60,8
Європа	28,8	28,6	22,2	23,5	34,2	29,3	24,3	23,3
Північна Америка	15,5	14,9	20,5	11,9	25,6	28,5	29,0	28,8
Країни, що розвиваються	42,6	45,6	45,7	55,5	24,7	27,8	29,2	34,6
Африка	2,8	4,0	3,7	4,4	0,4	1,0	1,2	1,0
Азія	25,3	28,6	29,2	37,9	17,8	23,3	25,7	31,9
Східна та Південно-Східна Азія	19,6	22,9	23,7	31,0	15,8	20,7	22,4	28,3
Південна Азія	2,6	2,3	2,4	3,4	0,8	0,8	0,2	0,8
Західна Азія	3,1	3,4	3,0	3,5	1,3	1,8	3,1	2,8
Латинська Америка і Карибський басейн	14,3	12,7	12,7	13,0	6,5	3,4	2,2	1,7
Країни з транзитивною економікою	5,6	6,1	6,8	3,9	4,3	4,2	7,0	4,7
НРС	1,3	1,7	1,5	1,9	0,3	0,4	0,6	0,2

Джерело: складено автором на основі даних [11, 12].

Надходження ПІІ в Україну (як і вивезення капіталів із неї) зазнали (і продовжують зазнавати) безпосереднього впливу, по-перше, зазначених глобальних тенденцій, по-друге, кризових тенденцій національної економіки. На 31.12.2014 кумулятивний обсяг ПІІ становив 45 916 млн дол. США (табл. 4.4), що в розрахунку на одну особу дорівнює 1 072 дол. США – відносно незначній величині порівняно з

постсоціалістичними країнами Центральної і Східної Європи, нинішніми членами Європейського Союзу.

Таблиця 4.4

Сукупний обсяг ПІІ в Україні

Роки (станом на 1 січня)	Сукупний обсяг ПІІ, млн дол. США	Темпи зростання до попереднього року, %	До 1994 р., разів
1994	219,40	–	–
1995	483,5	220,4	2,20
1996	896,9	185,5	4,09
1997	1438,2	160,4	6,56
1998	2063,6	143,5	9,41
1999	2810,7	136,2	12,81
2000	3281,8	116,8	14,96
2001	3875,0	118,1	17,66
2002	4555,3	117,6	20,76
2003	5471,8	120,1	24,94
2004	6794,4	124,2	30,97
2005	9047,0	133,2	41,24
2006	16890,0	186,7	76.98
2007	21607,3	127,9	98,48
2008	29542,7	136,7	134,65
2009	35616,4	120,6	162,34
2010	40053,0	112,5	182,56
2011	44806,0	111,9	204,22
2012	50333,9	112,3	229,42
2013	55296,8	109,9	252,04
2014*	57056,4	103,2	260,06
31.12.2014*	45916,0	80,5	209,28

**Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.*

Джерело: складено автором на основі даних [18].

У 2014 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено 2 451,7 млн дол. США ПІІ. Зменшення капіталу за цей період становить 13 592,1 млн дол. США (в тому числі за рахунок курсової різниці – 12 246,5 млн дол. США).

Порівняння показників залучення ПІІ у вітчизняну економіку з показниками постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), що входять нині до складу ЄС-28, свідчить про більш ніж

скромні результати України. Довідково: ПІІ на одну особу в постсоціалістичних країнах ЦСЄ коливалися від 12 507 дол. США (Естонія) до 3 471 дол. США (Румунія).

Здійснюючи перерозподіл інвестиційних ресурсів і технологій, ТНК підсилюють нерівномірність розвитку світового господарства, загострюють внутрішні економічні проблеми національних держав, виносять їх на міжнародний рівень, що обумовлює обмеженість внутрінаціональних форм і методів державного регулювання. Тому регулювання ПІІ здійснюється як на національному рівні, так і на міжнародному (двосторонньому регіональному та багатосторонньому) рівнях. Кожний із цих рівнів регулювання відрізняється своєю специфікою і характеризується певним ступенем впливу на потоки ПІІ.

Міжнародне регулювання ПІІ – це сукупність взаємопов'язаних засобів і методів, що здійснюють економічний та правовий вплив на поведінку суб'єктів інвестиційної діяльності. Тобто регулювання ПІІ – це цілеспрямований вплив на процес з боку держави, або будь-якої міжнародної структури, наприклад, міжнародної економічної організації.

Суть регулювання ПІІ полягає у створенні умов і гарантій інвесторам і країнам, що приймають іноземний капітал. За спрямованістю своєї дії регулювання ПІІ може бути:

1) внутрішнє – здійснюється на національному рівні;

2) зовнішнє, тобто здійснюється на міжнародному рівні на двохсторонній та багатосторонній основі (на рівні інтеграційних угруповань та інших міжнародних організацій). Міжнародні економічні організації, що є основними суб'єктами регулювання – Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку – Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) і Багатостороннє агентство гарантування інвестицій (БАГІ). Необхідно також назвати Організацію економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Особливе місце займає Світова організація торгівлі (СОТ), що визначає режими державної присутності в національній економіці і регламентує іноземні інвестиції для розвитку торгівлі. На регіональному рівні суб'єктами регулювання ПІІ є регіональні інтеграційні угруповання, серед яких слід зазначити ЄС, НАФТА і МЕРКОСУР.

Інструментами регулювання на міжнародному рівні є міжнародні інвестиційні угоди. Серед них можна виділити двосторонні договори

про взаємне заохочення та захист інвестицій, договори про сприяння іноземним інвестиціям і договори про усунення подвійного оподаткування.

Регулювання ПІІ включає міжнародні норми та норми національних законодавств, економічні та адміністративні методи стимулювання (або певного обмеження) потоків прямих іноземних інвестицій в національну економіку та дестимулювання (або певного обмеження) потоків прямих інвестицій резидентів за кордон. Так, в арсеналі країни-реципієнта існує чимало інструментів впливу на ПІІ. Зокрема, країни, що розвиваються, за останнє десятиріччя накопичили значний досвід взаємовідносин з ТНК, використання систем заохочування або обмеження їх діяльності.

Можна виділити такі найважливіші тенденції регулювання ПІІ:

На національному рівні:

1. Посилення лібералізації національних систем регулювання ПІІ.

2. Стимулювання ПІІ як основний напрям національної інвестиційної політики.

На міжнародному рівні:

1. Відбувається розвиток інструментів міжнародного регулювання ПІІ як на двосторонньому рівні, так і багатосторонньому, а також формування нових принципів регулювання і нових напрямів.

2. У міжнародних інвестиційних угодах все більша увага приділяється питанням конкуренції.

3. Домінування промислово розвинених країн у всіх найважливіших інститутах – суб'єктах міжнародного регулювання ПІІ.

4. Усе більш активну роль у міжнародному регулюванні ПІІ починають відігравати країни Центральної та Східної Європи, укладаючи двосторонні інвестиційні угоди, формуючи інтеграційні групи і приєднуючись до вже діючих міжнародних інвестиційних угод.

5. На двосторонньому рівні все більше двосторонніх інвестиційних договорів укладається саме між країнами, що розвиваються, і країнами Центральної та Східної Європи.

6. Останнім часом двосторонні угоди про Вільну торгівлю між країнами включають питання, що стосуються іноземних інвестицій.

7. Спостерігається тенденція ухвалення всеосяжних регіональних угод, які включають як торгівельні, так і інвестиційні аспекти, що охоплюють послуги, права інтелектуальної власності та конкуренцію.

8. Все більший інтерес до питань регулювання ПІІ виявляється з боку міжнародних організацій, таких як МВФ, СБ, СОТ, що регулюють інші сфери міжнародних економічних відносин – світову торгівлю, міжнародні валютно-фінансові відносини і т. д., що сприяло виникненню ідеї про створення міжнародної організації, регулюючої безпосередньо іноземне інвестування.

Серед інвестиційних стимулів можна виділити податкові пільги, відстрочку сплати податків за інвестування капіталу, прискорену амортизацію, «пільгові канікули» (у середньому до 5 років), звільнення від митних платежів імпорту обладнання, сировини, напівфабрикатів, зменшення податкових ставок тощо. За останні дев'ять років ставки були в середньому понижені на 5 відсотків.

Тенденції зменшення податкових ставок частково пояснюються зростаючими процесами глобалізації бізнесу, швидкого розвитку нових технологій і зростаючою мобільністю капіталу і бізнесу. У цих умовах уряди багатьох країн прагнуть обмежити міграцію капіталу і ділової активності в юрисдикції із сприятливішим податковим режимом шляхом збереження конкурентоспроможності податкових систем.

Фінансово-інвестиційна привабливість країни на макроекономічному рівні характеризується показниками політичного, економічного і соціального середовища для інвестицій. На мікрорівні фінансово-інвестиційна привабливість проявляється у двосторонніх відносинах фірм-інвесторів з органами державної влади та місцевого самоврядування, банками та небанківськими фінансовими установами, профспілками й трудовими колективами. На цьому рівні відбувається конкретизація узагальненої фінансово-інвестиційної оцінки в ході реальних економічних, юридичних, адміністративних контактів іноземних фірм з новим для них середовищем. Можна виділити наступну систему показників, що є основою порівняльного аналізу фінансово-інвестиційної привабливості країн: політичний клімат; законодавча база для інвестицій; хід реформ і стан економічної кон'юнктури; ресурсна забезпеченість національної економіки; індекс корупції; потенціал ринку країни-реципієнта.

Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що розвиток міжнародного регулювання ПІІ відбувається достатньо інтенсивно, хоч і нерівномірно. Основні досягнення в цій області спостерігаються,

перш за все, на двосторонньому і регіональному рівнях. Процес міжнародного регулювання обумовлений розвитком процесу міжнародного інвестування і слідує в своєму розвитку тенденціям ПІІ. Міжнародне регулювання ПІІ, будучи похідним від процесу іноземного інвестування, слідує в своєму розвитку тенденціям ПІІ. Існує пряма залежність тенденцій і напрямів розвитку міжнародного регулювання ПІІ від тенденцій ПІІ. Проте можна припустити, що існує зворотний зв'язок (або взаємозв'язок) тенденцій ПІІ до тенденцій регулювання ПІІ. Можливо, що формування тенденцій регулювання ПІІ здійснює певний вплив на процес прямого іноземного інвестування.

Швидке кількісне зростання міжнародних інвестиційних угод на всіх рівнях свідчить про зміну позиції національних держав відносно ПІІ ТНК за останні 20 років. Змінилися також пріоритети і спрямованість державного регулювання ПІІ, а отже, і інвестиційна політика країн. Різноманітні підходи до міжнародного регулювання ПІІ, тобто створення правил у сфері міжнародного інвестування, будь-то двосторонній, регіональний або багатосторонній рівні, мають свої переваги і недоліки. Чи доцільно тій або іншій країні слідувати якому-небудь певному підходу, залежить, перш за все, від тих завдань, які стоять перед нею, – захист інвесторів, лібералізація або ширша міжнародна інвестиційна співпраця.

Глобалізація сприяє збереженню таких сучасних характеристик міжкраїнного руху ПІІ, як сконцентрованість між розвиненими країнами переважної частини всіх потоків ПІІ та значна неоднорідність у розподілі цих потоків між країнами, що розвиваються.

Внаслідок того, що країни використовують різні режими регулювання ПІІ, стимули та пільги однієї країни багато в чому можуть бути нейтралізовані стимулами та пільгами інших країн. Країни, що розвиваються, активно використовують фінансові стимули та податкові пільги з метою залучення ПІІ для «компенсації» інвесторам значних ризиків та таких вад, як нерозвинені ринки, слабка інфраструктура та нестабільна політична ситуація [16, с. 243].

4.2. Механізм податкового регулювання прямих іноземних інвестицій

В Україні, як і в інших країнах з ринками, що розвиваються, інвестиції істотно впливають на процес трансформації національної економіки. Проте на сучасному етапі розвитку економіки країни їй притаманні певні інституційні обмеження для залучення ПІІ. На нашу думку, до них належить існуюча система оподаткування. У ній основний тягар податків припадає на легально працюючий бізнес, а саме до такого можна віднести діяльність іноземних інвесторів. Частка суб'єктів господарювання, які уникають оподаткування, належачи до «тіньової економіки», є критично високою. За окремими оцінками, вона сягає 50–60 % національної економіки. Отже, легальний бізнес, виконуючи соціально-економічні зобов'язання перед суспільством, обмежений у розвитку та функціонує в умовах неринкової конкуренції. Надмірна увага фіскальних органів до легально працюючого бізнесу, разом із недосконалістю самого механізму державного регулювання національної економіки, створює інституційні обмеження для ПІІ.

Глобалізація передбачає, що внутрішня політика, включаючи податкову, не може формуватися з відривом від зовнішньої. Між тим поглиблення взаємозалежності країн світу вказує на податкові розбіжності, що виникають у процесі міжнародного переміщення капіталів. У зв'язку з цим, щоб уникнути подвійного оподаткування, необхідно доповнювати правила принципово новим комплексом заходів, спрямованих на забезпечення міжнародної узгодженості у сфері оподаткування корпоративних доходів.

У міжнародному співтоваристві тривають дебати і ґрунтовна робота з розробки політики щодо сплати податків ТНК. Серед нагальних заходів політики – протидія ухиленню від сплати податків з метою підтримки мобілізації внутрішніх ресурсів і сприяння продуктивним інвестиціям для сталого розвитку.

За оцінкою ЮНКТАД [12], внески іноземних філій ТНК до державних бюджетів у країнах, що розвиваються, становлять приблизно 730 млрд дол. США на рік. Це становить в середньому близько 23 % від загального обсягу корпоративних внесків і 10 % від загального обсягу державних доходів. Розміри і структура цих внесків залежать від

країни та регіону. Відносні розміри внесків є вищими у країнах, що розвиваються, порівняно з розвиненими країнами.

Існує обернена залежність між рівнем розвитку країни та її залежністю від потоків неподаткових доходів фірм. У країнах, що розвиваються, внески іноземних філій до державних бюджетів через роялті від користування природними ресурсами, тарифи, податки на заробітну плату і соціальні відрахування та інші види податків і зборів у середньому вдвічі перевищують внески цих філій через корпоративні податки на прибуток.

Структура і статус інвестицій відкривають можливості в подальшому уникнути оподаткування доходів від інвестицій. Сьогодні офшорні інвестиційні центри відіграють системну роль у ПІІ: як складник глобальної інфраструктури їх фінансування. ТНК використовують різні способи ухилення від сплати податків завдяки існуванню різних ставок оподаткування для юрисдикцій, наявності законодавчих невідповідностей і податкових договорів. Податкове планування ТНК передбачає складні багатошарові корпоративні структури.

Практика уникнення податків ТНК призводить до значних втрат державних доходів у країнах, що розвиваються. У зв'язку з цим повинні бути вирішені основні питання справедливості в розподілі податкових надходжень. У найнесприятливішому становищі перебувають країни з обмеженими можливостями зі збору податків, з більшою опорою на податкові надходження від корпоративних інвесторів і зростаючою роллю офшорних інвестицій. Показово, що близько 30 % транскордонних корпоративних інвестиційних потоків були прокладені через офшорні центри до того, як були спрямовані на продуктивні активи.

Практика ухилення від сплати податків ТНК – це є глобальна проблема, що актуальна для всіх країн, незалежно від ступеня їхнього економічного розвитку. Проте країни, що розвиваються, часто мають менше засобів для протидії досить складним практикам ухиляння від сплати податків через брак ресурсів та нестачі технічного досвіду.

Унаслідок реалізації практики ухилення від сплати податків відбувається значна втрата ресурсів фінансування розвитку. Щорічні втрати податкових надходжень для країн, що розвиваються, пов'язані з внутрішніми інвестиціями і безпосередньо пов'язані з офшорними центрами, оцінюються близько у 100 млрд дол. США.

Збільшення інвестицій, що спрямовуються через офшорні центри, призводить до зменшення оподатковуваного прибутку. У середньому для країн, що розвиваються, кожні 10 % пунктів офшорних інвестицій пов'язані з 1 % пунктом зниження прибутковості.

Отже, оподаткування є одним з основних важелів, за допомогою якого держава може впливати на інвестиційні процеси з урахуванням стратегічних національних інтересів, тому одним із основних напрямів вирішення зазначених вище проблем є вдосконалення механізму податкового регулювання міжнародного руху інвестицій.

Принципові підходи до регулювання податкових правовідносин у багатьох країнах визначені основним податковим законом – Податковим кодексом, а також законодавством [20, с. 53]. Податкове регулювання – найскладніша конструкція податкових правовідносин, оскільки в ній стикаються економічні інтереси, прогнозувати які досить складно.

Зміст і мета податкового регулювання об'єктивно визначені регулюючою функцією системи оподаткування. Цей процес об'єктивно необхідний, і його результат залежить від адекватності застосовуваних засобів регулювання стану реальної економіки. Використання засобів податкового регулювання пов'язано з вирішенням протиріч, що випливають з фіскальних традицій оподаткування з позицій максимальної реалізації регулюючих можливостей податку. Відмінності засобів податкового регулювання визначені властивостями конкретного податку, а також задачами, які вирішуються.

Перехід до інноваційно-інвестиційної моделі економічного зростання в Україні потребує обґрунтування адекватних напрямів, форм та методів регулювання міжкраїнного руху інвестицій. Оподаткування є одним з дієвих важелів, за допомогою якого держава може впливати на інвестиційні процеси з урахуванням національних інтересів [21]. Доцільно класифікувати напрями податкового регулювання міжнародного руху інвестицій:

1) гармонізація, уніфікація або диференціація принципів оподаткування ПІП у межах міжнародного, національних (загального та спеціального) режимів оподаткування залежно від ступеня відкритості національних економік, їхньої участі в інтеграційних процесах;

2) «паралельна» лібералізація податкових умов для потоків інвестицій у національні економіки та «витоків» інвестицій за їхні межі;

3) обмеження щодо податкової конкуренції між країнами-членами інтеграційних об'єднань;

4) координація міждержавних заходів щодо уникнення подвійного оподаткування та сприяння інвестиціям (насамперед між країнами – активними торговими партнерами);

5) оптимізація структури податків на факторні доходи від праці, капіталу, природних ресурсів, податків на товари та послуги, майно [22, с. 25].

Податковий механізм включає:

– організації, на які покладено функції з податкового регулювання руху інвестицій та вирішення інших суміжних питань [22, с. 14];

– інститути;

– формальні (закони, міжнародні угоди, конвенції, порядки, інструкції, положення тощо, які формують правове поле оподаткування) і неформальні (традиції, зв'язки, негласні партнерські домовленості) правила у сфері зовнішньоекономічної діяльності;

– інструменти (застосування тих або інших принципів оподаткування, зміна податкової бази, ставок і пільг, кількісні та цінові обмеження, заходи фінансової, адміністративної і кримінальної відповідальності, ліцензування, антидемпінгові та антимонопольні заходи, спеціальні режими зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності тощо) [23, с. 40].

Центральним елементом цієї складової механізмів є податкове законодавство.

Впродовж років незалежності в Україні вже був сформований власний механізм податкового регулювання міжнародного руху інвестицій. Цей механізм включає в себе: організації (Верховну Раду України, Адміністрацію Президента України, Кабінет Міністрів України (загальнодержавний рівень), а також Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство фінансів України, Державну фіскальну службу України, Національний банк України (функціональний рівень), на які покладені функції податкового й іншого регулювання руху інвестицій) [22, с. 14], інститути (формальні (закони, міжнародні угоди, конвенції, порядки, інструкції, положення тощо, які формують правове поле оподаткування) і неформальні (традиції, зв'язки, негласні партнерські домовленості) правила діяльності у сфері зовнішньоекономічної діяльності) та інструменти (застосування тих

або інших принципів оподаткування, зміна податкової бази, ставок і пільг, застосування кількісних і цінових обмежень, заходів фінансової, адміністративної і кримінальної відповідальності, ліцензування, антидемпінгових і антимонопольних заходів, спеціальних режимів зовнішньоекономічної і інвестиційної діяльності та ін.) [23, с. 40]. Центральним елементом цього механізму є податкове законодавство.

Для вирішення проблеми залучення іноземних інвестицій у ті чи інші сфери економіки або напрями господарської діяльності як регулюючі важелі можуть виступати прибуткові податки: податок з доходів фізичних осіб та податок на прибуток підприємств.

Існує два основних способи стимулювання інвестицій: збільшення внутрішніх заощаджень через пільгове оподаткування відсоткових доходів фізичних осіб та диференціація або зниження загальної ставки податку на прибуток. Податкові пільги та прискорена амортизація сприяють зростанню приватного прибутку на інвестиції. Вплив податкових пільг на інвестиції вирішальним чином залежить від того, чи буде цей засіб тимчасовим чи постійним. Тимчасове введення податкових пільг стимулює фірми до збільшення інвестиційних витрат, вони намагаються за короткий термін, доки діють ці пільги, використати надані можливості [24, с. 173].

На сучасному етапі перед Україною, як і раніше, стоїть проблема проведення кардинальної структурної перебудови, що передбачає необхідність переходу від сировинної структури економіки до інноваційно-інвестиційної моделі економічного зростання. А це, у свою чергу, припускає відхід від політики нейтральності податків, тобто рівних податкових умов для всіх галузей економіки, та потребує обґрунтування адекватних напрямів, форм та методів регулювання руху інвестицій.

У зв'язку з цим особливо гостро постає питання навіть не стільки пропозиції нових форм і методів податкового регулювання будь-яких конкретних операцій, скільки виробленню загального універсального, концептуального підходу до оподаткування і податкового регулювання іноземного капіталу в національній економіці. Вироблення методологічного підходу до вирішення проблем податкового регулювання інвестицій у національній економіці потрібне кожній країні для швидкої і адекватної реакції на зміни в міжнародних економічних відносинах, у які залучена країна.

Можливим є використання широкого арсеналу методів податкового регулювання міжнародного руху інвестицій:

1) регулювання розміру ставок податків. Зменшення ставок корпоративного оподаткування в країнах світу впродовж останнього десятиліття частково пояснюються зростаючими процесами глобалізації бізнесу, швидкого розвитку нових технологій і зростаючою мобільністю капіталу і бізнесу. У цих умовах уряди багатьох країн прагнуть обмежити міграцію капіталу і ділової активності в юрисдикції із сприятливішим податковим режимом шляхом збереження конкурентоспроможності податкових систем [25]. Теоретичним підґрунтям для зниження ставок стала концепція американського вченого А. Лаффера, який довів, що податкові надходження залежать і від ставки, і від бази оподаткування. Якщо податкова ставка зростає, бізнес або йде у тінь, або згортається, тобто скорочується база оподаткування. І навпаки, зниження податкової ставки спричиняє збільшенню бази [26, с. 25];

2) оподаткування доходів за принципом резидентства (коли оподаткуванню підлягають усі доходи резидентів, незалежно від того, де вони були отримані) або територіальності (оподатковуються всі доходи як резидентів, так і нерезидентів, отримані тільки на цій території);

3) використання методу податкового кредиту або заліку. Система податкових заліків передбачає, що сума податків, сплачених в іноземній юрисдикції за принципом територіальності утворення доходів, вираховується при підрахунку прибутку, який обкладається податком компанії (доходів фізичної особи) в юрисдикції її резиденства.

Система податкових кредитів надає право вираховувати суму податків, сплачених за кордоном, із суми податкових зобов'язань фізичної чи юридичної особи. Система податкових кредитів є більш вигідною для платника податків в умовах подвійного міжнародного оподаткування порівняно із системою податкових заліків;

4) підписання міждержавних угод про уникнення подвійного оподаткування доходів та сприяння інвестиціям;

5) формування спеціальних режимів інвестиційної діяльності (наприклад, вільних економічних зон, територій пріоритетного розвитку, офшорних юрисдикцій, технопарків та ін.).

Кожний з цих елементів може по-різному впливати на обсяги та напрями міжнародного руху інвестицій і оцінюватися з позиції державних інтересів. Тому для того, щоб забезпечити скоординовану та ефективну дію комплексу перелічених інструментів, необхідно враховувати особливості завдань, що стоять перед національною економікою, а також середовище, в якому необхідно їх вирішувати.

Податкова нейтральність є основною вимогою, яка зазвичай використовується при конструюванні складу і структури системи міжнародного оподаткування. Виходячи з принципу податкової нейтральності до найбільш важливих напрямів податкового регулювання руху інвестицій, встановлених законодавством, можна віднести такі:

1) недопущення податкової дискримінації і усунення подвійного оподаткування;

2) стимулювання залучення прямих іноземних інвестицій;

3) запобігання відпливу капіталів за межі України [27].

Перший напрям, що передбачає недопущення податкової дискримінації, означає забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні зобов'язань зі сплати податків і зборів.

Принцип нейтральності реалізується також за допомогою усунення подвійного оподаткування, яке виникає у випадку, коли об'єкт податку або його платник оподатковується в рамках однієї або кількох фіскальних юрисдикцій податком певного виду більше ніж один раз.

Проблема подвійного оподаткування вирішується через укладення міждержавних угод (конвенцій) про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна. Країни гостро зацікавлені в підписанні таких угод з країнами – своїми торговими партнерами, тому що подвійне оподаткування негативно впливає на розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, стримує динаміку інвестиційних відносин.

Як зазначається в одній з офіційних доповідей Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), «Угоди про уникнення подвійного оподаткування (податкові конвенції) є одним з основних елементів спрощення економічних відносин між країнами та заохочення до посилення міжнародного обміну капіталами і робочою силою. Вони формують міцну й надійну базу для податкових відносин між країнами. Їхня важливість підтверджується великою кількістю вже підписаних угод, що набрали чинності, а також тим фактом,

що міжнародні організації та ділова спільнота регулярно виступають з рекомендаціями щодо розширення та вдосконалення наявної мережі конвенцій» [28, p. 3].

Другий напрям охоплює стимулювання залучення прямих іноземних інвестицій. Правовий режим іноземного інвестування, залежно від характеру надання податкових пільг інвесторам, може виступати в таких формах [29, с. 14]:

– національний режим, що передбачає для іноземних інвесторів умови не менш сприятливі, ніж режим для внутрішніх інвесторів;

– режим найбільшого сприяння, що створює для іноземних інвесторів однієї держави правові умови не менш сприятливі, ніж для суб'єктів країни, стосовно якої встановлений (або буде встановлений) найбільш сприятливий режим;

– спеціальний режим, що діє на певних територіях (ВЕЗ, митних та інших союзів (об'єднань);

– пільговий режим, тобто особливо сприятливий, такий, що заохочує іноземні капіталовкладення в окремі сфери економіки або конкретні суб'єкти господарювання.

Відмінністю перерахованих інвестиційних режимів є надання (ненадання) податкових пільг іноземним інвесторам.

З метою запобігання відпливу капіталів за межі України застосовують спеціальні методи оподаткування прибутку від зовнішньоекономічних операцій з офшорними нерезидентами та пов'язаними особами.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що найважливішим чинником лібералізації податкових режимів у світі є боротьба за конкурентоспроможність національних податкових систем. У розумінні багатьох економістів і політиків конкурентоспроможна податкова система сприяє забезпеченню сприятливого рівня інвестицій, використанню економічного потенціалу національної економіки, і, відповідно, економічному зростанню. При прийнятті інвестиційних рішень і оцінці інвестиційних можливостей національної економіки приватними інвесторами цей чинник відіграє істотну роль.

Для України великим недоліком є недосконалість податкового законодавства, яке в багатьох випадках носить декларативний характер або містить нечіткі та суперечливі норми, що потребують деталізації в підзаконних актах та адміністративних інструкціях.

4.3. Усунення міжнародного подвійного оподаткування як засіб регулювання потоків прямих іноземних інвестицій

Глобалізація міжнародної економіки та посилення конкуренції між країнами за іноземні, особливо прямі інвестиції неминуче породжують багатомірність (подвійність) оподаткування.

Існує багато визначень терміна «подвійне оподаткування». Вдалим визначенням можна вважати: подвійне оподаткування – це ситуація, при якій та сама податкова база, наприклад особистий дохід, обкладається податком більше ніж один раз [30, с. 88–89].

Інше визначення надають В. М. Суторміна, М. В. Федосов та В. Л. Андрущенко. Вони зазначають, що терміном «подвійне оподаткування» (double taxation) визначають випадок, коли певний об'єкт податку стосовно цього платника оподатковується в межах однієї чи кількох фіскальних юрисдикцій податком одного виду більше ніж один раз [31, с. 294–295].

На нашу думку, найбільш точне визначення цього поняття надає М. П. Кучерявенко. Поняття «подвійне оподаткування» (double taxation) означає оподаткування одного податкового об'єкта в окремого платника одним і тим самим (чи аналогічними) податком за один і той самий відрізок часу (частіше всього податковий період) [32, с. 330].

Розрізняють горизонтальне та вертикальне подвійне оподаткування: вертикальне – це подвійне оподаткування, яке виникає під юрисдикцією однієї держави, горизонтальне – об'єкт оподаткування потрапляє під податкові юрисдикції різних держав.

Існує також подвійне економічне та юридичне оподаткування. Подвійне економічне оподаткування – це ситуація, коли з одного й того ж доходу податок платять декілька його послідовних отримувачів. Подвійне юридичне оподаткування – це ситуація, коли один і той самий платник податків обкладається щодо одного й того ж доходу однаковими або зіставленими податками два і більше рази за один період. Подвійне юридичне оподаткування здебільшого зустрічається у випадках ведення господарської діяльності в міжнародному масштабі внаслідок одночасного застосування принципів резидентства та територіальності декількома країнами щодо одного й того ж доходу платника податків.

«Міждержавне подвійне оподаткування», що підкреслює сферу існування цього феномену – міждержавні відносини, тлумачиться як стягнення подібних податків у двох (чи кількох) державах від одного і того самого платника податків, з одним і тим самим об'єктом оподаткування і за один і той самий період [33, с. 5].

У широкому розумінні міжнародне подвійне оподаткування – це оподаткування в різних країнах ідентичними чи однотипними податками одного і того самого об'єкта оподаткування, воно є різновидом юридичного подвійного оподаткування, яке виникає або в результаті відмінностей у національних податкових системах, або цілеспрямованої податкової політики окремих держав [34, с. 178].

Уникнення подвійного юридичного оподаткування можливе, коли країна постійного місцеперебування платника податків може дозволити йому при виконанні податкових зобов'язань врахувати податки, виплачені за кордоном. Це може бути система податкових заліків (Exemption Method) або податкових кредитів (Foreign Tax Credit).

Система податкових заліків передбачає, що сума податків, сплачених в іноземній юрисдикції за принципом територіальності утворення доходів, вираховується при підрахунку прибутку, який обкладається податком компанії (доходів фізичної особи) в юрисдикції її резиденства.

Система податкових кредитів надає право вираховувати суму податків, сплачених за кордоном, із суми податкових зобов'язань фізичної чи юридичної особи. Система податкових кредитів є більш вигідною для платника податків в умовах подвійного міжнародного оподаткування порівняно із системою податкових заліків [35, с. 146].

Законодавство України передбачає використання двох методів усунення подвійного оподаткування: метод податкового кредиту і заліку як для юридичних, так і для фізичних осіб України, що одержують доходи за межами території України. Спеціальними законами застосування методу податкового кредиту регулюється і можливе тільки у тому випадку, коли з країною, в якій одержано прибуток (дохід), укладено міжнародну угоду (конвенцію) про усунення подвійного оподаткування. Такі двосторонні угоди чітко розмежовують право податкової юрисдикції тієї чи іншої країни щодо оподаткування доходів і майна резидентів обох держав, які здійснюють діяльність на іноземній території, і тим самим усувають подвійне оподаткування.

Метод звільнення застосовується, наприклад, між країнами-членами ЄС та в багатьох інших країнах. Разом з тим слід зазначити, що в переважній більшості міжнародних конвенцій про уникнення подвійного оподаткування, стороною в яких є Україна, передбачено механізм податкового кредиту податків, що були сплачені за кордоном.

У разі застосування методу звільнення від додаткового оподаткування прибутку із закордонних джерел (з яких вже було стягнуто податок «біля джерела») оподаткування такого прибутку, по суті, обмежується лише оподаткуванням у країні дочірньої компанії. Прийнято вважати, що метод звільнення відповідає принципу нейтральності імпорту капіталу (*capital import neutrality*). Тому в разі фінансування через акції визначальне значення для сукупного рівня оподаткування міжнародного інвестора має рівень оподаткування у країні дочірньої компанії. Слід зазначити, що метод звільнення використовується в багатьох країнах світу, зокрема в переважній більшості країн-членів ЄС (Австрії, Бельгії, Голландії, Данії, Італії, Люксембурзі, Португалії, Фінляндії, Франції, ФРН, Швеції та ін.).

Порівняно з методом звільнення ефект від застосування методу кредиту податків, сплачених із закордонних дивідендів, залежить від того, як співвідносяться податкові ставки у країнах материнської та дочірньої компаній. З одного боку, у разі якщо податкова ставка в країні дочірньої компанії вища за ставку податку в країні материнської компанії, материнська компанія може кредитувати лише ту частина сплаченого за кордоном податку, що не перевищує внутрішньої ставки. З іншого – у разі якщо за кордоном діють сприятливіші податкові ставки, до прибутку материнської компанії все одно будуть донараховані платежі, які в сукупності відповідатимуть більш високій внутрішній податковій ставці (так званий принцип нейтральності експорту капіталу – *capital export neutrality*). Унаслідок цього у разі переведення прибутку материнській компанії міжнародний інвестор втрачає економічні переваги, що виникають на рівні дочірньої компанії у результаті застосування в її країні нижчих податкових ставок. Це призводить до більш високого рівня оподаткування материнської компанії порівняно з методом звільнення. Однак і метод звільнення, і метод податкового кредиту дають однаковий результат у разі, якщо закордонні податкові ставки перевищують внутрішні (принцип нейтральності імпорту капіталу). Метод податкового кредиту традиційно

застосовується в англосаксонських країнах – США, Великій Британії, Ірландії, а також в Україні, РФ та інших країнах СНД.

Концептуально в основу більшості конвенцій покладена типова конвенція, створена Організацією з економічного співробітництва та розвитку 1977 р. А вже потім на її основі розроблені дві похідні конвенції – Типова конвенція ООН між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, та Типова конвенція США 1981 р.

Міжнародний договір з питань оподаткування – це угода між державами чи іншими суб'єктами міжнародного права, яка встановлює їхні взаємні права та обов'язки у сфері міжнародних податкових відносин [34, с. 184–185].

В угодах про уникнення подвійного оподаткування вказується [36, с. 166]: правила оподаткування майна та доходів резидентів, які здійснюють свою діяльність в іноземній державі чи отримують доходи від закордонних джерел; порядок вирішення спірних питань з оподаткування, що виникають при торгово-посередницькій діяльності; механізм гармонізації внутрішніх правил оподаткування кожної країни з іншою і зближення податкових систем; заходи протистояння проти ухилення від сплати та обходу податку; інші питання усунення подвійного оподаткування.

Податкові угоди, крім усунення подвійного оподаткування, мають і другу, не менш важливу мету – боротьбу із ухиленням від сплати податків. Особлива роль податкових угод у цій сфері полягає в тому, що вони встановлюють основи та порядок співробітництва податкових органів, які в іншому випадку не мали б права на підтримання між собою таких контактів та зв'язків.

Важливою особливістю сучасного етапу розвитку міжнародних податкових відносин і міжнародного оподаткування є надзвичайно поширене явище, яке претендує на ще більший розмах, так званий «експорт податків» із однієї країни в іншу зважаючи на різноманітність національних податкових систем і податкових законодавств країн світу [36, с. 165]. Однією із форм експорту податків є створення офшорних зон для приваблення та залучення іноземних інвестицій, що призводить до відпливу капіталу із однієї країни в іншу та зменшення податкового потенціалу країни-експортера капіталу і збільшення країни-імпортера. Тому надзвичайно важливим є співробітництво країн світу, щоб наблизити та уніфікувати податкові режими і системи, що

забезпечить зниження до мінімуму обмежень у вільному переміщенні товарів, транспортних, трудових та фінансових ресурсів через митні національні кордони, уникнення податкової дискримінації платників податків у інших країнах.

Будь-яка країна у межах своїх кордонів має повне право на встановлення і застосування власних норм податкового законодавства, відповідно до яких доходи, що надходять із джерел, які розташовані на її території, оподатковуються її податками. У цьому контексті принципове значення має питання визначення податкової юрисдикції країни, тобто тих критеріїв, відповідно до яких іноземна держава визначає суб'єкти та об'єкти, що підпадають під її національне оподаткування.

Виділяють два основні принципи визначення національної податкової юрисдикції – територіальний принцип та принцип резидентства. Відповідно до територіального принципу оподаткування (або принципу територіальної прив'язки) держава оподатковує тільки ті доходи чи інші об'єкти оподаткування, які пов'язані з діяльністю, що здійснюється на її території. Якщо доходи отримують фізичні чи юридичні особи цієї держави територіально за її межами, вони не оподатковуються. Разом з тим при практичній реалізації цього принципу виникають серйозні труднощі, насамперед пов'язані з вибором країнами різних критеріїв для визначення територіальної прив'язки окремих видів міжнародної комерційної діяльності та прибутків від неї [37, с. 122].

При використанні принципу резидентства (національної прив'язки) будь-яка юридична чи фізична особа, яка відповідно до норм національного законодавства визнається податковим резидентом цієї країни, підпадає під оподатковування в цій країні. При цьому оподаткуванню підлягають усі її доходи, незалежно від місця отримання, як з національних, так і з іноземних джерел. Статус резидента для юридичних осіб може визначатися відповідно до місця реєстрації, здійснення основної діяльності, розташування керівного органу юридичної особи або за іншими критеріями.

На практиці переважна більшість країн, до числа яких належить і Україна, при визначенні своєї національної податкової юрисдикції використовують поєднання обох вищевказаних принципів: доходи податкових резидентів оподатковуються за принципом резидентства

чи «необмеженої податкової відповідальності», а доходи нерезидентів підлягають оподаткуванню в тому випадку, якщо вони надходять із джерел, розташованих на території країни («обмежена податкова відповідальність»). Унаслідок такого підходу у разі одночасного застосування стосовно одних і тих самих доходів принципів територіальності та резидентства може виникати колізія податкового регулювання, наслідком чого є подвійне міжнародне оподаткування [38, с. 215].

В основу більшості сучасних податкових конвенцій, розроблених на основі модельної конвенції ОЕСР, покладено принцип резидентства, відповідно до якого країна – джерело доходу значно обмежує свою податкову юрисдикцію щодо доходів нерезидентів, і такий дохід переважно оподатковується в країні резидентства його платника. Цей механізм реалізується через запровадження пільгового оподаткування чи повну відмову від оподаткування процентів, дивідендів та роялті. Так, у модельній конвенції пропонується застосування знижених ставок «біля джерела» на дивіденди – до 15 % при портфельних інвестиціях, на проценти – до 10 % при прямих інвестиціях.

Мінімізація податків на внутрішньофірмові фінансові операції здійснюється за допомогою механізму «шопінгу» податкових угод (tax treaty shopping [39, с. 246–247]), тобто використання переваг двосторонньої податкової конвенції резидентом третьої країни, щодо якого немає пільгового оподаткування прибутку, що розподіляється. У такому випадку в одній з двох країн засновується проміжна компанія (conduit), що здійснює переведення фінансових засобів із мінімальними витратами з податків на репатріацію прибутку. У цьому випадку важливо, щоб третя країна мала вигідну податкову угоду із країною проміжної компанії. Використовуючи парні угоди між країнами, репатріація прибутків здійснюється із меншими податковими втратами.

Найважливіше значення для боротьби із ухиленням від податків має стаття угод про уникнення подвійного оподаткування про обмін інформацією.

У Типовій конвенції ОЕСР 1977 року стаття про обмін інформації сформульована досить широко: «Компетентні органи держав, що домовляються, обмінюватимуться інформацією, яка потрібна для виконання положень даної конвенції або внутрішніх законів про податки, що охоплюються конвенцією» [40].

На нашу думку, враховуючи економічне становище України, що склалось на сьогодні, наша держава повинна досить ретельно розглядати угоди про уникнення подвійного оподаткування, які вона підписує з іншими державами. Це потрібно для того, щоб виключити випадки, в яких сума недобраних унаслідок цих угод податків з іноземців в Україні і з українців за межами нашої держави матиме негативний вплив на розвиток економіки України.

4.4. Теоретико-ймовірнісна оптимізаційна модель податкового регулювання міжнародного руху інвестицій

В останні десятиріччя відбулися глибокі зміни в характері та рушійних силах світового економічного процесу, співвідношенні стабілізуючих і дестабілізуючих факторів, їх взаємодії на поведінку основних господарюючих суб'єктів, на їхні взаємовідносини один з одним і зовнішнім світом [41, с. 3]. Усе це, звичайно, не могло не вплинути на регулювання системи оподаткування зовнішньоекономічної діяльності, особливо в частині податкового регулювання міжнародного руху інвестицій.

Формуючи системи оподаткування суб'єктів ЗЕД, необхідно шукати компроміс між збереженням справедливості в оподаткуванні й мінімізацією негативного впливу на ефективність їхньої діяльності внаслідок сплати податків до бюджету.

Рівень оптимального оподаткування залежить від структури податків, їхнього взаємозв'язку і взаємодії з компонентами економічної сфери. Тому стабільність та ефективність реалізації податкової політики у зовнішньоекономічній діяльності на практиці забезпечується завдяки обґрунтованій концепції податкової гармонізації [42, с. 45].

На сьогодні виникають певні розбіжності між практичною податковою політикою та теорією оподаткування у зовнішньоекономічній сфері. При формуванні моделі оптимальної системи оподаткування зовнішньоекономічної діяльності та податкового регулювання міжнародного руху інвестицій теорія є лише джерелом для розробки рекомендацій.

З цією метою пропонується модель оптимального оподаткування зовнішньоекономічної діяльності, аналог якої був побудований у роботі Т. Д. Ліпіхіної [43]. Пропонується вдосконалити модель за

рахунок використання ширшого математичного апарату та з урахуванням змін в економічній системі України за останні роки. Ця модель за відповідних умов адаптована під такі типи інтеграційних об'єднань, як інтеграційне угруповання з країнами СНД і Європейського Союзу за участі України.

При дослідженні цієї проблеми будується функція мети:

$$\tilde{N}(t) = \left[A \times n(t) + B \times u(t)\right] \times W(t),$$

де $C(t)$ – функція, що буде досліджуватися на мінімум;

$n(t)$ – параметри оподаткування (база оподаткування, об'єкт оподаткування, принцип оподаткування, форма оподаткування, преференційний режим, податкові пільги тощо);

$u(t)$ – вектор управління простором оподаткування, який може бути представлений обраним видом інтеграційного об'єднання;

A – вектор коефіцієнтів коригування, який визначає прозорість для дослідження простору параметрів оподаткування;

B – вектор коефіцієнтів коригування, який визначає прозорість для дослідження вектора управління;

W – вектор адаптації законодавства;

t – часові інтервали, в яких відбувається процес моделювання.

$$\grave{A} = \begin{bmatrix} \grave{A}_1 \\ \grave{A}_2 \\ \vdots \\ \grave{A}_{\grave{o}} \end{bmatrix}; \qquad \hat{A} = \begin{bmatrix} \hat{A}_1 \\ \hat{A}_2 \\ \vdots \\ \hat{A}_{\grave{o}} \end{bmatrix}; \qquad n(t) = \begin{bmatrix} n_1(t) \\ n_2(t) \\ \vdots \\ n_m(t) \end{bmatrix}; \; u(t) = \begin{bmatrix} u_1(t) \\ u_2(t) \\ \vdots \\ u_m(t) \end{bmatrix}.$$

Введемо такі значення коефіцієнтів *Ai Bi*:

$$Ai, Bi = \begin{cases} 0{,}5 – \text{повна прозорість для дослідження простору параметрів оподаткування та дослідження вектора управління;} \\ 1 – \text{часткова прозорість для дослідження простору параметрів оподаткування та дослідження вектора управління.} \end{cases}$$

$$W = \begin{bmatrix} W_1 \\ W_2 \\ \vdots \\ W_m \end{bmatrix},$$

де W – це адаптація параметрів оподаткування (база оподаткування, об'єкт оподаткування, принцип оподаткування, форма оподаткування,

преференційний режим, податкові пільги) до законодавства обраних видів інтеграційних об'єднань. $W \in [0;1]$, якщо $W = 0$ означає повну адаптацію до законодавства; якщо $W = 1$ – податкове законодавство, неадаптоване до законодавства інтеграційних об'єднань.

Зауважимо, що добуток векторів визначається так:

$$\vec{a} \times \vec{b} = \begin{pmatrix} a_1 b_1 \\ a_2 b_2 \\ \vdots \\ a_m b_m \end{pmatrix} - m\text{-мірний вектор;} \qquad (4.1)$$

$\vec{a} \times \vec{b} = \sum_{i=1}^{m} a_i b_i$ – скалярний добуток векторів $\vec{a}$ і $\vec{b}$.

Визначимо $\overline{L(t)}$ – вектор сукупного аналізу системи оподаткування міжнародного руху інвестицій, що враховує параметри оподаткування $n(t)$ і їхню прозорість для дослідження простору параметрів оподаткування $\vec{A}$; вектор управління простором оподаткування $\overline{u(t)}$ і його прозорість для дослідження вектора управління B.

$$\overrightarrow{L(t)} = \begin{bmatrix} A_1 n_1(t) + B_1 u_1(t) \\ A_2 n_2(t) + B_2 u_2(t) \\ \vdots \\ A_m n_m(t) + B_m u_m(t) \end{bmatrix}. \qquad (4.2)$$

Отже, математична інтерпретація оптимізаційної моделі матиме такий вигляд:

$$\begin{cases} \tilde{N}(t) = L(t) \times W \to \min, \\ L(t) = \vec{A} \times \vec{n} + \vec{B} \times \vec{u}. \end{cases} \qquad (4.3)$$

Максимальна адаптація податкового законодавства України до заданих типів інтеграційних об'єднань відповідає $\tilde{N}(t) = 0$.

Простір оподаткування міжнародного руху інвестицій ($П0$) з урахуванням адаптації податкового законодавства до визначених

типів інтеграційних об'єднань можна подати у формі *m*-мірного вектора: $\ddot{I}_0(t) = L(t) \times W$.

Повна адаптація відповідає $\ddot{I}_0(t) \to \vec{0}$.

Аналіз діючої в Україні системи оподаткування міжнародних інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності дозволяє зробити припущення про те, що монотонний простір оподаткування має певні домінуючі зони.

Виникає питання про математичну модель, що враховує різноманітні стани системи оподаткування міжнародного руху інвестицій, зовнішньоекономічної діяльності та ймовірності, з якими можуть відбуватися переходи системи із одного стану в інший. Пропонується розв'язати цю проблему, використовуючи таку ймовірнісну структуру, як процес марковського відновлення [46, с. 12]:

$$\{\xi_n; \quad \theta_n; \ \ddot{i} \geq 0\},$$

де ξ_n – стан системи оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності;

θ_n – час, упродовж якого система оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності перебуває у стані ξ_n.

Цей процес задається стохастичним ядром:

$$Q(t; \ x; \ S) = P\{\xi_{n+1} \in S; Q_{n+1} \leq t \,|\, \xi_n = x\}, \qquad (4.4)$$

де x – стан, в якому перебуває система оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності;

t – час перебування в стані x;

S – стан, в який переходить система оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності.

Нехай $\Omega = \{\alpha_i; \quad i \in N\}$,

де Ω – простір усіх станів оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності; α_i – стан системи

оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності; $\alpha_i^* = \alpha_i^{îïò}$ – стан, що відповідає оптимальній системі оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності.

Управління простором оподаткування здійснюється шляхом визначення керуючого впливу з боку відповідного інтеграційного об'єднання.

Керованість системи (4.3) визначатимемо: для будь-яких точок, що визначають положення системи оподаткування у просторі станів α_i і α_j існує обмежене керування, $U = U(t)$, що переводить систему за кінцевий час із стану α_j у стан α_i.

Кореляційна залежність між еталонним та апріорним вектором управління для кожного варіанта інтеграції визначає адаптацію обраного інтеграційного об'єднання при розгляді питання створення оптимального управління системою оподаткування.

Порівняємо еталонний та апріорний вектори управління:

$$U_{eò} = \begin{bmatrix} u_1 \\ u_2 \\ u_k \end{bmatrix}; \; U_{àïð} = \begin{bmatrix} u_1 \\ u_2 \\ u_m \end{bmatrix}. \qquad (4.5)$$

Тотожність керуючих впливів Uет і Uапр визначається за умови рівності розмірності k і m векторів. Розглядаємо керуючі впливи векторів Uет і Uапр, що здійснюються за однакові проміжки часу. Тотожність впливу Uет і Uапр визначається кореляційною залежністю:

$$K_{em,\,àïð} = \frac{ÌU_{em}U_{àïð} - ÌU_{em} \cdot ÌU_{àïð}}{\sigma_{U_{em}} \cdot \sigma_{U_{àïð}}}. \qquad (4.6)$$

Зрозуміло, що в дійсності для досліджуваної моделі оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності можливими є певні відхилення апріорного вектора керування від еталонного. Цю розбіжність характеризує зменшення імовірності

покращення системи оподаткування у простір стану із положення, що визначається, в положення. Зменшити розбіжність пропонуємо коригуванням апріорного вектора за допомогою коригуючого коефіцієнта B, причому кореляційна залежність має прямувати до 1; $K_{\acute{y}\grave{o},\grave{a}\ddot{i}\eth} \to 1$.

Важливим фактором для реалізації досліджуваної оптимізаційної моделі є доступність для спостереження, що оцінюється вектором A, а керованість вектором управління u.

Можливі гіпотези про поведінку вектора адаптації системи оподаткування за умови скінченної кількості обраних інтеграційних об'єднань:

– перша гіпотеза передбачає максимально адаптовану систему законодавства для всіх учасників міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності у межах інтеграційного об'єднання;

– друга гіпотеза має розбіжності у системі законодавства для учасників міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності у межах інтеграційного об'єднання.

При застосуванні першої гіпотези математичне очікування вектора адаптації законодавства дорівнюватиме нулю:

$$M = M[W] = 0. \tag{4.7}$$

Кореляційна залежність дорівнюватиме якійсь постійній величині, яка визначається взаємним розташуванням законодавчих впливів:

$$K_{1,2} = \frac{\grave{I}W_{\ 1}W_2 - \grave{I}W_{\ 1} \cdot \grave{I}W_{\ 2}}{\sigma W_1 \sigma W_2} = const, \tag{4.8}$$

$$\hat{E}_{1,2} \in [-1;1].$$

Використовуючи ці залежності, рівняння набуде вигляду:

$$C(t) = An(t) + u(t). \tag{4.9}$$

Таким чином, система оподаткування визначається простором параметрів, що спостерігається, і вектором керованості при детермінованій законодавчій базі.

При застосуванні другої гіпотези математичне очікування вектора адаптації законодавства дорівнюватиме деякому розміру, що визначає глибину неузгодженості систем:

$$\grave{I} \quad = \grave{I} \quad [W] = \Delta. \tag{4.10}$$

Глибина і характер неузгодженості законодавств визначається кореляційною залежністю:

$$K_{1,2} = \frac{\grave{I}W_{\ 1}W_2 - \grave{I}W_{\ 1} \cdot \grave{I}W_{\ 2}}{\sigma W_1 \sigma W_2} = \gamma, \tag{4.11}$$

де = (W1,W2,) 0.

За наявності другої гіпотези система оподатковування визначатиметься залежністю (1).

Аналіз двох можливих гіпотез на систему оподаткування дозволяє зробити висновок про те, що оптимальну модель буде отримано при реалізації першої гіпотези.

Таким чином, сукупність залежностей, а саме функція мети, що досліджувалась на мінімум, вектор сукупного аналізу системи оподаткування міжнародного руху інвестицій і зовнішньоекономічної діяльності та кореляційна залежність між еталонним й апріорним вектором управління для кожного варіанта інтеграції, тобто залежності являють собою математичну модель оподаткування, яка надає можливість адаптації системи оподаткування міжнародного руху інвестицій та зовнішньоекономічної діяльності до норм оподаткування визначених інтеграційних об'єднань.

Забезпечення ефективного розвитку економіки України потребує активної участі у світових інтеграційних процесах і поглиблення своїх зовнішньоекономічних зв'язків. Для досягнення цієї мети перш за все необхідно подолати такі перешкоди, як недосконаліть і нестабільність податкового законодавства, неспроможність вчасно й адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в системі оподаткування на міжнародному ринку.

Підводячи підсумки, зазначимо, що в останні роки набула значної актуальності проблематика існування податкової конкуренції, а

саме конкуренції між країнами у сфері оподаткування, яка призводить до перерозподілу між цими країнами іноземних інвестицій. Глобальна податкова конкуренція сприяла реформуванню національних податкових систем.

Завдяки податковій конкуренції відбувається орієнтація податкової діяльності країн на забезпечення економічного зростання та створення сприятливого інвестиційного клімату.

Аналіз звіту ЮНКТАД показує величезні світові потреби фінансування для сталого розвитку та важливу роль ПІІ в подоланні інвестиційного розриву, особливо в країнах, що розвиваються. Тому пріоритетом має бути зміцнення глобального інвестиційного клімату, що охоплює як ПІІ, так і міжнародний податковий режим, кращу керованість та узгодженість в управлінні взаємодією міжнародною інвестиційною та податковою політиками.

На відміну від перших років незалежності вже створено певний механізм податкового регулювання руху інвестицій, який виконує багато важливих функцій. Однак це не означає, що всі проблеми вже вирішені. Що стосується податкових важелів регулювання міжнародного руху інвестицій, то, незважаючи на ряд заходів, які дозволили створити податковий бар'єр на шляху вивозу капіталів, ситуацію все ще не можна визнати достатньо сприятливою.

В умовах диверсифікованості національних систем оподаткування та існування недосконалих механізмів уникнення міжнародного подвійного оподаткування функціонування національної економіки в глобальному конкурентному середовищі слід визнати проблематичним.

На сьогодні в умовах фінансової кризи не можна виключити навіть ті випадки, коли може відбутися приплив інвестицій в Україну, оскільки українські підприємці через свої компанії будуть вимушені підтримувати життєдіяльність на своїй основній батьківщині.

Для ефективності механізму податкового регулювання міжнародного руху інвестицій необхідно не змінювати «правила гри» на інвестиційному ринку залежно від того, хто керує урядом, а залишати їх зрозумілими і стабільними, що надасть змогу збільшити обсяги зовнішніх інвестицій у ті галузі та об'єкти, які сприяють переходу до інноваційно-інвестиційної моделі економічного зростання.

Узгоджені міжнародні податкові та інвестиційні стратегії можуть допомогти реалізувати синергетичний ефект від інвестиційної політики та ініціатив щодо боротьби з ухиленням від сплати податків. Ключові цілі включають: відмову від агресивних можливостей планування податків; партнерський підхід у визнанні спільних обов'язків між приймаючими країнами, країнами-донорами та посередниками; управління взаємодією міжнародних інвестицій і податкових угод; посилення ролі інвестицій, фіскального доходу для країн, що розвиваються, в подоланні ухилення від податків.

4.5. Ідентифікація напрямів активізації інвестиційної діяльності як об'єкта податкового стимулювання

Високий рівень тіньової економіки, корупція, складність адміністрування податків, постійна зміна податкового законодавства спричиняють негативний вплив на погіршення інвестиційного клімату в Україні. Враховуючи, що без активізації інвестиційної діяльності неможливо забезпечити економічне зростання в країні, принципово важливим постає питання ідентифікації напрямів активізації інвестиційної діяльності як об'єкта податкового стимулювання.

Вивченням сутності інвестиційної діяльності займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені-економісти. Серед них: Дж. Г. Александер, Дж. В Бейлі, І. О. Бланк, М. І. Бондар, Л. Дж. Гітман, Дж. Кейнс, Ю. М. Коваленко, В. В. Корнєєв, Я. Д. Крупка, І. В. Майорова, А. С. Музичеко, А. А. Пересада, В. Г. Федоренко, В. П. Шарп та багато інших. Їхні результати є науково значимими та практично цінними. Проте динамічні зміни економічних відносин спричиняють необхідність постійного переосмислення сутності інвестиційної діяльності, особливо у контексті її податкового стимулювання.

З метою детального дослідження впливу оподаткування на інвестиційну діяльність необхідно визначитись із термінологічним апаратом, а саме дослідити сутність понять «інвестиції», «інвестиційна діяльність», «активізація інвестиційної діяльності».

З метою вивчення підходів вчених до визначення категорії «інвестиції» вважаємо за доцільне відобразити їхню структуру у вигляді такої семантичної транскрипції: [те, що за певних умов може бути

інвестиціями] + [умови, за яких те, що може бути інвестиціями, ними стає]. Розглянемо окремо кожну з визначених частин дефініції «інвестиції».

Першою і основною частиною трактування сутності поняття «інвестиції» є визначення «того, що за певних умов може бути інвестиціями» (вкладення капіталу …; вкладення у капітал …; капітальні вкладення …; спосіб розміщення капіталу …; придбання капіталу …; використання капіталу …; капітал …; вкладення коштів …; вкладення в цінні папери …; цінні папери …; те, що вкладається на завтра …; вкладення фінансових та економічних ресурсів …; придбання засобів виробництва …; розміщення коштів у фінансові підприємства …; грошові, майнові та інтелектуальні цінності …; поточний приріст цінності капітального майна …; сукупність витрат …; витрати грошових коштів …; сукупність засобів …; господарська операція …; покупка активів …; активи …; процес …; відносини …; частина доходу …; економічні ресурси …; відмова від певної цінності …; економічний інструмент, у який можна вкласти кошти …; обмін сьогоднішньої вартості на майбутню …; перетворення ресурсів у витрати …; здійснення будь-яких економічних проектів …; частка валового внутрішнього продукту …).

Наявність досить значних розбіжностей у думках науковців щодо трактування поняття «інвестиції» свідчить не лише про відсутність єдності у поглядах, а й про нагальну потребу в дослідженні сутності цієї економічної категорії (у цілому ж переважна більшість вчених під тим, що за певних умов може стати інвестиціями, розуміють вкладення капіталу).

Другою частиною семантичної транскрипції трактування сутності поняття «інвестиції» є визначення «умов, за яких те, що може бути інвестиціями, ними стає» (вкладення у види діяльності, ризикованість, вкладення у галузі економіки, вкладення у сфери економіки, довгостроковість, об'єкти вкладення, мета вкладень, цілеспрямованість, територіальні межі вкладень).

Щодо видів діяльності, вкладення капіталу в які забезпечує його ідентифікацію як інвестицій, варто відмітити, що основною їхньою ознакою є цілеспрямованість на отримання прибутку (доходу) та (або) досягнення позитивного соціального ефекту.

Таку умову ідентифікації інвестицій, як ризикованість, зазначають Д. Доунс та Дж. Є. Гудман [1, с. 238]. Проте її виділення у терміні «інвестиції» може бути доцільним, якщо не зазначається попередня ознака «вкладення в об'єкти господарської діяльності». Адже у такому трактуванні ризикованість уже враховується. Вона є характерною особливістю підприємницької (комерційної) діяльності.

На нашу думку, такі умови, як «вкладення в галузі», «сфери економіки» і «територіальні межі вкладень», є необов'язковими, адже вони не вносять до визначення суттєвого змістовного наповнення.

Що ж стосується умови «об'єкти вкладення», то вважаємо за доцільне формулювання цієї ознаки як «вкладення в об'єкти господарської діяльності».

Довгостроковість вкладень як умова ідентифікації сутності інвестицій є дискусійною ознакою. По-перше, термін «довгостроковість» має загальний характер, залишаючи незрозумілим, який саме термін часу мається на увазі.

Наступні дві умови визнання вкладень капіталу інвестиціями – це «цілеспрямованість» та «мета вкладень». Вони тісно пов'язані між собою. Адже, по суті, терміни «ціль» і «мета» є синонімами й обидва зорієнтовані на бажаний кінцевий ефект. Тому їхній розгляд вважаємо за необхідне здійснювати паралельно.

Серед можливих варіантів цілеспрямованості процесу вкладення капіталу найбільш загальним є очікування майбутньої вигоди. Усі інші формулювання є можливим частковим, але не повним проявом такої вигоди.

Мета вкладень капіталу як сутнісна ознака інвестицій є аналогічною характеристиці «цілеспрямованість». Проте на неї науковці звертають більше уваги. Метою вкладення капіталу як сутнісної характеристики інвестицій варто вважати отримання вигод (як економічних, так і неекономічних) або збереження та/або збільшення капіталу (одержання прибутку та/або доходу) та/або досягнення соціального ефекту.

Важливе значення має і розуміння сутності інвестицій у контексті гносеологічного підходу, в основу якого покладено пізнання цієї економічної категорії залежно від поставлених перед дослідником цілей. З таких позицій доречно виділити емпіричний та методологічний підхід.

У рамках емпіричного підходу інвестиції розглядаються у контексті забезпечення ефективності практичної реалізації функцій управління. Цьому підходу притаманне пізнання сутності інвестицій у статиці – ідентифікуються останні у конкретний момент часу без комплексного врахування минулих та майбутніх причинно-наслідкових зв'язків. Емпіричний підхід вимагає від формулювання визначення терміна «інвестиції» чіткості, яка надасть можливість ефективно реалізовувати облікову, аналітичну, контрольну й організаційну функції менеджменту на єдиних методологічних засадах. Для визначення терміна «інвестиції» на основі емпіричного підходу притаманна чіткість, однозначність і разом з тим максимальна наближеність до комплексності розуміння та пізнання сутності цієї економічної категорії. Визначення цього підходу повинні знаходити своє відображення в законодавстві та нормативно-правових актах. Трактування дефініції «інвестиції» у контексті емпіричного підходу повинно ґрунтуватися на уніфікованому розкритті сутності категорії «капітал» і разом з тим враховувати суттєві умови, які є важливими для ідентифікації вкладень капіталу як інвестицій. Вважаємо, що найобґрунтованішим визначенням терміна «інвестиції» з цього підходу є його формулювання як активів, що вкладаються в об'єкти господарської діяльності з метою збільшення (збереження) капіталу та/або досягнення соціального ефекту.

Методологічний підхід підпорядкований трактуванню терміна «інвестиції» у контексті виявлення природи причинно-наслідкових зв'язків у ході пізнання сутності фінансових, економічних та соціальних процесів. Цьому підходу притаманне визначення сутності інвестицій у динаміці, тобто характеристика їх як процесу (динамічних змін у часі), обумовленого комплексним пізнанням природи причинно-наслідкових зв'язків, пов'язаних із здійсненням інвестиційної діяльності. Методологічний підхід яскраво демонструє загальне визначення інвестицій як вкладення капіталу з метою його збільшення в майбутньому. Одночасно варто зазначити, що існують і інші трактування, де за основу береться капітал, проте вони дещо по-іншому сформульовані: «вкладення у капітал …», «капітальні вкладення …», «спосіб розміщення капіталу …», «придбання капіталу …», «використання капіталу …». Разом з тим і трактування самого терміна «капітал» не є однозначним.

Серед сучасних досліджень сутності капіталу потрібно зазначити монографію Л. Г. Ловінської «Оцінка в бухгалтерському обліку», де вченою було узагальнено підходи до трактування сутності капіталу: предметно-функціональний (капітал як нагромадження праці), соціально-економічний (капітал як специфічні відносини), грошовий (капітал як фінансовий ресурс), ототожнення капіталу з часом та трактування капіталу як певного вкладення, яке забезпечить надходження доходу. Особисто Л. Г. Ловінська підтримує точку зору А. А. Чухно, відповідно до якої капітал – це благо, використання якого надає можливість збільшити майбутні блага [2, с. 50].

Різні підходи до трактування сутності капіталу є першоджерелом для характеристики вченими інвестицій як: «вкладення коштів …», «вкладення фінансових та економічних ресурсів …», «покупку активів …», «економічні ресурси …», «активи …», «відносини …», «розміщення коштів …».

З позиції взаємозв'язку трактування терміна «інвестиції» з існуючими концепціями визначення сутності капіталу здійснював дослідження І. С. Мареха [3, с. 230]. Він виділяє чотири групи концепції трактування поняття «капітал»: предметно-функціональний підхід, соціально-економічний підхід, монетарну концепцію та концепцію часової цінності, і на їхній основі обґрунтовує класифікацію наукових поглядів до визначення категорії «інвестиції», відповідно до якої існують витратний, ресурсний, цільовий, майновий, гедоністичний підходи та розуміння інвестицій як соціально-економічної категорії [3, с. 237–238].

У цілому, погоджуючись із доцільністю класифікації підходів до трактування сутності дефініції «інвестиції» залежно від концептуальних теорій пізнання природи капіталу, вважаємо за доцільне використовувати теорії капіталу, запропоновані Л. Г. Ловінською, що дозволяє зосередити увагу на всіх особливостях прояву капіталу і, відповідно, забезпечує реалізацію гносеологічного підходу до визначення змістовного наповнення різнобічного поняття «інвестиції».

Узагальнюючи трактування вченими сутності інвестицій та капіталу, потрібно відмітити взаємозалежність класифікації підходів до визначення дефініції «інвестиції» з концептуальними засадами розуміння такої економічної категорії, як «капітал» (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Класифікація підходів до трактування сутності дефініції «інвестиції» залежно від концептуальних теорій пізнання природи капіталу

№ з/п	Концептуальні теорії капіталу	Трактування сутності інвестицій	
		Підходи	**Інвестиції визначаються як …**
1.	Предметно-функціональний (капітал як нагромадження праці)	Ресурсний підхід	цінні папери …
			капітал …
			вкладення фінансових та економічних ресурсів …
			розміщення коштів …
			грошові, майнові та інтелектуальні цінності …
			активи …
			частина доходу …
			економічні ресурси …
			частка валового внутрішнього продукту …
2.	Соціально-економічний (капітал як специфічні відносини)	Соціально-економічний підхід	господарська операція …
			процес …
			відносини …
			перетворення ресурсів у витрати …
			здійснення будь-яких економічних проектів …
3.	Грошовий (капітал як фінансовий ресурс)	Витратний підхід	вкладення коштів …
			придбання засобів виробництва …
			сукупність витрат …
			витрати грошових коштів …
4.	Ототожнення капіталу з часом	Гедоністичний підхід	те, що вкладається на завтра …
			відмова від певної цінності сьогодні…
			обмін сьогоднішньої вартості на майбутню …
5.	Трактування капіталу як певного вкладення, яке забезпечить надходження доходу	Майновий підхід	вкладення капіталу …
			вкладення у капітал …
			капітальні вкладення …
			спосіб розміщення капіталу …
			придбання капіталу …
			використання капіталу …
			поточний приріст цінності капітального майна …
			вкладення в цінні папери …
			сукупність засобів …
			покупка активів …
			економічний інструмент, у який можна вкласти кошти …

Характеризуючи підходи до трактування категорії «інвестиції», варто зазначити, що ресурсний підхід передбачає пояснення сутності інвестицій на основі абсолютизації ресурсів як базової складової інвестування, ігнорування руху інвестицій: їхні перетворення у витрати і

в подальшому у продукт інвестиційної діяльності; витратний – розкриття сутності інвестицій через призму витрат (оплат) без врахування джерел їхнього утворення (процесу перетворення ресурсів у витрати); соціально-економічний – характеристику інвестиції як цілісний процес із комплексним врахуванням послідовності змін форм вартості, притаманних соціально-економічним аспектам інвестиційній діяльності, які являють собою динамічний взаємозв'язок «ресурси-витрати-дохід»; гедоністичний – розкриття сутності інвестицій з позиції корисливого, матеріально орієнтованого задоволення в майбутньому реально існуючим на поточний час благом; майновий – послідовну трансформацію капіталу в предмети майна.

Комплексне розуміння підходів до визначення інвестицій підпорядковане відображенню усіх можливих форм їхнього прояву, що, у свою чергу, дозволяє з якісно нової позиції розглянути сутнісні аспекти інвестиційної діяльності.

Перш за все зазначимо, що, незважаючи на наявність в економічній літературі різноманітних за формою тлумачення сутності інвестиційної діяльності, переважна більшість науковців проявляє єдність у змістовному наповненні визначення поняття «інвестиційна діяльність». Під ним розуміють сукупність дій громадян, юридичних осіб і держави стосовно реалізації інвестицій. Тотожне визначення інвестиційної діяльності наведено і в основному Законі України від 18 вересня 1991 року № 1560-XII «Про інвестиційну діяльність». Цим же законом чітко визначені об'єкти та суб'єкти інвестиційної діяльності. До об'єктів належить будь-яке майно, в тому числі основні фонди й оборотні кошти в усіх галузях економіки, цінні папери (за винятком векселів), цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об'єкти власності, а також майнові права. Суб'єктами (інвесторами і часниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, а також держави [4]. У свою чергу, під терміном «активізація інвестиційної діяльності» розуміємо підвищення рівня інтенсивності дій громадян, юридичних осіб і держави стосовно реалізації інвестицій. Враховуючи, що слово «підвищення» передбачає співвідношення до фактично наявного, логічним є твердження щодо короткотерміновості (або більш точно – обмеженості в часі) процесу активізації інвестиційної діяльності.

Що ж стосується безпосередньо сутнісних аспектів інвестиційної діяльності, то враховуючи, що остання є сукупністю дій з реалізації інвестицій, обґрунтованим є висновок щодо притаманності інвестиційній діяльності особливостей усіх можливих форм прояву інвестицій. Відповідно до вищесказаного доцільно розглядати ресурсний (передбачає наявність суб'єктів господарської діяльності, які мають потребу в інвестиційних ресурсах), витратний (ґрунтується на наявності суб'єктів інвестиційної діяльності, які готові понести інвестиційні витрати), соціально-економічний (оснований на розумінні інвестиційної діяльності як процесу, у межах якого перетинаються різні соціально-економічні відносини), гедоністичний (базується на розумінні суб'єктами інвестування наявності часового лагу між вкладенням капіталу та очікуваними результатами і зорієнтований на отримання прибутку) та майновий (передбачає готовність інвесторів приймати рішення щодо зміни форм капіталу) аспекти інвестиційної діяльності.

Розуміння визначених вище сутнісних аспектів інвестиційної діяльності надає можливість чітко окреслити напрями активізації інвестиційної діяльності (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Напрями активізації інвестиційної діяльності

Сутнісні аспекти інвестиційної діяльності	Напрями активізації інвестиційної діяльності
Ресурсний	Створення передумов для наявності у суб'єктів господарювання інвестиційних ресурсів
Витратний	Стимулювання суб'єктів господарської діяльності до інвестування
Соціально-економічний	Створення сприятливих соціально-економічних передумов (поліпшення інвестиційного клімату, забезпечення високих соціальних стандартів життя тощо)
Гедоністичний	Створення передумов для прибутковості інвестування
Майновий	Стимулювання готовності прийняття рішення суб'єктами господарської діяльності щодо зміни форм капіталу

Визначені напрями активізації інвестиційної діяльності є об'єктами управлінського впливу, у тому числі і за рахунок використання оподаткування.

При цьому необхідно розуміти, що оподаткування може здійснювати різний вплив на інвестиційну діяльність. По-перше, за рахунок податкового інструментарію формуються загальні правила оподаткування інвестиційної діяльності. По-друге, у разі необхідності інструментарій податкового регулювання може бути використаний і на стримання або взагалі припинення певної інвестиційної діяльності. По-третє, за рахунок податкового інструментарію можна забезпечити активізацію інвестиційної діяльності.

Проте ефективність використання оподаткування з метою впливу на активізацію інвестиційної діяльності значною мірою залежить від наукової обґрунтованості та чіткого розуміння природи дії податкового інструментарію на інвестиційні процеси.

Дослідження сутності активізації інвестиційної діяльності як об'єкта реалізації податкового впливу у контексті взаємозв'язку понять «інвестиції» – «інвестиційна діяльність» – «активізація інвестиційної діяльності» надало підстави констатувати такі узагальнення:

1. Результати аналізу семантичної транскрипції визначення сутності інвестицій з гносеологічної позиції обґрунтували доцільність виділення методологічного (підпорядкованої цілям абстрактного пізнання об'єктивних економічних закономірностей) та емпіричного (спрямованої на практичну реалізацію управлінської функції) підходів.

2. Відповідно до емпіричного підходу під інвестиціями потрібно розуміти активи, що вкладаються в об'єкти господарської діяльності з метою збільшення (збереження) капіталу та/або досягнення соціального ефекту. Саме так запропоновано трактувати термін «інвестиції» у вітчизняному законодавстві (у першу чергу, потрібно внести зміни до Податкового кодексу України та Закону України «Про інвестиційну діяльність»).

3. При дослідженні сутності інвестицій на основі методологічного підходу вдалося класифікувати погляди вчених щодо трактування поняття «інвестиції» залежно від концептуальних теорій пізнання природи капіталу. Це, у свою чергу, дозволило виділити сутнісні аспекти інвестиційної діяльності (ресурсний, соціально-економічний, витратний, гедоністичний та майновий), що були взяті за основу при визначенні напрямів активізації інвестиційної діяльності (створення передумов для наявності у суб'єктів господарювання інвестиційних

ресурсів, стимулювання суб'єктів господарської діяльності до інвестування, створення сприятливих соціально-економічних передумов, стимулювання готовності прийняття рішення суб'єктами господарської діяльності щодо зміни форм капіталу, створення передумов для прибутковості інвестування), на які і потрібно здійснювати вплив через оподаткування.

У подальших дослідженнях вбачається за необхідне проаналізувати вплив різних інструментів податкового стимулювання на активізацію інвестиційної діяльності у розрізі визначених напрямів останньої.

Список використаних джерел у розділі 4

Підрозділи 4.1.–4.4

1. Дернберг Р. Международное налогообложение / Р. Дернберг; пер. с англ. – М. : ЮНИТИ, 1997. – 375 с.

2. Morisset J., Pirnia N. How Tax Policy and Incentives Affect Foreign Direct Investment. A Review. – Foreign Investment Advisory Service, International Finance Corporation and the World Bank, 2001.

3. Musgrave R. A., Musgrave P. B. Public Finance in Theory and Practice. Fourth ed. – New York : McGraw-Hill, 1984. – 824 p.

4. Rosen Harvey S. Public Finance. 3rd ed. – Burr Ridge, Illinois: Irwin, 1992. – 657 p.

5. Сапир Ж. Усиление валютного контроля и контроля за капиталом в России / Ж. Сапир // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 6. – С. 105–119.

6. Стігліц Джозеф Е. Економіка державного сектора / Стігліц Джозеф Е.; пер. з англ. А. Олійник, Р. Сільський. – К. : Основи, 1998. – 854 с.

7. Абалкин Л. Качественные изменения структуры финансового рынка и бегство капитала из России / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 2000. – № 2. – С. 4–14.

8. Вишневський В. П. Міжнародні аспекти оподаткування / В. П. Вишневський, О. В. Грєчішкін // Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України : у 6 т. – К. : НДФІ, 2004. – Т. 3 : Розвиток системи податків як основи зміцнення державних фінансів. – С. 89–102.

9. Гаврилюк О. В. Методи криміналізації та відпливу капіталів / О. В. Гаврилюк // Фінанси України. – 2000. – № 10. – С. 19–29.

10. Сутырин С. Ф. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике / С. Ф. Сутырин, А. И. Погорлецкий. – СПб. : Изд-во В. А. Михайлова, Изд-во «Полиус», 1998. – 577 с.

11. UNCTAD, World Investment Report 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2014_en.pdf.

12. UNCTAD, World Investment Report 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2015_en.pdf.

13. UNCTAD, World Investment Report 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unctad.org/en/docs/wir2001overview_en.pdf.

14. UNCTAD, World Investment Report 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unctad.org/en/Docs/wir2010_en.pdf.

15. UNCTAD, World Investment Report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.pdf.

16. Балашова М. А. Об эволюции конкуренции на макроуровне экономики и особенностях современной межстрановой борьбы / М. А. Балашова // Известия ИГЭА. – 2013. – № 3 (89). – С. 76–84.

17. Рейтинг Global 500 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //money.cnn.com/2012/full_list/index.html.

18. Державна служба статистики України: зовнішньоекономічна діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua.

19. Напрями розвитку фінансової системи України в сучасних умовах : наук.-практ. конф., Київ, 23–24 берез. 2007 р. : у 2–х ч. / редкол. : І. Я. Чугунов (голова) та ін. – К. : НДФІ, 2007. – С. 243–247.

20. Соколовська А. М. Податковий кодекс як фактор фінансової стабілізації / А. М. Соколовська // Фінанси України. – 1999. – № 1. – С. 53–64.

21. Інтеграційні процеси та розвиток фінансової системи України : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29–30 листопада 2006 року. – Х. : ФОП Лібуркіна Л. М., 2006. – С. 25–27.

22. Внешнеэкономическая деятельность: организация, управление, прогнозирование / Макогон Ю. В., Кравченко В. А., Кравцова В. В., Марченко М. Ю. ; под общ. ред. проф. Ю. В. Макогона. – Донецк : ДонНУ, 2001. – С. 14.

23. Управління зовнішньоекономічною діяльністю : навч. посібник. – 2-е вид., випр. і доп.; за заг. ред. А. І. Кредісова. – К. : ВІРА-Р, 2002. – С. 40–56.

24. Сакс Дж. Д. Макроэкономика. Глобальный подход / Дж. Д. Сакс, Ф. Б. Ларрен; пер. с англ. – М. : Дело, 1999. – С. 173.

25. Джантуханова Э. В. Совершенствование методов государственного регулирования инвестиций в сфере корпоративного налогообложения : автореф. дисс. на соискание науч. степени к.э.н. : 08.00.05 / Э. В. Джантуханова ; Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова. – М., 2006. – 19 с.

26. Абрамович І. В. Напрями активізації державної політики щодо залучення іноземних інвестицій в економіку України / І. В. Абрамович // Економіка та держава. – 2006. – № 9. – С. 25–27.

27. Гречишкин А. В. Налоговое регулирование международного движения капитала : дисс. ... кандидата экономических наук / А. В. Гречишкин ; НАНУ Институт экономики промышленности. – Донецк, 2004.

28. Tax Treaty Override // Model Tax Convention on Income and on Capital, OECD Committee on Fiscal Affairs, Volume II, OECD. – Paris, 2000. – P. 3.

29. Шелегеда Б. Г. Внешнеэкономическая деятельность предприятия / Б. Г. Шелегеда, О. М. Савинова, В. И. Ландик. – Донецк : ДИЭХП; Сталкер, 2003. – С. 14–15.

30. The penguin international dictionary of finance. Graham Bannock and William Manser. London, 1995. – 344 p.

31. Сутормiна В. М. Держава – податки – бізнес. (Із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки) : монографія / В. М. Сутормiна, В. М. Федоров, В. Л. Андрущенко. – К. : Либідь, 1992. – 328 с.

32. Кучерявенко Н. П. Налоговое право : учебник / Н. П. Кучерявенко. – Харьков : Легас, 2001. – 584 с.

33. Радченко А. Міжнародні договори України про уникнення подвійного оподаткування: деякі аспекти оподаткування фізичних осіб / А. Радченко // Бухгалтерія. – 2001. – № 8 (423). – С. 89–95.

34. Толкушкин А. В. Налоги и налогообложение: Энциклопедический словарь / А. В. Толкушкин. – М. : Юристъ, 2000. – 512 с.

35. Лазебник Л. Уникнення подвійного оподаткування як напрям удосконалення інституту зовнішньоекономічного співробітництва в Україні / Л. Лазебник, М. Корж // Науковий вісник Академії ДПС України. – 2002. – № 2 (16). – С. 146–147.

36. Сомоев Р. Г. Общая теория налогов и налогообложения : учебное пособие / Р. Г. Сомоев. – М. : Издательство «ПРИОР», 2000. – 176 с.

37. Міжнародне оподаткування : навч. посіб. / за ред. Ю. Г. Козака, В. М. Сліпа. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 550 с.

38. Перов А. В. Налоги и международные соглашения России / А. В. Перов. – М. : Юрист, 2000. – 520 с.

39. Gassner, W. / Lang, M., Treaty Shopping, SWI 1994, S. 246–247.

40. Modelowa konwencja w sprawie podatku od dochodu i majątku. Czerwiec 1998. Wersja skrócona. Komitet Spraw Podatkowych OECD. Copyring by Wydawnictwo KiK Konieczny i Kruszewski, oddział Polskich Wydawnictw Profesjonalnych Sp. Z o.o., 2000 r.

41. Максимова М. Проблемы стабильности мировой экономики / М. Максимова // МЭМО. – 2004. – № 9. – С. 3.

42. Безкоровайна В. В. Податки в системі фінансового регулювання ЗЕД / В. В. Безкоровайна // Фінанси України. – 2004. – № 12. – С. 45.

43. Ліпіхіна Т. Д. Оподаткування експортно-імпортних операцій в умовах лібералізації зовнішньоекономічної діяльності : дис. … кандидата економічних наук / Т. Д. Ліпіхіна. – Київ, 2002.

44. Гмурман В. Е. Теория вероятностей и математическая статистика : учеб. пособие для вузов / В. Е. Гмурман. – 7-е изд., стер. – М. : Высш. шк., 2000. – 479 с.

45. Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей / Б. В. Гнеденко. – М. : Наука, 1969. – 432 с.

46. Королюк В. С. Процессы Марковского восстановления в задачах надежности систем / В. С. Королюк, А. Ф. Турбин. – К. : Наук. думка, 1982. – 236 с.

Підрозділ 4.5

1. Доунс Д. Финансово-инвестиционный словарь / Д. Доунс, Дж. Є. Гудман; пер. с англ. – 4-е изд. – М. : ИНФРА-М, 1997. – XXII. – 586 с.

2. Ловінська Л. Г. Оцінка в бухгалтерському обліку : монографія / Л. Г. Ловінська. – К. : КНЕУ, 2006. – 256 с.

3. Мареха І. С. Теоретико-методологічні засади визначення якості інвестицій: сутнісно-змістова основа та класифікаційні ознаки / І. С. Мареха // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 1. – С. 229–239.

4. Про інвестиційну діяльність : Закон України : від 18.09.1991 № 1560-XII // Комп'ютерно-правова система «Ліга Закон».7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.

РОЗДІЛ 5
ПОДАТКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У ФІНАНСОВОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

5.1. Структура фінансового сектору економіки України та особливості його оподаткування

В умовах реформування господарського комплексу держави та вибору нового вектора соціально-економічного розвитку, метою якого є утвердження сучасної України як країни високих економічних, політичних та соціальних стандартів, особливо актуальною є проблема забезпечення грошовими ресурсами дохідної частини державного бюджету. Вирішення цієї вкрай важливої проблеми багато в чому залежить від ефективної податкової системи та визначеної податкової політики в країні.

Оподаткування є найбільш динамічною сферою державного регулювання економіки в Україні. Разом з тим в умовах розвитку інформаційного суспільства важлива роль належить фінансовому сектору економіки, який забезпечує національне використання обмежених грошових ресурсів, розробки оптимального плану їхнього розподілу та використання. Фінансовий сектор економіки за рахунок значних масштабів має значний фіскальний потенціал, який повинен використовуватися державою з метою централізації максимально можливої кількості фінансових ресурсів.

Фінансові установи як основні учасники грошово-кредитних відносин забезпечують грошовий обіг та залучення інвестиційних ресурсів у різні сфери економіки. Фінансові установи є юридичними особами, які, в першу чергу, виступають звичайними платниками податків, і в своїй більшості великими платниками. З іншого боку, фінансові установи є посередниками між платниками податків і податковими та митними органами, а саме виступають податковими агентами щодо утримання та сплати податку з доходів фізичних осіб. Саме поєднання цих двох напрямів діяльності зумовлює особливість податкової діяльності держави у фінансовому секторі та контролю за такими установами.

У наукових працях та законодавстві України немає єдності розуміння сутності фінансових установ. Прийнято вважати (згідно із Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»), що фінансова установа – юридична особа, яка, відповідно до закону, надає одну чи декілька фінансових послуг, а також інші послуги (операції), пов'язані з наданням фінансових послуг, у випадках, прямо визначених законом, та внесена до відповідного реєстру в установленому законом порядку. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, а у випадках, прямо визначених законом, – інші послуги (операції), пов'язані з наданням фінансових послуг [5].

Фінансові установи, згідно з їхнім науковим обґрунтуванням, – це установи, організації, які входять до складу фінансової системи країни, здійснюють операції з фінансовими ресурсами чи регулюють фінансові зв'язки. Науковці також вживають поняття фінансово-кредитних інституцій, установ, які визначаються як державні чи приватні організації, уповноважені здійснювати фінансові операції з кредитування, депонування вкладів, ведення розрахункових рахунків, купівлі та продажу валюти і цінних паперів, надання фінансових послуг. Якщо розглянути це визначення з юридичної точки зору, то його недоліки полягають насамперед у переліку видів операцій фінансово-кредитних установ. Кожен з видів фінансово-кредитних установ, які, відповідно до вимог законодавства України, називаються «фінансовими установами», має власну специфіку діяльності з окремими особливостями.

Вважатимемо, що фінансові установи – це сукупність фірм різних форм власності, які займаються наданням фінансових послуг на комерційній основі та забезпечують стабільне надходження, ефективне розміщення і використання фінансових ресурсів суб'єктами економіки. Фінансові установи, які включають банки та небанківські (позабанківські) інституції, формують фінансовий сектор економіки.

Фінансовий сектор економіки України підлягає обов'язкому оподаткуванню відповідно до Податкового кодексу України. Чинне податкове законодавство України в частині, що регулює діяльність

фінансових установ дотепер, відзначається суттєвими прогалинами, суперечностями та неузгодженостями, які гальмують процес соціально-економічного розвитку держави.

Як юридична особа – платник податку, фінансова установа сплачує до компетентного органу державної влади з прямих податків такі: податок на прибуток підприємств, збір за першу реєстрацію транспортного засобу, плату за землю та збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності. Щодо непрямих податків, то це – податок на додану вартість (сплачується з окремих операцій фінансових установ), акцизний податок та мито. Крім того, банки сплачують особливий збір до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб згідно з Положенням від 02.07.2012 «Про порядок розрахунку, нарахування та сплати зборів до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб». Як податкові агенти, фінансові установи сплачують прямий податок з доходу фізичних осіб.

Фінансова установа як будь-який платник податку несе відповідальність перед законом за своєчасність та достовірність поданої до фіскальної служби інформації.

Платник податку на прибуток подає разом з відповідною податковою декларацією квартальну або річну фінансову звітність у порядку, передбаченому для подання податкової декларації. У складі фінансової звітності платник податків зазначає тимчасові та постійні податкові різниці [16].

Щодо податку на доходи фізичних осіб, то податковий агент зобов'язаний подавати у строки, встановлені цим Кодексом для податкового кварталу, податковий розрахунок сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків, а також сум нарахованого та утриманого з них податку органу Державної фіскальної служби України за місцем свого обліку. У визначених цим Кодексом випадках розрахунки подаються в електронному вигляді [16].

Акцизний податок, який є непрямим для фінансових установ, сплачується лише за операції з цінними паперами, перелік операцій з якими зазначений у ст. 213 Податкового кодексу України.

Податок на додану вартість (далі – ПДВ) є не характерним для фінансових установ, тому практично всі типові операції фінансових установ не оподатковуються ПДВ, крім операцій, пов'язаних з орендою, фінансовим лізингом, ввезенням товарів на митну територію України, та інкасації боргових вимог і факторингу.

У випадках порушення законів та вимог з питань оподаткування, які були зафіксовані внаслідок податкового контролю контролюючими органами, платники податків несуть відповідальність згідно із законодавством України.

Основними бюджетоутворюючими податками, як показує практика, є: податок на додану вартість, податок на прибуток, податок на доходи фізичних осіб. Обсяги сплати таких податків, як податок на доходи фізичних осіб та податок на додану вартість до бюджету, в розрізі платників фінансових установ не визначені, тобто не існує статистичної інформації, що унеможливлює здійснення аналізу. Таким чином, детальніше проаналізуємо вплив новацій Податкового кодексу України на обсяги надходжень саме від податку на прибуток банківських установ.

Податковим кодексом України передбачено певні зміни в оподаткуванні прибутку суб'єктів господарювання, в тому числі фінансових установ. Так, при сплаті податку на прибуток об'єктом оподаткування визнається прибуток, який визначається шляхом зменшення суми доходів звітного періоду на собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг та суму інших витрат звітного податкового періоду. Раніше об'єктом оподаткування був прибуток, який визначався шляхом зменшення суми скоригованого валового доходу звітного періоду на суму валових витрат і суму амортизаційних відрахувань [16].

Кодексом змінені також ставки податку на прибуток 23 % (з 01.04.11 по 31.12.11); 21 % (з 01.01.12 по 31.12.12); 19 % (з 01.01.13 по 31.12.13); 18 % (з 01.01.14) від оподатковуваного прибутку [16].

Піднаглядні Нацкомфінпослуг фінансові установи є учасниками ринку фінансових послуг, які спеціалізуються на окремих фінансових послугах, забезпечуючи страхування, небанківське кредитування, недержавне пенсійне забезпечення, адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах, управління майном для фінансування об'єктів будівництва та здійснення операцій з нерухомістю, надаючи послуги з фінансового лізингу та факторингу.

За 2013 рік кількість фінансових установ на обліку Державної фіскальної служби України становила 2 293 установи, серед яких небанківських – 2 113, а банків – 180. Активи фінансових установ також різняться: в банках – 1 408, 7 млрд грн, що становить 91,9 % загальних

активів фінансових установ, а в небанківських фінансових установах – 125 млрд грн (рис. 5.1).

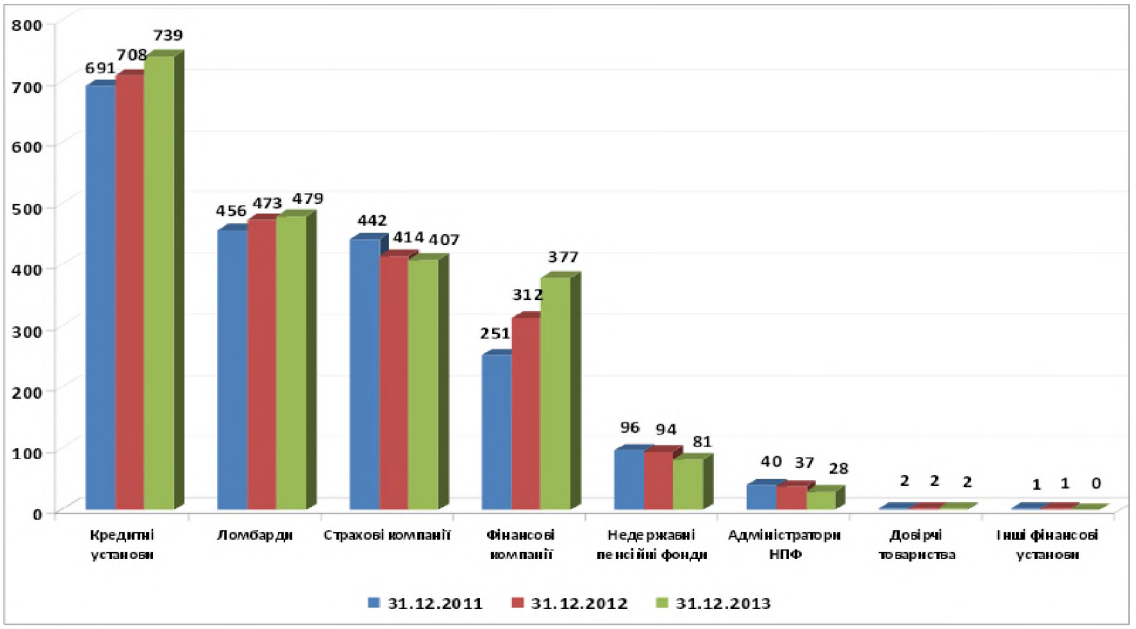

Рис. 5.1. Кількість фінансових установ у Державному реєстрі у 2011–2013 роках

Джерело: Звіт про діяльність Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2013 рік від 29 травня 2014 року. С. 32. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [сайт]. URL : http://nfp.gov.ua/files/docs/zvit/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82%202013.pdf.

Це надає змогу стверджувати, що при нарахуванні податку на прибуток підприємств банківські установи будуть найбільшими платниками цього податку серед усього фінансового сектору. Щодо суми платежів за іншими податками, то вони також будуть одними із найвищих серед усіх фінансових установ.

Банки завжди займали особливе місце в ринковій економіці та, перебуваючи у тісному зв'язку з усіма її ланками, здійснювали значний вплив як на економіку в цілому, так і на розвиток суспільства завдяки специфіці своєї діяльності. Банківські установи підпадають під вплив економічної політики держави, в тому числі й у сфері податкового регулювання. Суттєва зміна механізму оподаткування прибутку суб'єктів господарювання, зокрема і банків, не могла не відобразитися на надходженнях до бюджету. Податок на прибуток займає особливе місце в податковому регулюванні банківської діяльності. Його

обсяги є найбільшими у структурі податкових платежів, що здійснюють банки, і він є другим за значущістю податком, який формує бюджет. Податок на прибуток банків стягується за загальними нормами оподаткування прибутку підприємств і організацій з урахуванням особливостей, зумовлених специфікою джерел отримання банківського прибутку. Розрахунок об'єкта оподаткування банківських установ має свою специфіку, що зумовлено особливостями діяльності банків. Крім того, на практиці податок на прибуток фактично стягується не з реального фінансового результату банку, а з певного умовного показника, який розраховується за методикою, визначеною Податковим кодексом України [16].

Результати дослідження податкового навантаження на фінансові результати діяльності банків України засвідчили, що середній рівень податкового навантаження за аналізований період у розмірі 30,10 % адекватно відображає рівень діяльності банків. Максимальне податкове навантаження було в 2011 р. і становило 34,68 %, що пояснюється кризовими явищами та збитковістю банків. Податкове навантаження в розмірі 32,50 % в 2013 році після кризи стабілізувалося та є допустимим рівнем оподаткування відповідно до показників міжнародної практики.

Методологія оподаткування банків повинна бути взаємопов'язана з методологією податкового контролю, аналізу і моніторингу податкового потенціалу банків, що сприятиме гармонізації інтересів держави й учасників податкових відносин на ринку банківських послуг [23].

Це може позитивно вплинути на діяльність банків щодо організації їхніх взаємовідносин з податковими органами та посилення бюджетоутворюючої ролі банківської системи.

Існує необхідність в оптимізації кількості податків і спрощення бази оподаткування, яка повинна бути чіткою і зрозумілою. Сьогодні банки сплачують податки, кожен з яких має свої об'єкти, базу оподаткування, складні методики розрахунку та звітність. Через це банки змушені вкладати додаткові кошти в інформаційні бази, технологічне забезпечення, підготовку персоналу, що позначається на вартості кредитування реального сектору економіки [23].

Від того часу, як був прийнятий Податковий кодекс України, загальна кількість банківських установ зменшилась, але кількість прибуткових банків збільшувалася. Збільшився і поступово покращився

фінансовий результат діяльності деяких банківських установ порівняно з попередніми роками, що свідчить про якісне надання банківських послуг та позитивні зміни щодо законодавчого регулювання їхньої діяльності. Витрати з податку на прибуток збільшились, що свідчить про регулярні надходження в державний бюджет цього податку та його активну участь у наповненні дохідної частини бюджету. Рівень податкового навантаження на фінансові установи знизився, про що говорить зменшення ставок податку на прибуток. Зміни, які відбулися після прийняття ПКУ, позитивно вплинули на надходження податку на прибуток до бюджету, оскільки чим більше застосовуватиметься динаміка до зменшення цього податку та застосування податкових пільг для установ, тим більше зростатимуть надходження до бюджету.

5.2. Оподаткування банківської діяльності в Україні

Важливу роль у функціонуванні та розвитку сучасної економічної системи, зокрема у забезпеченні стабільності та ефективності її грошово-кредитної складової, відіграють банки [9]. Від них залежить рівень надходжень у державний бюджет. Саме тому досконалість податкової системи сприятиме підвищенню ефективності роботи фінансово-кредитних організацій, у тому числі і банків.

Сучасна податкова система характеризується високим рівнем податкового навантаження, має ряд недоліків, що обумовлює з боку банку потребу ефективної організації процесу оподаткування. Для цього важливо, щоб у діяльності банку був присутній комплекс способів, що дозволяють адекватно оцінити рівень податкового навантаження і безпосередньо управляти ним при прийнятті управлінських рішень. Це можна досягнути тільки за рахунок формування чіткої структури реалізації податкових заходів – податкової політики, що здатна певною мірою зменшити, а за можливості уникнути ризиків, пов'язаних з оподаткуванням.

Щодо ролі банківських установ у податкових відносинах, то необхідно зазначити, що, з одного боку, банк виступає платником податків, а з іншого – податковим агентом [15].

Банківські доходи визначаються залежно від джерела отримання, впливу на фінансовий результат, а витрати – за елементами і характером затрат. Основну групу доходів і витрат складають доходи і

витрати від виконання банками своїх функцій на грошовому ринку, так звані операційні доходи і витрати. Вони поділяються на такі: процентні, комісійні, торговельні, інші банківські операційні доходи (витрати).

Податковим кодексом України визначено вісімнадцять загальнодержавних і п'ять місцевих податків, зборів та обов'язкових платежів до бюджетів і позабюджетних фондів, але не всі вони трапляються у практичній діяльності банку.

Банківські установи сплачують такі податки і збори: податок на прибуток; податок на додану вартість; збір за першу реєстрацію транспортних засобів; збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, єдиний соціальний внесок; збори до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (початковий, регулярний, спеціальний); збір за використання радіочастотного ресурсу; інші податки і збори.

У дослідженнях вчених можна прослідкувати розбіжність думок щодо питання про оподаткування банківських установ. Одні вважають, що оподаткування банківського сектору є недостатнім і тому доцільно посилити податкове навантаження на нього. У такому випадку надмірне податкове навантаження на доходи спонукатиме до пошуків різних методів несплати податків і неподання фінансової звітності банками. А впровадження додаткових податків з банків буде набагато ефективніше, ніж оподаткування фінансових операцій.

Протилежної думки дотримуються інші науковці, вважаючи, що податкові ставки на прибуток банків мають бути нижчими, ніж для підприємств виробничого сектору, аргументуючи це тим, що посилення податкового тиску вплине на величину процентних ставок за кредитами, а подорожчання кредитів негативно відобразиться як на виробничому секторі економіки, так і на добробуті населення [27].

На сьогодні оподаткування банків України здійснюється на загальних засадах. Державне податкове регулювання банківського сектору з економічної точки зору, передбачає проведення аналізу структури та абсолютних значень податкових надходжень до бюджету України від банків.

Аналіз виконання податкових зобов'язань вітчизняними банками свідчить про те, що з кожним роком збільшуються обсяги сплаченого вітчизняними банками податку (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Доходи та витрати банків України за 2013 р., млн грн

	Показники	Сума (млн грн)	%
1	ДОХОДИ	168 888	100,0
1.1	процентні доходи	129 932	76,9
1.2	комісійні доходи	24 974	14,8
1.3	результат від торговельних операцій	3 304	2,0
1.4	інші операційні доходи	5 112	3,0
1.5	інші доходи	2 404	1,4
1.6	повернення списаних активів	3 162	1,9
2	ВИТРАТИ	167 452	100,0
2.1	процентні витрати	80 881	48,3
2.2	комісійні витрати	3 975	2,4
2.3	інші операційні витрати	12 319	7,3
2.4	загальні адміністративні витрати	40 672	24,3
2.5	відрахування в резерви	27 975	16,7
2.6	податок на прибуток	1 630	1,0
3	ЧИСТИЙ ПРИБУТОК (ЗБИТОК)	1 436	x

Джерело: Національний банк України [Електронний ресурс]. URL : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=675824.

Доходи банків України за 2013 рік, порівняно з 2012, збільшилися на 12,3 % і становили168,9 млрд грн. Витрати банків України за 2013 рік, порівняно з 2012 роком, зросли на 15 % і становили 167,5 млрд грн. Прибуток за системою банків станом на 1 січня 2014 року становив 1,4 млрд грн.

На думку деяких економістів, оподаткування банків є недостатнім, але, на нашу думку, податкове навантаження на банки має бути нижчим, оскільки подорожчання кредитів унаслідок збільшення податкового тиску на банки негативно відобразиться на виробничому секторі економіки [21].

В Україні за останні роки взаємодія податкової і банківської систем активно висвітлюється в економічній періодиці і публіцистиці, у виступах офіційних державних посадових осіб. В економічній літературі розглядаються два основні підходи щодо оцінки рівня оподаткування банків. За першим підходом рівень оподаткування банків є недостатній і тому податкове навантаження необхідно посилити. За другим – обґрунтовують необхідність зниження податкового навантаження банківського сектору з метою більшого залучення ресурсів банків у реальну економіку [20].

Традиційно для оцінки впливу оподаткування на результати діяльності суб'єктів господарювання використовують показник податкового навантаження, який визначає частку податкових платежів до бюджету та державних цільових фондів. Джерелом інформації для розрахунків можуть бути дані фінансової та податкової звітності.

Розвиток банківської системи України та вдосконалення системи оподаткування її діяльності – це два паралельних і взаємопов'язаних шляхи. Оподаткування банківських установ відіграє значну роль у поповненні державного бюджету країни. Активізація стимулюючої функції державного регулювання оподаткування банківських установ надасть можливість досягти значних успіхів щодо зменшення фінансового дисбалансу та стабілізації економіки в цілому. Але для досягнення цього необхідно чітко сформувати ефективну методику оподаткування банків України, яка на цьому етапі здійснюється на загальних засадах, що зумовлено відсутністю окремих законодавчих актів, які б регулювали це питання, що є суттєвим недоліком, оскільки не дозволяє повністю врахувати особливості банківської діяльності та забезпечити достатній внесок банківської системи в економічне зростання.

Оподаткування банківської діяльності в Україні ще не набуло достатнього розвитку, щоб забезпечити ефективність функціонування банківської системи. Вітчизняні банки хоч і мають меншу кількість податків, але обкладаються значною кількістю зборів, що стримує розвиток економіки в цілому.

5.3. Світовий досвід банківського оподаткування

Євроінтеграційні процеси відіграють важливу роль у фінансово-економічному розвитку України. Нині структура оподаткування в зарубіжних державах характеризується високим ступенем уніфікації, застосуванням типових для всіх видів податків, хоча податкові ставки різних країн різні. Різна й специфіка національного податкового регулювання, проте це не перешкоджає більшості країнам зберігати низький податковий тягар на банківський бізнес.

Враховуючи перспективи подальшого розвитку економіки України, послідовне просування вітчизняних банків на зарубіжні ринки, Україна повинна забезпечити формування оптимальної структури

оподаткування банківських установ, яка була б зрозумілою, чіткою й ефективною.

Податкова система в Україні базується на тих же принципах побудови, що й в економічно розвинених країн Заходу. Будь-яка система податків налічує певні складові: платники податків (суб'єкти оподаткування), об'єкти і джерела податків, одиниці оподаткування, податкові ставки, терміни сплати податків до бюджету або позабюджетних фондів, до яких зараховується податкове надходження.

Основними об'єктами оподаткування є доходи (прибуток), вартість окремих товарів, певні види діяльності або операції, майно, додана вартість тощо.

Досліджуючи сучасну практику оподаткування банків у розвинених країнах світу, зауважимо такі характерні особливості: низька питома вага податків, що сплачуються банками, в доходах бюджету; застосування однакових видів податків на прибуток для підприємств і банків; повне або часткове звільнення від податку на прибуток відсотків за позиками, отриманими фізичними та юридичними особами.

Враховуючи важливість євроінтеграційних процесів в Україні, розглянемо детальніше систему оподаткування банків у країнах Європейського Союзу.

Характерною особливістю регулювання оподаткування в Європейському Союзі є відсутність загального документа, який би систематизував основні норми податкового законодавства ЄС. Положення, що визначають податкову політику в Євросоюзі, – це сукупність окремих рішень його інститутів (Ради ЄС, Європарламенту тощо), які оформлено у вигляді директив, регламентів, рішень, рекомендацій і висновків.

Сьогодні структура оподаткування в країнах Євросоюзу характеризується значним ступенем уніфікації, тобто податкові системи всіх країн – членів ЄС застосовують однакові види податків. Основні види податків, які сплачують банки в країнах – членах ЄС, наведено на рис. 5.2.

Ставки податків на прибуток у різних країнах ЄС різні. Вони певною мірою залежать від ставок місцевих податків, політики виплати банками дивідендів і муніципальних податкових ставок. У країнах ЄС з банків (зокрема, з відділень іноземних банків) зазвичай стягується податок на прибуток корпорацій (40–50 %), місцевий податок (16–50 %),

податок на прибуток, виплачений у вигляді дивідендів, податок на додану вартість (відповідно до директиви встановлюються два типи ставок: стандартна, яка не повинна бути нижчою, ніж 15 %, та занижена).

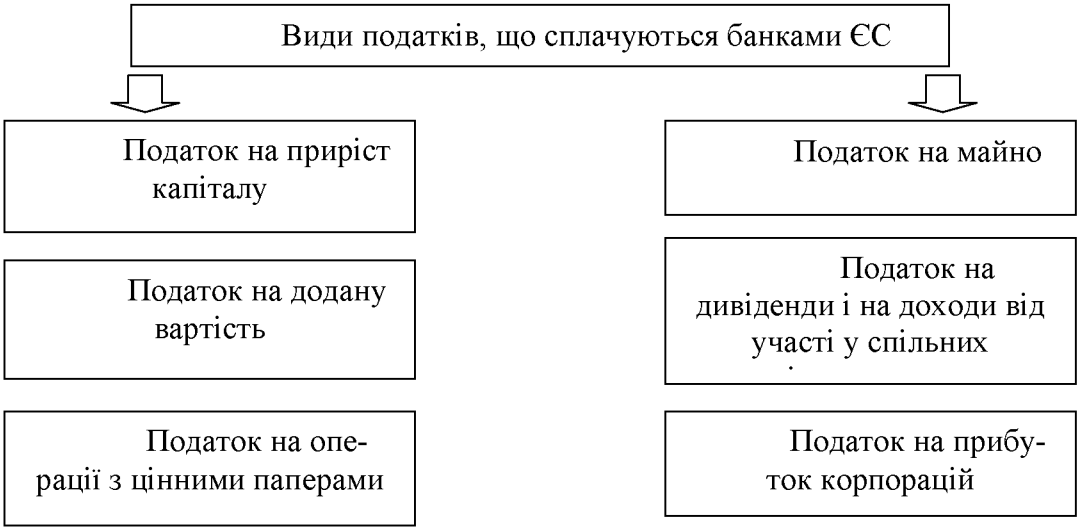

Рис. 5.2. Види податків, що сплачуються банками в країнах-членах ЄС

Джерело: Кулаковська О. Досвід оподаткування банків країн-членів ЄС та деякі проблемні питання оподаткування банків України // Вісник НБУ. 2009. № 9 (163). С. 22.

ЄС з основних видів банківських доходів (процентів, комісій тощо) ПДВ не стягується, але його сплачують із доходів за операціями лізингу, з трастових операцій, операцій зі зберігання цінностей у сейфах, видачі пластикових карток чи вексельного бланка. Оподаткування майна банків зазвичай здійснюється на рівні місцевих органів влади та муніципалітетів.

Враховуючи певні особливості діяльності банків, зупинимося на декількох нормах, що стосуються тільки операцій банків. Зокрема, включення до витрат відрахувань на створення ряду резервів і фондів: знецінення запасів, сумнівних боржників, майбутні збитки тощо. Найширше застосування резервні фонди отримали у Німеччині. Вони створюються з метою компенсації інфляційного зростання цін на сировину, матеріали, енергію; засобів, отриманих компанією в результаті зміни оціночної вартості майна. Це стосується відрахувань на випадок виникнення непередбачених фінансових зобов'язань, збитків тощо, а також відрахувань до пенсійних фондів, які знаходяться в дов-

гостроковому користуванні компаній і фактично становлять довгострокове вкладення резервного капіталу. Збільшення відрахувань до резервних фондів призводить до зменшення розмірів оподатковуваного прибутку. У деяких державах Євросоюзу використовується диференційований підхід до оподаткування. Зокрема, застосовується нижча ставка податку на прибуток, якщо банк систематично спрямовує прибуток не на виплату дивідендів, а на збільшення власного капіталу, кредитування реального сектору економіки [7].

Так, у Франції вартість банківських послуг обкладається ПДВ за ставкою 18,6 %, однак існує перелік послуг, які не оподатковуються. У Великобританії нині існує три ставки ПДВ: максимальна – 27,5 %, стандартна – 8 %, пільгова – 0 %. Нульова ставка означає, що банківська послуга попадає під обкладення ПДВ, але податковий оклад обчислюється за ставкою 0 %. Економічний зміст пільги полягає у тому, що банк, який реалізує свої послуги, може зареєструватися як платник податку і вимагати повернення сплачених сум ПДВ із бюджету. Цей вид пільги доцільно застосовувати до таких послуг, які дають невеликі надходження або коли складно визначити додану вартість.

В Італії діє чотири ставки ПДВ – 4, 9, 13, 19 %. Однак додана вартість від банківської діяльності обкладається за максимальною ставкою. В Італії від сплати ПДВ звільняються операції із золотом та іноземною валютою. У банківництві США ПДВ не використовується. В Іспанії у 1994 р. було встановлено три ставки: 4, 7, 16 %, однак банківські операції від сплати ПДВ звільняються.

Якщо взяти податок на прибуток банків, то він також у різних країнах застосовується по-різному. У США основна ставка податку на доходи корпорацій становить 34 %, але він вноситься ступінчасто. Банк сплачує 15 % за кожні 50 тис. доларів оподатковуваного доходу, 25 % – за наступні 25 тис. доларів і 34 % – на решту суми. Крім того, на доходи у межах від 100 до 335 тис. доларів встановлений додатковий збір величиною 5 %.

Значно було змінено процедуру оподаткування банківського прибутку в результаті податкової реформи США в 1986 р., згідно з якою за умови обчислення оподатковуваного прибутку банків за встановленою нормою вилучаються відсотки, які отримано за урядовими облігаціями, а доходи від державних облігацій, які були випущені після 4 серпня 1998 р., вилучаються банками з оподатковуваного

прибутку обсягом 10 %. Важливою особливістю оподаткування банків США є альтернативний мінімальний податок, який нараховується за ставкою 20 % замість трьох чинних ставок податку на прибуток корпорацій (15, 25 і 34 %) до суми, яка складається зі звичайного оподатковуваного доходу, збільшеного на суму податкових пільг, і половини суми перевищення доходу над оподатковуваним доходом з урахуванням податкових пільг. Банки також мають право пільгувати прибуток на суму, яка дорівнює відрахуванням у резерви за безнадійними боргами, але ця сума залежить від величини власного капіталу банку [18].

У світовій практиці застосовуються різні методи пільгового оподаткування банків:

– зниження ставок оподаткування на тривалий час діяльності банку. Наприклад, у Франції новоствореним банкам надаються пільги щодо сплати податку з компаній упродовж п'яти років. Перші два роки податок взагалі не сплачується, на третій рік – лише 25 % ставки, четвертий рік – 50 %, п'ятий рік – 75 % і тільки на шостому році ставка становить 100 %;

– надання податкового кредиту;

– визначення неоподатковуваного мінімуму доходів. Це стосується не лише фізичних осіб при визначенні та розрахунку прибуткового податку, а й банків при сплаті будь-яких податкових платежів (ПДВ, на доходи тощо);

– повне звільнення банків від сплати податкових платежів. Найбільш відомим є звільнення від оподаткування відсотків, які виплачуються за позиками місцевих органів влади (США);

– податкові пільги окремим банкам, які надаються для їхнього розвитку;

– при проведенні банками фінансових операцій, таких як благодійні відрахування, підтримка лікарень;

– пільги на окремі види витрат. Це стосується коштів, які сплачуються у різні соціальні фонди (пенсійний, соціального страхування, безробітних та ін.).

Порівнюючи системи оподаткування банків України і країн Європейського Союзу, можна побачити, що Україна та ЄС мають лише два спільні податки – податок на прибуток і ПДВ.

Для українських банків доцільним було б застосування таких пільг, як: звільнення від оподаткування коштів банків, які інвестуються в інноваційні підприємства; надання пільг в оподаткуванні банків, що здійснюють довгострокове інвестиційне кредитування [4].

Вітчизняні банки хоч і мають меншу кількість податків, обкладаються значною кількістю зборів, що стримує розвиток банківської системи. У країнах ЄС з банківських установ (включаючи відділення іноземних банків), звичайно, справляється податок на прибуток корпорацій (40–50 %), місцевий податок (16–50 %), податок на прибуток, виплачений у вигляді дивідендів, податок на додану вартість (5–10 %). У багатьох державах – членах ЄС ПДВ не справляється з основних видів банківських доходів (процентів, комісій тощо), але сплачується він у розмірі 10–20 % з доходів від лізингових, трасових операцій [12].

Система оподаткування банків повинна сприяти, з одного боку, надходженню до бюджету коштів, достатніх для виконання державою своїх функцій, а з іншого – стимулювати діяльність суб'єктів господарювання.

В Україні фіскальна роль банківських податкових платежів досить невелика: впродовж останніх років податкові надходження від фінансово-кредитних установ у Державний бюджет України становлять 2–3 % [18].

5.4. Оподаткування небанківських фінансово-кредитних установ та податковий контроль за їхньою діяльністю: вітчизняний та зарубіжний досвід

Взаємодія фінансових установ з органами фіскальної служби починається зі сплати податків фінансовими установами. Відповідно до Податкового кодексу України [16] фінансові установи, як і інші суб'єкти господарювання, сплачують ряд податків і зборів.

Як платники податків, фінансові установи мають ряд особливостей:

– об'єктом оподаткування найчастіше виступають операції, предметом яких є грошові активи, або фінансові послуги;

– поєднання операцій, в яких об'єктами оподаткування виступають грошові і матеріальні активи (наприклад, надання кредитів під заставу майна та у подальшому реалізація заставленого майна);

– поєднання оподатковуваних та неоподатковуваних операцій;

– застосування особливих правил до визначення об'єкта оподаткування і суми податку, сплата специфічних зборів;

– наявність відмінностей у порядку декларування податків порівняно з іншими платниками податків;

– власна специфіка застосування податкових преференцій тощо.

Крім того, на окремі фінансові установи, зокрема банки, органами податкового контролю покладено обов'язок інформування про відкриття або закриття рахунку платника податків – юридичної особи чи самозайнятої фізичної особи до органу ДФС України, в якому обліковується платник податків, упродовж трьох робочих днів з дня відкриття/закриття рахунку (включаючи день відкриття/закриття).

Пунктом 118.1 ст. 118 Податкового кодексу України передбачено, що неподання банком або іншими фінансовими установами до відповідних органів ДФС України в установлений ст. 69 Податкового кодексу України строк повідомлення про відкриття або закриття рахунків платників податків тягне за собою накладення штрафу у розмірі 340 грн за кожний випадок неподання або затримки [10].

Аналізуючи надходження податків і зборів від фінансових установ, можна сказати, що їхня частка у загальних доходах Державного бюджету України є незначною і становить 2–3 %.

Найбільші надходження податку на прибуток традиційно надходять від банківських установ, на другому місці – надходження від страхових компаній. Частка податку на прибуток інших фінансових установ є доволі незначною і в сукупності становить менше 0,3 % загальної величини податку на прибуток. Таку ситуацію можна пояснити банкоцентричною організацією фінансового сектору.

Спостерігаючи динаміку сплати банками податку на прибуток та надходження податків від банківської діяльності в цілому, можна побачити, що з 2007–2008 рр. існувала тенденція до зростання частки надходжень, але після кризи 2008 р. суттєво знизився цей показник, і в 2009 р. оподаткування банківської діяльності, порівняно з попередніми роками, дало найменший результат (рис. 5.3).

Інший податок, який формує значну частину бюджету та сплачується фінансовими установами, – податок на додану вартість. На відміну від інших видів економічної діяльності, ПДВ не має значної ваги у структурі податкових платежів банків, які належать до фінансових посередників.

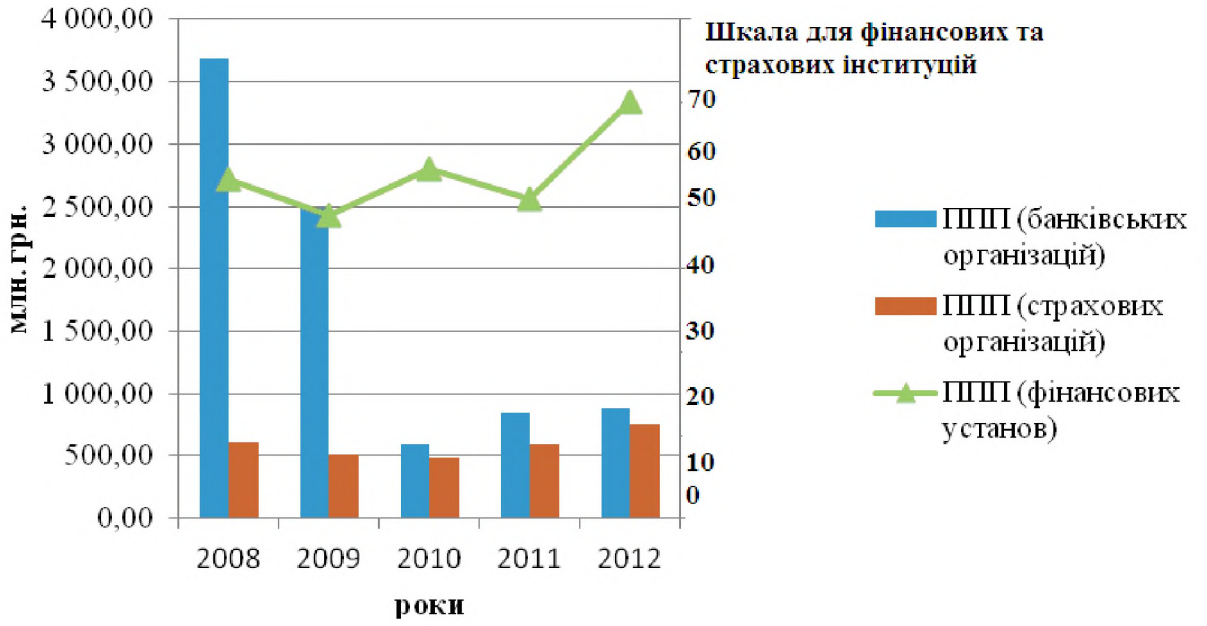

Рис. 5.3. Надходження податку на прибуток підприємств банківських, страхових організацій і фінансових установ у 2008–2012 рр., млн грн

Джерело: виконано авторами на підставі даних Державної казначейської служби України. URL: http://treasury.gov.ua/main/uk/index.

У системі виробництва та розподілу валового внутрішнього продукту фінансові посередники характеризуються проміжним споживанням, обсяги яких упродовж 2006–2012 рр. збільшилися з 3 148 до 45 814 млн грн. Упродовж 2006–2012 рр. річна сума ПДВ, нарахованого банками, збільшилася з 107,5 до 316,56 млн грн, а її питома вага в загальних надходженнях цього податку скоротилася з 0,82 до 0,68 %. Це пояснюється тим, що надання більшості банківських послуг не обкладається ПДВ, а податкові зобов'язання із цього податку є результатом проведення операцій, пов'язаних із господарською діяльністю: купівля-продаж матеріальних цінностей (основних засобів, запасів тощо) [11].

Другі за величиною податкові надходження від фінансових установ забезпечують страхові компанії. Упродовж останніх років підходи до оподаткування постійно змінювались; визначення об'єкта оподаткування та встановлення ставок податку на прибуток мали виключно фіскальне спрямування та свідчили про брак чітких орієнтирів у державній податковій політиці. Зокрема, з 2012 року планувалося запровадити оподаткування прибутку страхових компаній, але вже

вкінці зазначеного року до Податкового кодексу України було внесено зміни, відповідно до яких об'єктом оподаткування залишили дохід страхових компаній. Після фінансової кризи кількість страхових компаній істотно зменшилась, але надходження податку на прибуток до Державного бюджету України зросли (рис. 5.4).

Аналізуючи дані, можна зробити висновок, що у 2012 році обсяги податку на прибуток страхових організацій зросли, що пов'язано із змінами, внесеними прийнятим Податковим кодексом України, зокрема щодо зміни об'єкта оподаткування. 2011 року надходження від податку на прибуток страхових організацій продовжувало знижуватися (2009 року обсяг податку на прибуток, сплаченого страховими організаціями, становив 619,5 млн грн). Зниження податкових надходжень від страхових організацій пов'язано із впливом світової фінансової кризи, яка торкнулася і страхового сектору у вигляді зменшення обсягів страхових премій та укладених договорів страхування.

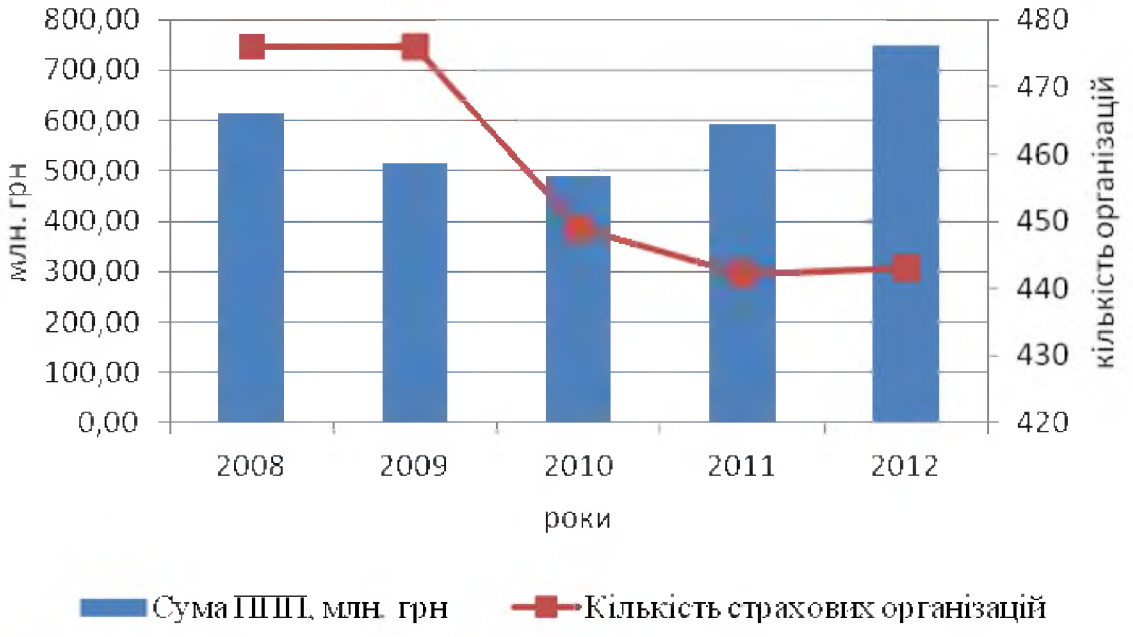

Рис. 5.4. Динаміка надходжень ППП страхових організацій до Зведеного бюджету України

Джерело: виконано авторами на підставі даних Державної казначейської служби України та Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: http://treasury.gov.ua/main/uk/index; http://www.dfp.gov.ua.

В умовах чинної системи оподаткування страхових компаній на зменшення оподаткованого доходу впливають лише страхові платежі, сплачені за договорами перестрахування зі страховиками – резидентами, і страхові компанії активно використовують цей механізм для мінімізації власних податкових зобов'язань.

Схеми з використанням перестрахування відбуваються за рахунок:

– перестрахування ризиків у спеціально створених «схемних» страхових компаніях, які, не декларуючи належні до сплати податкові зобов'язання, ліквідуються з використанням механізму банкрутства;

– коригування сум валових внесків (зменшення), які, по суті, є такими, що суперечать вимогам податкового законодавства, але підтвердженні рішеннями господарських судів (спори між директором і засновниками щодо спонукання до вчинення певних дій);

– перестрахування ризиків у страхової компанії, яка користується пільгою, наданою органом місцевого самоврядування.

Перевірки свідчать, що практично у всіх страхових компаній, навіть у тих, які мають репутацію класичних страховиків, є певна частка «схемного» страхування удаваних ризиків. Такі ризики передаються за ланцюгом шляхом укладання операцій перестрахування, вкінці такого ланцюга є завжди «схемна» компанія, яка ліквідується шляхом банкрутства. Обсяги схемного страхування всього щодо страхового ринку (за даними контрольно-перевірочної роботи) становили близько 2,31 млрд грн за 2011–2012 роки. Загальні втрати бюджету від застосування такої схеми становлять 644,2 млн грн податку на прибуток [6].

Аналіз результатів оподаткування страхових компаній у динаміці свідчить, що у 2010–2012 роках на фоні фінансово-економічної кризи в Україні рівень надходження податку на прибуток від страхових компаній знизився. Цьому сприяли зниження обсягів валових страхових внесків, хоча перестрахування, на суму якого зменшувався дохід страховика, також знизилося. Проте у 2012 році обсяги податку на прибуток, сплачені страховими організаціями, незначно зросли, що можна пов'язати із прийняттям Податкового кодексу України, який вніс суттєві зміни у механізм оподаткування страховиків.

Таким чином, проведений аналіз надає змогу стверджувати, що фінансові установи є платниками податків, які мають певні особливості. Незважаючи на загальне зростання кількості фінансових установ

у країні, податкові надходження від їхньої діяльності не займають значної частини у структурі доходів бюджету. Це можна пояснити й особливостями їхнього оподаткування, зокрема формуванням об'єкта, проте і наявністю порушень в їхній діяльності, що підвищує необхідність посилення податкового контролю.

Визначення проблемних аспектів здійснення податкового контролю, і в тому числі за діяльністю фінансових установ, є необхідним, особливо в сучасних умовах націлення економіки країни до сучасних європейських стандартів.

Для того щоб знайти ефективні методи для вдосконалення процесу податкового контролю, необхідно чітко визначити проблеми його здійснення як на загальному рівні, так і на рівні його вузькоспеціалізованих направлень.

Основною проблемою, на думку вчених, є відсутність у Податковому кодексі України багатьох аспектів щодо організації та проведення податкового контролю. У першу чергу, слід звернути увагу на те, що в кодексі вказані права податкових органів та обов'язки платників податків і не згадується про обов'язки податкових органів та права платників податків. Норми Податкового кодексу України фактично представляють собою систематизоване законодавство щодо податкового контролю, а тому не можуть розв'язати сьогоденні проблеми взаємовідносин податківців та платників податків.

Податковим кодексом України зберігається існуюча класифікація податкових перевірок, яка не відображає змісту останніх і призводить до появи нових термінів (таких як документальна перевірка, оперативна, зустрічна тощо). У результаті кодекс не вирішує проблеми з визначенням проблеми перевірки.

Запропонована в Податковому кодексі України концепція правового регулювання податкового контролю, яка побудована на запровадженні єдиних уніфікованих правил для всіх напрямів контрольної діяльності податкових органів, не дозволяє уникнути існуючих суперечностей у взаємовідносинах податківців та платників податків під час проведення контролю та гарантувати свободу підприємницької діяльності [8].

Якщо розглядати проблеми здійснення податкового контролю за діяльністю фінансових установ у сфері нормативного забезпечення, то необхідно зазначити, що Податковий кодекс України направлений

на уніфікований єдиний механізм проведення податкового контролю і не включає специфіку такого напряму контролю податкових органів. З одного боку, єдиний механізм проведення податкового контролю є доцільним і створює однакові умови для всіх платників податків, але з іншого – фінансові установи є особливими платниками податків і мають певні особливості в проведенні своєї професійної діяльності та діяльності щодо утримання і сплати різних видів податків і зборів. Податковий кодекс України не включає положень про методику здійснення податкового контролю саме за діяльністю податкових агентів щодо утримання та сплати податку на доходи фізичних осіб, а лише включає інформацію про процеси нарахування та утримання сум податків з доходів фізичних осіб, відкриття за закриття рахунків фізичних і юридичних осіб тощо. Податковий кодекс України також не враховує всі особливості визначення доходів і витрат фінансових установ, перевірки носять узагальнений характер.

Ще однією із найвагоміших проблем податкового контролю є ухилення від сплати податків та знаходження великої кількості підприємств, у тому числі і фінансових установ, у секторі тіньової економіки. Ці фактори негативно впливають на оподаткування в цілому та податковий контроль як один із напрямів діяльності фіскальної служби, а з іншого боку, є саме результатом неефективної роботи податкових органів у сфері контролю за нарахуванням, утриманням та сплатою податків і зборів.

Метою податкового контролю діяльності фінансових установ є встановлення законності та правильності діяльності фінансових установ у контексті дотримання ним вимог податкового законодавства.

Основними завданнями податкового контролю за діяльністю фінансових установ є перевірка:

– виконання вимог щодо реєстрації фінансової установи, її філій, представництв та інших відокремлених підрозділів як платників податків;

– дотримання вимог чинного законодавства щодо переліку, розміру та термінів сплати податків, зборів (обов'язкових платежів);

– стану податкового обліку, відповідності та ув'язки даних бухгалтерського і податкового обліку та звітності;

– дотримання термінів подання податкової звітності та сплати обов'язкових платежів до бюджету і державних цільових фондів;

– правильності самостійного нарахування фінансовою установою, якщо є потреба, штрафних санкцій за несвоєчасну сплату узгоджених податкових зобов'язань, а також подання уточнених податкових декларацій та розрахунків.

Проведення податкового контролю за діяльністю фінансової установи доцільно здійснювати в такій послідовності: аналіз податкової звітності платника податків та інформації про його діяльність; планування контролю; дослідження об'єкта контролю; оформлення результатів контролю; реалізація матеріалів контролю; подальший контроль за застосуванням заходів щодо усунення порушень та врахування рекомендацій за результатами перевірки; підготовка та подання звітності про проведену роботу.

Законодавчо передбачена відповідальність за порушення під час здійснення операцій, пов'язаних з касовим виконанням бюджету, нормативів відрахувань від загальнодержавних податків, зборів та інших обов'язкових платежів до Державного бюджету України і внесків до державних цільових фондів, затверджених Верховною Радою України, – застосування фінансових санкцій у вигляді штрафу, що стягується до Державного бюджету України. Постановою КМУ від 02.03.2011 № 174 «Про порядок відшкодування збитків державного бюджету, що виникли внаслідок настання гарантійних випадків за іноземними кредитами, одержаними юридичними особами України під гарантії Уряду України» [17] передбачено, що державні податкові інспекції у разі невідшкодування у місячний термін позичальником іноземного кредиту, одержаного під гарантії Уряду України, витрат державного бюджету, що виникли у зв'язку з покриттям гарантом заборгованості за цим кредитом, зобов'язані забезпечити за поданням відповідних фінансових органів за місцем знаходження позичальника стягнення з нього у безспірному порядку повної суми нездійснених у строк платежів з урахуванням пені. Крім того, до адміністративної відповідальності на підставі ст. 11 закону можуть бути притягнуті керівники й інші посадові особи установ НБУ та банків, які не виконують вимоги посадових осіб Державної фіскальної служби України.

Перевіряючий ознайомлюється з рішеннями, прийнятими за наслідками перевірок у банківських установах, і звертає увагу на відповідність їх закону, вжиття заходів до реального стягнення збитків, фінансових санкцій та штрафів, використання органом Державної фіскальної служби України інших заходів, передбачених законодавством,

чи своєчасно передаються у правоохоронні органи матеріали про злочинні порушення законів (крім тих, розслідування яких віднесено до компетенції податкової міліції); чи здійснюється контроль за виконанням прийнятих рішень. За результатами проведення податкових перевірок державними податковими інспекторами, було встановлено такі найбільш поширені способи ухилення від сплати податків: порушення порядку упорядкування і надання податкової звітності, викривлення даних звітності; несплата або несвоєчасна сплата податку; незаконне використання пільги щодо цього податку; приховування об'єктів оподаткування; заниження об'єктів оподаткування та сум податків, зборів, обов'язкових платежів, які підлягають сплаті у відповідний бюджет чи фонд; приховування втрати підстав на пільги з оподаткування; зарахування до складу фондів безкоштовного надходження цінностей і грошей без відображення у податковій декларації; віднесення доходів поточного звітного періоду до складу доходів майбутніх періодів з метою зменшення прибутку до оподаткування [3]. Над банками завжди встановлений жорсткий податковий контроль.

У неприбуткових фінансових установах є також свої особливості з боку податкового контролю. За українським законодавством, кредитні спілки є неприбутковими й управління Державної фіскальної служби України податковий контроль за їхньою діяльністю не здійснює. А це створює сприятливі умови для шахрайських проявів з боку керівників цих установ, адже кошти, що залучаються кредитними спілками, належним чином не обліковуються. Крім того, низька юридична грамотність українців надає можливість широко функціонувати як псевдокредитні спілки установам, які не мають з ними нічого спільного, наприклад звичайним приватним підприємствам, у яких відсутня ліцензія на здійснення такого виду діяльності, як кредитування.

Відповідно до цього для кредитних спілок розроблена класифікація ризиків [13]:

– критерії «високого ступеня ризику» (рівень податкової віддачі менше 1 %; декларування значних обсягів операцій з ЦП (більше ніж 100 млн грн) з одночасним декларуванням збитків за підсумками таких операцій або відсутності прибутку, або ж такого розміру прибутку, який не відповідає досягненню показника відповідності останніх

доходів і податків; декларування від'ємного значення об'єкта оподаткування податку на прибуток упродовж податкового період);

– критерії «середнього ступеня ризику» (рівень податкової віддачі менше 3 %; декларування операцій з ЦП у розмірі від 5 до 0 млн грн з одночасним декларуванням збитків за цими операціями; подання уточнюючих розрахунків за податками на прибуток із значними обсягами коригувань; виплата доходів нерезидентам);

– критерії «низького ступеня ризику» (рівень податкової віддачі більше 3 %; здійснення коригування витрат, яке має незначний вплив на об'єкт оподаткування; відсутність інших видів діяльності).

Додатковим критерієм, що свідчить про низький ступінь ризику кредитних спілок, є відсутність доходів від діяльності, яка не є статутною.

Лізингові компанії теж не виходять з поля зору Державної фіскальної служби України. Завдяки податковим перевіркам кількість лізингових договорів, за якими мало місце прострочення сплати лізингових платежів, зменшилась, порівняно з 2012 роком, майже удвічі.

В інвестиційних фондах у 2013 році було проведено 65 перевірок, серед яких 25 планових та 41 позапланова. Крім того, Державна фіскальна служба України та Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, планує акцентувати свою увагу на вдосконаленні законодавства з протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, зокрема на приведенні його у відповідність до міжнародних стандартів, проведенні перевірок, збільшенні безвиїзних позапланових перевірок, а також наданні методичної допомоги суб'єктам первинного моніторингу.

Щодо ломбардів, то основними завданнями управлінь Державної фіскальної служби України є податковий контроль за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, повною і своєчасною сплатою до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів) тощо. До їхньої компетенції належить податковий контроль за операціями з готівкою, зокрема за дотриманням лімітів каси, розрахунків з клієнтами ломбардів через електронні контрольно-касові апарати, наявністю державної реєстрації та відповідної ліцензії.

В основному управління Державної фіскальної служби України здійснює податковий контроль за діяльністю ломбардів шляхом проведення планових та позапланових перевірок.

Податкове законодавство досить лояльне до учасників страхового ринку, і це створює багато можливостей для несумлінних підприємців використовувати страхові компанії для ухилення від сплати податків. Статистика, за підсумками 2013 року, свідчить про те, що 99 % податків сплатили менше половини компаній, що працюють на українському ринку. Внаслідок проведених перевірок з'ясувалося, що найбільш поширеним порушенням стало «псевдоперестрахування». Суть такої схеми в тому, що платежі з перестрахування спрямовуються в «податкову яму» – компанію, яка за допомогою фіктивного банкрутства ліквідується і декларує недостовірні дані.

За інформацією ДФС України, минулого року понад 1 000 підприємств реального сектору скористалися такими компаніями. Їм довелося донарахувати додаткові зобов'язання з податку на прибуток обсягом 163 млн грн. Аналіз загальних даних страхових компаній дозволить Міністерству доходів і зборів України встановити більш ефективний контроль над цим ринком і водночас зменшити кількість перевірок тих компаній, які вважаються сумлінними платниками податків.

Провівши аналіз ефективності податкових перевірок у фінансових установах, можна зробити висновок. 2012 року у фінансових установах було проведено 296 557 перевірок, 2013 року – 259 983 перевірки. Завдяки використанню ризик-орієнтованої системи, яка автоматично відбирає платників для перевірок, їхня кількість 2013 року, порівняно з 2012, зменшилася на 0,4 %, а ефективність зросла на 0,9 %.

Важливість питання щодо податкового контролю та загальних проблем, які виникають у процесі його здійснення, полягає в тому, що вдосконалення й ефективна організація податкового контролю за своєчасністю сплати та правильністю нарахування податкових платежів здатна забезпечити розв'язання основної проблеми держави – наповнення дохідної частини державного бюджету України, що особливо актуально під час фінансової кризи та зростання бюджетного дефіциту.

З часів прийняття незалежності України зроблено багато кроків до налагодження системи оподаткування, однак цей процес є надто затяжним, адже навіть після прийняття Податкового кодексу України національна податкова система має багато недоліків та потребує оптимізації.

Важливою умовою ефективності діяльності податкових служб є саме якість податкового контролю за діяльністю фінансових установ,

який містить порядок виконання податковими інспекторами як суб'єктами контролю роботи із забезпечення його цілей, здійснення окремих процедур, достатність та необхідність проведення податкового контролю, його повноту та рівень здійснюваних дій контролюючими органами. Тому досить актуальним залишається питання підвищення ефективності проведення податкових перевірок у фінансових установах для зменшення кількості виявлених помилок та прийняття оперативного вмотивованого рішення за результатом проведення податкового контролю.

Незважаючи на те, що чинний Податковий кодекс України передбачив певні вдосконалення податкової системи, зокрема: порядок організації та проведення податкового контролю органами Державної фіскальної служби України разом з іншими контролюючими органами, уповноваженими від імені держави здійснювати перевірку фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання; перелік контролюючих органів, які мають право здійснювати перевірки суб'єктів господарської діяльності; форми проведення податкового контролю; загальні правила проведення податкових перевірок (камеральних і виїзних); терміни тривалості податкових перевірок, закріплені права й обов'язки службових осіб податкових органів, але є певні питання, які потребують систематизації та налагодження для підтримання балансу інтересів платників податків та органів, що здійснюють податковий контроль, що сприятиме ефективності, єдності та самостійності податкової системи.

Передусім має бути налагоджена тісна співпраця та взаємодопомога всіх структурних підрозділів Державної фіскальної служби України, координація їхніх зусиль на виявлення та попередження порушення вимог податкового законодавства, вироблення єдиної та прозорої податкової політики держави [2].

Також поступового систематичного вдосконалення потребує інформаційне забезпечення, розширення якого для кожної ланки фіскальної служби надасть можливість автоматизувати процес оподаткування, погоджувати дані з різних джерел з метою виявлення фактів ухилень від сплати податків. Крім того, не може обійтися без певного вдосконалення законодавча база, яка орієнтована на розвиток регулятивної функції, спрощення, стабільність і передбачуваність податкового законодавства; підвищення ефективності перевірок діяльності

фінансових установ, що надасть можливість за рахунок автоматизованого відбору платників для документальних перевірок підвищити ймовірність ухилень від оподаткування при загальному зменшенні кількості перевірок і осіб, які проводять перевірки.

Отже, позитивним моментом при введенні в дію Податкового кодексу України можна вважати оновлену класифікацію податкових перевірок, зокрема введення в перелік перевірок невиїзної документальної перевірки. Кардинальної зміни зазнав і підхід до визначення періодичності планових перевірок, яка тепер залежить від ступеня ризику в діяльності таких платників податків із його поділом на високий, середній та незначний. Удосконалено було також підходи до відбору платників податків для проведення у них податкових перевірок. Усі ці заходи дозволять зменшити адміністративні витрати на реалізацію контролюючих процедур та підвищити результативність податкового контролю.

Разом з тим Податковий кодекс України так і не вирішив проблему законодавчої регламентації застосування непрямих методів податкового контролю.

Один з основних напрямів удосконалення податкового контролю щодо діяльності фінансових установ в Україні полягає саме у широкому застосуванні непрямих методів визначення сум податкових зобов'язань, що дозволить розширити інформаційну базу для проведення податкових перевірок.

Для цього необхідно повною мірою забезпечити організаційно-правові та методичні засади застосування таких методів.

Реформування податкового контролю у сфері фінансової діяльності – основне завдання, яке для держави й суспільства є універсальним, всеохоплюючим. Стратегічні цілі податкових перетворень – у підтримці та стимулюванні реальної економіки, виробництва, легалізації, виходу з тіні прихованих капіталів.

Основними недоліками в роботі податкових органів України при здійсненні податкового контролю є такі:

1. Багато уваги з боку податкових органів приділяється контрольно-перевірочній роботі діяльності суб'єктів господарювання.

2. Проблематичним є проведення перевірок господарської діяльності великих платників податків, позапланові перевірки не можуть проводитися за зверненням СБУ, МВС чи інших правоохоронних органів, якщо не порушено кримінальної справи проти платника податків.

3. Неврегульовані питання продовження перевірок у випадках тривалої хвороби ревізора.

4. Неузгодження у податковому законодавстві термінів подання проектів актів перевірок.

5. Складність умов щодо проведення перевірок суб'єктів господарювання органами фіскальної служби [22].

Досить важливим є розуміння необхідності податкової реформи, яка має вирішити зазначену суперечність, забезпечити раціональний баланс між фіскальною та регуляторною функціями податків. Для цього необхідно: перейти від суто фіскального принципу побудови податкової системи до принципу податкового партнерства; забезпечити несуперечливість дії податкового і мотиваційного механізму в реальному секторі економіки; диференціювати податки для стимулювання інноваційних процесів; переорієнтувати українську систему оподаткування виробництва на оподаткування споживання та майна громадян.

Основою ефективної роботи податкових органів є, в першу чергу, організаційна структура органів Державної фіскальної служби України. За даними досліджень Організації економічного співробітництва та розвитку, за останні 20–30 років спостерігаються еволюційні зміни внутрішньої організаційної структури національних податкових органів країн Європи. Організація роботи податкових органів розвивається від моделі «за видами податків» до «функціональної моделі» і далі – до нещодавно розробленої моделі «за видами платників» [28].

Удосконалення процедури податкового контролю за діяльністю фінансових установ сприятиме зменшенню державного втручання в підприємницьку діяльність та звуженню тіньового сектору економіки, виконання податковими органами своїх контрольних функцій відповідно до вимог Конституції України, налагодженню партнерських відносин між податковими органами та платниками податків. Усі названі чинники позитивно вплинуть на динаміку економічного зростання в Україні та підвищать соціальну і політичну стабільність у державі на сучасному етапі реформ, коли основним мотивом економічної політики стає безпосередня орієнтація держави на зростання добробуту народу, активізацію фінансової діяльності, посилення ринкових регуляторів у стимулюванні відродження національної економіки.

До непрямих форм податкового сприяння фінансових установ слід віднести:

– зниження податкових ставок або повне звільнення від сплати податків для установ, діяльність яких відповідає цілям державного регулювання;

– зниження податкових ставок на прибуток, який спрямований на капіталовкладення, наукові дослідження та впровадження їх у виробництво, створення нових робочих місць, охорону навколишнього середовища тощо;

– податкові пільги іншого характеру [26].

Для побудови системи оподаткування в Україні, адекватної вимогам розвитку, держава має відшукати форми поєднання стимуляційного впливу на загальний стан фінансових установ із надійними та достатніми джерелами формування коштів державного бюджету. Для цього доцільно: встановити критерії для граничної межі оподаткування; скоротити кількість податків за рахунок тих, що не мають вирішального значення для бюджету; установити податкові пільги для вирішення регіональних соціальних проблем, насамперед проблеми зайнятості. Така побудова системи оподаткування відповідала б світовій практиці, орієнтувала підприємництво на пріоритетні для держави види діяльності, а в майбутньому забезпечувала б зростання податкових надходжень до державного бюджету.

Стратегічною метою податкової реформи має стати формування сприятливого фіскального простору для бізнесу шляхом оптимального поєднання таких інструментів [1]:

1) зниження ставки податку на прибуток;

2) зниження податкового навантаження на фонд оплати праці. Оскільки в Україні найвищий рівень податкового навантаження на фонд оплати праці несуть роботодавці, в умовах досить низької номінальної ставки податку з доходів фізичних осіб цілком можливим є перерозподіл податкового тиску в бік працівників;

3) надання територіальних податкових пільг. Водночас їхнє введення має супроводжуватися запровадженням критеріїв надання пільг, що унеможливлять їхнє масове використання для мінімізації оподаткування чи отримання позаекономічних конкурентних переваг над іншими учасниками ринку;

4) спрощення процедури відшкодування податку на додану вартість.

Перспективою подальшого розвитку має стати формування та обґрунтування комплексної методики визначення сум податкових зобов'язань платників податків за непрямими методами із врахуванням здобутків як вітчизняної, так і міжнародної податкової практики.

Таким чином, нині існує ряд питань, які дотепер залишилися неврегульованими та потребують вирішення, щоб забезпечити не тільки повне і своєчасне надходження коштів до державних цільових фондів і бюджетів України, а й дотримання прав усіх суб'єктів податкових відносин та можливість ефективного використання ними правових засобів захисту своїх прав.

У країнах з розвиненою ринковою економікою фінансовий контроль, відповідно, здійснюють: у державах парламентського типу – парламент, у президентських – виконавча влада. Спільні риси такого контролю зафіксовані в принципах Лімської декларації, прийнятої в 1997 році на Конгресі Міжнародної організації вищих контролюючих органів. При цьому фінансовий контроль вважається частиною державного регулювання з метою виявлення відхилень від прийнятих положень і порушень принципів законності, ефективності та економії ресурсів.

Відповідно до вимог Лімської декларації вищий контролюючий орган повинен бути зовнішнім (не створеним усередині відповідних організацій), що забезпечує незалежність його дій і прийнятих рішень від стороннього впливу, тобто функціональну та організаційну незалежність на основі положень Конституції. Для виконання своїх функцій вищий контролюючий орган має право доступу до потрібних документів, інформації. У разі виявлення недоліків, відхилень від законодавчо прийнятих рішень перевірені організації повинні інформувати його у встановлений термін про вжиті заходи [24].

У більшості розвинених країн світу, у тому числі у країнах Європейського Союзу, фінансовий контроль здійснює Рахункова палата, а також урядові контрольно-ревізійні служби. Так, у ФРН, Фінляндії та в інших країнах Рахункова палата контролює діяльність усіх федеральних підприємств, страхових установ федерації, приватних підприємств із 50 % часткою держави, решту організацій та відомств, якщо вони розпоряджаються державними коштами. В Австрії Рахункова палата уповноважена здійснювати перевірки не лише державного господарства федерації, а й контролювати фінансову діяльність

місцевих органів влади, благодійних фондів і закладів, управління якими здійснюється органами федерації.

У Великій Британії функції державного фінансового контролю виконує Національна ревізійна рада.

У Сполучених Штатах Америки контроль за виконанням кошторису бюджетних установ здійснюють: Державне казначейство, Головне контрольно-фінансове управління Конгресу, Адміністративно-бюджетне управління при президентові, інспектори Федеральної резервної системи. До функцій цих органів належить проведення ревізій, перевірок, встановлення оцінки і складання оглядів про виконання федеральних програм. При цьому перевіряється законність, доцільність та ефективність виконання кошторису.

У Франції важливу роль в управлінні централізованими фінансовими ресурсами, крім уряду й Міністерства фінансів, промисловості й економіки, відіграють також такі спеціалізовані державні утворення, як: Національна кредитна рада, Банківська контрольна комісія, Комісія економічного і регіонального розвитку країни. Крім зазначених відомств, у Франції використовуються структури контролю галузевого спрямування, зокрема такі, як Генеральна інспекція національної освіти, Генеральна інспекція національної політики тощо.

Контроль за діяльністю бюджетних установ у Франції умовно поділяють на два основні різновиди: внутрішній контроль, який забезпечують фінансові контролери підприємств, адміністрацій, державні бухгалтери та Генеральна інспекція фінансів, і зовнішній, який здійснює Рахункова палата та її регіональні підрозділи [25].

Позитивний зарубіжний досвід організації державного фінансового контролю за виконанням кошторису бюджетних установ може бути застосовано і в Україні, адже із набуттям чинності Бюджетного кодексу України відбулися зміни в бюджетно-правовому регулюванні, що безпосередньо вплинуло і на визначення статусу бюджетної установи як учасника бюджетних правовідносин.

5.5. Ухилення від сплати податків фінансовими установами

З метою ухилення від сплати податків необхідно ретельно налаштувати податкове законодавство на потреби забезпечення його прозорості і відвернення податкової дискримінації, підвищити ймовірність

виявлення фактів ухилення, і насамперед шляхом аналізу діяльності посередників, чиї операції сьогодні знижують у багато разів граничні витрати ухилення для платників податку. На практиці потрібно не збільшувати кількість перевірок і розміри штрафів, а вдосконалювати демократичні інститути, активізувати боротьбу з корупцією, усунути ганебні явища, коли політики та чиновники разом з олігархами, зловживаючи владою в особистих корисливих інтересах, прикривають існування різноманітних посередницьких структур, порушують правила чесної ринкової конкуренції. Навіть незначне зростання імовірності покарання посередників приведе до позитивного ефекту у справі звуження масштабів ухилення.

Ухилення від сплати податків тісно пов'язане з процесами тінізації ухилення від сплати податків фінансовими установами економіки. Через ухилення від сплати податків акумулюються невраховані кошти, за рахунок яких частково або повністю фінансується тіньова економіка. За даними Мінекономрозвитку, в 2011 році рівень тіньової економіки в Україні скоротився на 4 %, порівняно з 2010 роком, і становив 34 % від обсягу офіційного ВВП (у 2012 р. лишився незмінним – 34 %). Рівень тіньової економіки в 2013 р. зріс на 6 % і становив 40 % від рівня офіційного ВВП [14].

Що стосується нормативно-правового регулювання, на сьогодні існує достатня кількість нормативно-правових та законодавчих актів, в яких визначено заходи та методи протидії ухилення фінансових установ від сплати податків. Відповідно, за порушення законодавства з питань оподаткування передбачено фінансову, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Наявність тіньового сектору економіки сприяє поширенню такого явища, як ухилення від сплати податків, унаслідок якого бюджет держави щороку втрачає великі суми податкових надходжень. Ці кошти не зникають безслідно, вони становлять значну частину ресурсного забезпечення неофіційного сектору економіки. Тому для того, щоб показати негативний вплив ухилення від оподаткування, було розраховано обсяги тіньової економіки та втрати доходів бюджету завдяки її існуванню. Для визначення обсягів тіньової економічної діяльності, тіньового ВВП, тіньових доходів, розрахунку податкового навантаження було використано кілька методів.

Саме результати розрахунків податкового навантаження за різними методиками свідчать про те, що врахування формальних та неформальних податкових відносин є вкрай важливим, оскільки ігнорування неформального аспекту оподаткування може призвести до диспропорцій у перерозподілі фінансових потоків на користь неофіційного сектору економіки.

Що стосується сумнівних операцій, які пов'язані з типовими схемами відмивання доходів за допомогою банківських та страхових установ, то з них необхідно відібрати найоптимальніші, які при експериментальній апробації даватимуть найбільший ефект розкриття. Безпосереднє вирішення проблем, пов'язаних з ліквідацією шляхів мінімізації сплати податків, підвищення податкової дисципліни є одним з основних факторів зростання податкових надходжень, забезпечення сталих темпів соціального розвитку України.

З метою виявлення і розкриття злочинів у сфері оподаткування важливо враховувати зарубіжний досвід і ефективні методи розслідування аналогічних злочинів. Щоб протистояти діям недобросовісних платників податків, порушення при оподаткуванні законодавством багатьох країн віднесені до податкових злочинів та проступків. Коло злочинних дій, пов'язаних із сплатою податків, у кожній конкретній країні відрізняється своїми особливостями. Слід зазначити, що кримінальні санкції за злочини у сфері оподаткування встановлюються не кримінальними кодексами, а нормами, які входять до податкового законодавства.

Вивчення досвіду у сфері попередження та боротьби з ухиленням від оподаткування в країнах з розвиненою ринковою економікою показало, що система оподаткування є основним інструментом регулювання економіки. Оподаткування – це не тільки джерело великої частини доходів держави, але й один з найважливіших важелів державного впливу на сферу бізнесу.

Зі збільшенням податкового тягаря в багатьох країнах світу потенційні вигоди від ухилення від податків стають все більш привабливими для платників податків. Щоб протистояти діям несумлінних платників податків, порушення при оподаткуванні законодавством багатьох країн віднесено до податкових злочинів та проступків [27].

З метою забезпечення ефективної роботи щодо виявлення і розкриття злочинів у сфері оподаткування важливо враховувати позитивний досвід і ефективні методи виявлення та розслідування аналогічних

злочинів, напрацьованих правоохоронними органами зарубіжних країн, які вважають, що податкові злочини не мають меж. Вивчення досвіду багатьох країн з розвиненою ринковою економікою показує, що питанням удосконалення досвіду у сфері оподаткування приділяється багато уваги.

На податкові органи України покладено виконання значного обсягу завдань щодо виявлення, припинення, профілактики злочинів у сфері оподаткування. Однак одним лише посиленням відповідальності за податкові правопорушення не вирішити проблеми боротьби з ухиленням від сплати податків. Досягти цього можна лише шляхом поєднання ефективної податкової політики, стабільного законодавства та ефективного покарання за вчинення податкових злочинів.

На жаль, в Україні існують значні порушення у сфері оподаткування, не дивлячись на те, що законодавство приділяє увагу боротьбі з такими правопорушеннями. Виявлення причин ухилення від сплати податків і вжиття заходів до їхнього усунення є одним із завдань діяльності правоохоронних органів і посадових осіб держави, слідчого, який розслідує справу про вчинення злочину. Проте завдання цілковито усунути всі причини правопорушень є утопією, адже для цього потрібно усунути всі суперечності, які існують у суспільстві.

Тому в умовах звуження податкової бази варто посилити жорсткість до тіньового сектору та тих платників, які використовують різні схеми ухилянь від оподаткування, витягуючи з бюджету значні ресурси. Країни з розвиненою ринковою економікою розуміють цю проблему і вживають результативні заходи. Українське суспільство теж чекає від влади конкретних дій і прагне отримати звіт про повернення до бюджету офшорних мільярдів, нахабно вкрадених за всі попередні роки, та ряду інших заходів.

Для зменшення масштабів ухилення від сплати податків слід удосконалити податкове законодавство, підвищити рівень податкової культури та податкової дисципліни, посилити боротьбу з корупцією, ефективно використовувати податкові надходження. За умови реформування податкової системи в напрямі зниження реального податкового навантаження і запобігання ухиленню від сплати податків Україна матиме шанс стати серйозним суб'єктом податкової конкуренції у світовому просторі.

Список використаних джерел у розділі 5

1. Бурдонова О. Ю. Податковий контроль в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку [Електронний ресурс] / О. Ю. Бурдонова.

2. Гой В. До питання про організацію окремих видів контролю за діяльністю великих платників податків [Текст] : монографія / В. Гой // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 1. – С. 57–61.

3. Про банки і банківську діяльність : Закон України : від 07.12.2000 № 2121-III із змінами і доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.zakon.rada.gov.ua

4. Зарубіжний досвід оподаткування фінансових установ та можливості його застосування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gufer.net/podatkova/653-zarubzhniy-dosvd-opodatkuvannya-fnansovih-ustanov-ta-mozhilovst-yogo-zastosuvannya-v-ukrayin.html

5. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2664-14

6. Інформація про стан і розвиток страхового ринку України за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dfp.gov.ua/734.html

7. Кулаковська О. Досвід оподаткування банків країн-членів ЄС та деякі проблемні питання оподаткування банків України [Текст] / О. Кулаковська // Вісник НБУ. – 2009. – № 9 (163). – С. 22.

8. Литвинчук І. В. Податковий контроль: напрями удосконалення [Електронний ресурс] / І. В. Литвинчук, Н. М. Бурківська // Вісник ЖДТУ. – № 2 (48). – Режим доступу : http://eztuir.ztu.edu.ua/1981/1/43.pdf

9. Мочерний С. В. Економічна теорія : навчальний посібник / С. В. Мочерний. – К. : Академія, 2009. – 639 с.

10. Мужаровська Н. Порядок повідомлення банками та іншими фінансовими установами органів ДПС [Електронний ресурс] / Н. Мужаровська. – Режим доступу : http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/68

11. Носачова І. В. Особливості податкової віддачі банківських установ [Електронний ресурс] / І. В. Носачова. – Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtr_ep/2012_5/files/EC512_215.pdf

12. Орлова В. О. Податкове навантаження банків як фактор розвитку економіки на сучасному етапі [Текст] / В. О. Орлова, Г. О. Шунькіна // Тематичний збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 30, том 1. – С. 148.

13. Особливості проведення податкових перевірок кредитних спілок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gufer.net/podatkova/612-osoblivost-provedennya-perevrok-kreditnih-splok.html

14. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua

15. Петровська Н. В. Банківські операції як об'єкт оподаткування [Електронний ресурс] / Н. В. Петровська // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – Режим доступу : http://www.economy. nayka. com.ua

16. Податковий кодекс України : від 02.12.2010 №2755-VI // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page7.

17. Постанова Кабінету Міністрів України : від 2 березня 2011 р. № 174 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/ laws/ show/174-2011-%D0%BF

18. Реверчук Н. Й. Зарубіжний досвід податкового регулювання банківської діяльності та його застосування в Україні / Н. Й. Реверчук, О. Г. Сербіна-Львівська // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.5. – С. 223.

19. Соколова Є. О. Особливості оподаткування на ринку фінансових послуг / Є. О.Соколова // Вісник Чернігівського державного технологічного університету : збірник. – Чернігів : ЧДТУ, 2011. – № 2 (50). – С. 263–269.

20. Соколовська А. Теоретичні засади визначення податкового навантаження та рівня оподаткування економіки / А. Соколовська // Фінанси України. – 2006. – № 7. – С. 4–12.

21. Старостенко Г. Г. Податкове регулювання банків в умовах становлення інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / Г. Г. Старостенко, А. В. Сурженко. – Режим доступу : http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2449

22. Ткаченко А. В. Теоретичні основи податкового контролю та практичні рекомендації щодо його вдосконалення / А. В. Ткаченко // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2012. – № 3 (15). – С. 250.

23. Український бізнес-ресурс. Проблемні питання у сфері оподаткування банківських установ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ubr.ua/uk/companies-news/appu/viznacheno-problemn-pitannia-u-sfer-opodatkuvannia-bankvskih-ustanov-104770

24. Чуприна Л. М. Визначення змісту поняття бюджетного законодавства та основних його ознак [Електронний ресурс] / Л. М. Чуприна // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 10. – С. 134–141. – Режим доступу : http://ndi-fp.asta.edu.ua/thesis/57/#.Uowo8OXzlFn

25. Юрій С. І. Казначейська система : підручник / С. І. Юрій, В. І. Стоян, М. Й. Мац. – Тернопіль, 2012. – 34 с.

26. Яворська Н. І. Особливості удосконалення податкового контролю підприємництва в Україні / Н. І. Яворська // Право і безпека. – 2012. – № 3 (45). – С. 152.

27. Яременко О. М. Зарубіжний досвід боротьби з ухиленням від оподаткування [Електронний ресурс] / О. М. Яременко // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції [«Фінансове право у XXI сторіччі: здобутки та перспективи»]. – Режим доступу : http://ndi-fp.asta.edu.ua/files/doc/2012-pdf.pdf.

28. Яренко Г. Структура та організація роботи податкових органів у зарубіжних країнах / Г. Яренко // Вісник КНЕУ. – 2009. – № 2. – С. 114–126.

РОЗДІЛ 6
СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОДАТКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ

6.1. Податкова діяльність держави у країнах з розвиненою економікою

У розвинених країнах у вирішенні податкових проблем, формуванні та проведенні збалансованої податкової політики, яка сприяє економічному розвитку, нагромаджено значний досвід. Відхиляючи автоматичне перенесення досвіду країн з розвиненими ринковими відносинами, не можна й абстрагуватися від нього повною мірою, оскільки це не лише теоретичні узагальнення, а реалізовані рядом країн заходи. Водночас потрібно зазначити, що системи оподаткування різних країн суттєво відрізняються стосовно переліку податків, їхньої структури, методів стягнення, ставок, податкових пільг тощо. Неоднозначні і принципи, що закладаються в основу побудови тієї чи іншої податкової системи. У жодній країні світу немає цілковито досконалої податкової системи, скрізь вони потребують вирішення тих чи інших проблем. Однак існують загальні випробувані підходи до їхнього формування, врахування яких дозволить уникнути багатьох суб'єктивних факторів та помилок.

Зважаючи на масштаби проблеми формування зарубіжних податкових систем, у нашому дослідженні обмежимось окремими її аспектами, які безпосередньо належать до поставленої в ньому мети, що є найбільш уразливими в національній податковій системі, усунення яких становить нагальне завдання. З огляду на це, крім загальної характеристики податкових систем, що відображають практичну реалізацію різними країнами фундаментальних принципів оподаткування, проаналізуємо співвідношення між прямими та непрямими податками – основними структурно формуючими податкової системи, яке належить до розряду ключових факторів забезпечення ефективності оподаткування.

Загальну і водночас конкретну характеристику податкової системи в ряді країн надають дані, пов'язані з виявленням відносної

значимості податків у загальному обсязі кінцевої продукції. Найкращим чином ця значимість може бути відображена часткою усіх податкових надходжень у ВВП. 1990 року ці частки становили: у США – 30 %, Японії – 31 %, Англії – 37 %, Німеччині – 38 %, Італії – 40 %, Франції – 44 %, Швеції – 61 %. Значний розмах показників свідчить, що кожна з цих країн будує оподаткування стосовно своїм внутрішнім економічним умовам, маючи на увазі його вплив на виробництво ВВП. Поряд з цим простежується і загальна характеристика – значна доля податків у ВВП в усіх країнах з розвиненою ринковою економікою, а отже, їхнє суттєве значення в перерозподілі доходів у цих країнах. Необхідно одразу акцентувати, що при всіх розбіжностях, які проглядають при аналізі співвідношень, що характеризують податкову політику різних країн, чітко окреслюється тенденція про безпосередню залежність питомої ваги окремих податків від рівня загального економічного розвитку тієї чи іншої країни.

Нерівномірність економічного розвитку країн спостерігається в динаміці питомої ваги податків у ВВП. Ця частка має тенденцію до зростання. Простежується чітко обумовлена світова тенденція – поступове за мірою підвищення рівня економічного розвитку зростання долі податкових вилучень. З всіх умовностей оцінки ВВП на початку XX сторіччя видно, що від податкових стягнень у середньому 10 % ВВП до Першої світової війни країни підходили до 20 % в середині століття. Нині цей показник коливається від 30 до 50 %. На думку фахівців, у сучасних умовах багато країн фактично досягли межі перерозподілу державою через бюджет частки ВВП, особливо якщо розглядати цю проблему в соціально-політичному розрізі. Подальше зростання цієї частки здатне викликати якісні зміни в економічній природі суспільства [1, с. 17].

Зміна динаміки частки податків у ВВП відображає також і різну ступінь втручання держави в економіку. Так, у країнах Західної Європи цей показник більший, ніж у США та Японії. Централізація значних фінансових ресурсів державою надає можливість країнам Західної Європи підвищувати частку нагромаджень у національному доході, збільшувати рівень інвестицій. Однак, що важливо враховувати при становленні національної податкової системи, збільшення частки податків у ВВП здійснювалось поступово впродовж значного періоду. Так, у США частка ВВП, який держава мобілізує через податки, збільшилась лише на 1,4 пунктів за 14 років, у Канаді – на 1,4, у Франції –

на 0,7 пунктів [2, с. 70]. В Україні в 1991–1994 рр. відбулося стрімке зростання питомої ваги податків у ВВП, що не забезпечено їхнім ефективним використанням, спрямованим на досягнення економічного зростання. Така відмінність національного реформування оподаткування відбулась не на користь економічного зростання.

Враховуючи, що одні й ті ж види податків по-різному виявляють себе в різних економічних умовах та для різних економічних суб'єктів, проаналізуємо особливості їхнього використання стосовно цих факторів.

Зважаючи, що співвідношення між прямими (прибутковий податок, податок на прибуток компаній, внески працівників у фонди соціального страхування) та непрямими (податки на споживання, акцизи, внески підприємців у фонди соціального страхування) податками здатне виявити суттєвий вплив на ефективність податкової системи, що становить предмет нашого дослідження, розглянемо, як вирішуються ці проблеми в різних країнах. За дослідженнями фахівців [3, с. 117] в останні два десятиріччя, загальна картина прямого і непрямого оподаткування в розвинених капіталістичних країнах виглядала так:

– прямі податки переважають у Голландії, Данії, Люксембурзі, Канаді, Новій Зеландії, Швейцарії, Австрії, США, Японії; підвищення їхньої ролі відбулося у Великобританії, Німеччині, Фінляндії, Канаді, Японії та США;

– непрямі податки переважають у Норвегії, Франції, Австралії, Італії, Ірландії, Греції, Іспанії; підвищення їхньої ролі відбулося в Австралії, Італії та особливо у Швеції;

– відносно урівноваженою структурою прямих та непрямих податків характеризуються Норвегія, Італія, Фінляндія і Швеція.

Аналіз показує, що середня еластичність (залежність зростання (падіння) надходжень від певного виду податку від зростання (падіння) ВВП у номінальному виразі) доходів від прямих податків перевищувала 1, а від непрямих – була меншою за 1. У цілому вона була більше від 1, тому можна стверджувати, що податкові системи капіталістичних країн характеризуються високою еластичністю, яка забезпечує їм «автоматичне» зростання податкових доходів при зростанні ВВП.

Загальні тенденції в оподаткуванні реалізуються і в такому напрямі: із зростанням рівня податкових надходжень частка непрямих

податків понижується. Так, середній показник за країнами Організації економічного співробітництва і розвитку знизився з 33,7 % в 1965 р. до 27,6 % в 1990 р., а за країнами Європейського Співтовариства – відповідно, з 35,6 до 29,5 % [4, с. 75].

Основний фактор, що визначає співвідношення між прямими та непрямими податками, – це життєвий рівень широких верств населення. Низький рівень об'єктивно обмежує масштаби прямих податкових надходжень з доходів юридичних та фізичних осіб. Таку закономірність особливо чітко ілюструють наведені нижче дані, розраховані групою вчених [5, с. 56].

Разом з тим існує й інший фактор – національні особливості окремих країн, що обумовлюють наявність різних стереотипів відносно тих чи інших податків. Так, у групі розвинених країн чітко виділяються ті, де частка непрямих податків у загальних податкових надходженнях знаходиться в межах 28–35 % (Японія, США, Канада), та ті, де ці величини сягають 45–55 % (Англія, Німеччина, Італія, Франція). Якщо, наприклад, в Італії частка непрямих податків знизилась у періоді, що аналізується, більше ніж на 13 %, то у Франції, де історично перевага надавалась непрямим податкам, таке скорочення становило тільки 9,3 %.

Таблиця 6.1

Взаємозв'язок частки непрямих податків у загальних податкових надходженнях та розмірів ВНП на душу населення

Обсяг ВНП на душу населення (в дол. США)	**Кількість країн, що включені в групу**	**Частка (%) непрямих податків на споживання в загальних податкових надходженнях**
Країни, що розвиваються		
100 і нижче	20	68
101–200	11	64
201–500	19	64
501–850	9	50
Розвинені країни, вище 850	15	32

Звідси можна зробити висновок, що співвідношення між прямими та непрямими податками різниться не лише стосовно розвинених країн та країн, що розвиваються, а також стосовно окремих країн, які входять у ту чи іншу групу. Використання такого розмежування при

аналізі процесів, які цікавлять, надає змогу більш досконало дослідити притаманні їм особливості.

У країнах Європейської співдружності, де в оподаткуванні широке використання отримали непрямі податки, одне з центральних місць належить ПДВ. Більш того, його наявність вважається обов'язковою умовою членства в цій організації. У переважній більшості країн ЄС ПДВ являє єдиний податок на споживання, однак у деяких з них, наприклад у Німеччині, зберігає своє значення також податок на продаж. Паралельне використання цих податків у податковій системі – явище досить рідке, але можливе завдяки їхньої спорідненості.

Разом з тим широке розповсюдження ПДВ у податкових системах багатьох країн, не дивлячись на велику роботу, що ведеться щодо формування єдиних основ непрямого оподаткування, не звільнило останнє від суттєвих розбіжностей у використанні цього податку. Насамперед це стосується рівня його ставки. Встановлена керівними органами ЄС ставка цього податку за основними групами товарів має знаходитись у межах 14–20 %, дозволено також її пониження для певних видів соціально значимих товарів. Однак деякі країни (Швеція, Фінляндія, Данія) перевищують встановлену максимальну ставку. Це переконує не лише про незавершеність розпочатої роботи з уніфікації оподаткування, а основне про об'єктивність твердження, що податкова політика – це еволюційний феномен, тісно пов'язаний зі станом економіки та цілим рядом інших обставин. Саме тому, на нашу думку, не можна вважати зваженими досить розповсюдженні посилання на практику зарубіжних країн при визначенні необхідності підвищення чи зниження податкових ставок.

Ще більші розбіжності спостерігають у країнах, не пов'язаних єдиними зобов'язаннями. Так, при ставці ПДВ у Норвегії 23 %, у Швейцарії вона становила 6,5 %, а Японії – 3 % [6, с. 39]. Одночасно в США цей податок взагалі не отримав свого розповсюдження, хоча й широко обговорювався на предмет його використання, починаючи з 60-х років. Жодних кроків щодо введення цього податку не було прийнято і при проведенні широкомасштабної податкової реформи в першій половині 90-х років. Ті недоліки, на які зверталась увага вище і які можуть бути узагальнені його характеристикою як найбільш соціально несправедливі, відіграли вирішальну роль при формуванні податкової системи США. У практиці оподаткування споживання в цій

країні використовується лише податок з продажу, але ставка його теж доволі низька і коливається в окремих штатах у межах від 3 до 8,25 %. Цікаво також зазначити, що аналогічні дебати щодо використання в податковій системі ПДВ відбувались і в Японії, натомість там він був введений, хоча і з незначною ставкою.

Неменший інтерес становить досвід вирішення цих проблем у країнах з перехідною економікою, зокрема Росії. Тут ПДВ став ключовим податком у податковій системі. За ставкою 20 % для всіх товарів і послуг та 10 % для продовольчих товарів фактично вони становлять, відповідно, 26 та 13 %. Основним фактором такого становища стали відмінності в механізмі конкретного використання цього податку. Зокрема, зазначається, що на відміну від західних країн ПДВ у Росії розповсюджується на цілий ряд грошових операцій. Фахівці стверджують, що в російських умовах ПДВ фактично перетворений на певний податок на грошові угоди, в тому числі й ті, що не пов'язані з міжкорпоративним виробничим оборотом доданої вартості. Однак, не дивлячись на це, до останнього часу серед рекомендацій щодо прийняття Податкового кодексу Росії були висунуті й такі, що потребують подальшого підвищення рівня ставки ПДВ (до 22 %) при одночасній відмові від використання знижених ставок на продовольчі товари та податкових пільг за цим податком. Логічно стверджувати, що такі заходи переслідують суттєве наповнення дохідної частини бюджету, адже збільшення надходжень за податком на прибуток та індивідуальному прибутковому податку залишається для Росії досить проблематичним.

Подібний підхід до вирішення бюджетних проблем характерний практично усім країнам, що розвиваються. Разом з тим у світовій практиці багато доказів тому, що позитивні результати, які мають бути досягнуті таким чином, носять тимчасовий характер. Вони не лише не вирішують проблем, що стоять перед економікою країни, але й посилюють їх. Напевно, саме тому в Росії останнім часом точиться дискусія про зниження ставок основних податків. Взагалі досвід більш розвинених країн переконує, що заходи щодо зростання ПДВ здатні надати позитивного спрямування лише у випадку, коли отримані додаткові кошти будуть використані як реальна основа для пом'якшення податкових навантажень з метою стимулювання економічного розвитку. Тобто перед нашою країною відкриваються два напрями

розвитку національного оподаткування, результативність впровадження яких досить чітко визначена.

Ще суттєвіші відмінності в розрізі окремих країн виявляються стосовно прямих податків. У загальній сумі податків значення податків на прибуток компаній відносно невелике та становить майже 8–10 % в США, 7,5 % – у Великобританії та 5 % – в Німеччині [7]. В Японії податкові стягнення з прибутку підприємництва перевищують аналогічні показники деяких інших країн в 2–3 рази. Про індивідуальність підходу країн щодо встановлення таких податків можуть свідчити такі дані [8].

Таблиця 6.2

Ставки податку на прибуток (доходи) юридичних та фізичних осіб у розрізі окремих країн

Країна	Ставка податку на прибуток	Ставка прибуткового податку
США	15–34	14–28
Канада	22–43	24–46
Великобританія	35	25–40
Німеччина	36–50	19–53
Італія	36	10–50
Франція	39–42	0–56

Наведені дані також ілюструють закономірність світової практики розподілу податків на доходи на прибутковий податок з фізичних осіб та податок на прибуток з корпорацій. Це вважається необхідним для створення рівних економічних умов для усіх суб'єктів ринку.

Залежність економіки окремих країн від цих податків нерівнозначна та характеризується певними коливаннями. Така, у першу чергу, основна форма податкового стягнення, як корпоративний податок на прибуток, у цілому у фіскальному плані відіграє досить скромну роль, хоча його доля за окремими країнами суттєво коливається. Це пов'язане не лише з особливостями стягнення цього податку (залежність від коливань маси прибутку, можливості ухилення від сплати), але й широким використанням для потреб економічного зростання. Останнє значною мірою визначає і тенденції стосовно прибуткового податку з осіб, які мають самостійні доходи. Намагання підвищити значення нового капіталу в інвестуванні, обмежити масштаби тіньової

економіки становлять основні мотиви для зменшення прогресивності цього податку шляхом перегляду шкали та рівня ставок. Адже ставки прибуткового податку, як правило, прогресивні та побудовані за складною прогресією. В останні роки позначилася тенденція до більш пропорційного обкладення та відбулося різке зниження ставок. Безумовно, в основі цих зрушень є рівень економічного розвитку. Так, до податкової реформи 80-х років загальна податкова система Америки була прогресивною. За рахунок зниження прогресивності особистого прибуткового податку і підвищення значимості регресивного податку на заробітну плату податкова система стала менш прогресивною [9].

Як уже зазначалося, в розвинених країнах податкові системи зорієнтовані на оподаткування особистих доходів громадян. Зазначаючи прогресивність такої спрямованості та її перспективність для вітчизняних умов, необхідно особливу увагу звернути на той факт, що в цих країнах податками обкладається лише та частка зароблених доходів, яка залишається після забезпечення основних життєвих потреб робітника та членів його родини. В Україні неоподатковуваний мінімум не забезпечує гідного існування громадян. Крім того, розподіл суспільного продукту побудований таким чином, що основна його маса проходить поза найманого працівника. Ці обставини мають ключове значення при визначенні структури національного оподаткування.

Зважаючи, що зміна оподаткування прибутку в національній економіці входить до ряду ключових напрямів реформування оподаткування, зазначимо ще деякі характерні риси використання цього податку в світі. У загальному процесі, як зазначалося, значення податку на прибуток компаній незначне, в деяких країнах (США, Німеччина) має тенденцію до зниження, хоча в Японії податок на прибуток та споріднені з ним інші податки стягують майже 50 % прибутків японських компаній. Але скрізь визначальною рисою податку на прибуток є виважений підхід до механізму його функціонування з метою стимулювання економічної діяльності. На практиці виявляється, що підприємства повинні сплачувати податки лише тоді, якщо доходи вилучаються з виробництва на цілі споживання (зарплата найнятих працівників і виплата дивідендів акціонерам підприємства), або тоді, коли власник вирішить повністю вилучити свої капітали з бізнесу. Справа в тому, що ПДВ перекладається на споживача, а при експорті повністю компенсується. Водночас правила розрахунку оподаткову-

ваного прибутку такі, що надають можливість підприємству робити цілий ряд фінансових списань зі своєї виручки: на амортизацію устаткування, придбання технологій, формування резервів. У кінцевому підсумку ці списання дозволяють мати такий обсяг накопичень, який достатній для фінансування не лише виробництва, але й його розширення та певною мірою оновлення. Якщо підприємство отримує оподатковуваний прибуток, то і в цих умовах воно отримує цілий ряд пільг і навіть прямих субсидій, якщо спрямовує свої дії на розвиток, який відповідає намірам уряду. Тобто досвід використання цього податку переконує, що завдяки зниженню його ставок та надання відповідних пільг він перетворюється в ефективний засіб структурних змін, підвищення ефективності суспільної праці та стимулювання інвестицій.

Викладене свідчить, що в більшості країн влада реально оцінює свої можливості в галузі оподаткування. Існує розуміння, що надмірні податки підривають виробництво, не сприяють приватній ініціативі і в кінцевому підсумку знижують дохідну частину бюджету. Цілковите стримування свободи маневру приватного бізнесу в податкових питаннях призведе до витоку капіталів за межі країни, що не лише обмежить можливості потенційних податкових надходжень, але й зростання робочих місць з усіма негативними наслідками. Для суспільства в цілому надзвичайно важливо забезпечити стійкість розвитку національного виробництва, ніж підпорядкувати його поточним бюджетним інтересам. Саме тому в західних країнах не обмежуються періодичними масштабними пониженнями податкових ставок, але й використовують цілий арсенал важелів, що сприяють економічному розвитку. Серед них відповідне співвідношення прямих та непрямих податків, оскільки кожна з цих груп, крім вирішення загальних фіскальних завдань, виконує свої, притаманні лише їй регулюючі функції. Пріоритет виробництва перед інтересами бюджету – це той принцип, що відображає відмінність та пояснює неефективність національного оподаткування на відміну від оподаткування розвинених зарубіжних країн.

Наявність загальних підходів до формування оподаткування вказує, що різні країни зустрічаються і з загальними податковими проблемами. До них належать:

– сучасні податкові системи складні для розуміння платників податків та ефективного управління з боку податкових органів. У свою чергу, це спричиняє появу нових засобів ухиляння від сплати податків;

– особисте прибуткове обкладення характеризується несправедливістю розподілу податкового навантаження, яке полягає в тому, що нерідко однаковий рівень доходів супроводжується неоднаковим рівнем оподаткування;

– велика різниця в ставках особистого прибуткового обкладення й обкладення компаній стимулює останні приймати рішення про інкорпорацію за податковими причинами. Дискримінація дивідендів призводить до того, що нові інвестиції краще фінансувати за рахунок позичкових коштів;

– оподаткування компаній стимулює їхні інвестиції та перебудову не за економічними, а податковими причинами. Це негативно позначається на якості капіталовкладень та розподілі обмежених ресурсів.

В узагальненому вигляді зарубіжні фахівці вважають основними недоліками податкових систем їхню складність, невпорядкованість та надмірність податкових ставок.

Підсумовуючи результати аналізу формування податкових систем у різних країнах та визначаючи їхнє значення для України, можна зробити основний висновок. Проблема вдосконалення податкових систем стоїть не лише перед країнами з перехідною економікою, але й в розвинених країнах. Вона об'єктивна і визначається необхідністю державного втручання у процес формування виробничих відносин та зміною тенденцій економічного розвитку. Адже держава в кінцевому підсумку також зацікавлена в ефективному господарюванні і розвитку господарюючого суб'єкта, що є джерелом стабільних податкових надходжень і їхнього зростання в майбутньому, а отже, економічного та соціального прогресу. Цей важливий момент дозволяє максимально наблизити інтереси держави та суб'єктів господарської діяльності, досягти їхнього соціально-економічного партнерства стосовно результатів суспільного виробництва.

Те, що податкові системи різних країн складались під впливом різних економічних, політичних та соціальних умов, пояснює, що вони також далекі від оптимальності. Це, у свою чергу, зумовлює ту

обставину, що в різних країнах ведеться постійний пошук оптимальних варіантів у галузі оподаткування.

В узагальненому вигляді найбільш важливими вимогами для створення оптимальної податкової системи, на думку західних економістів та соціологів, є [10]:

– розподіл податкового навантаження повинен бути рівним, іншими словами, кожен повинен вносити свою «справедливу частку» в державні доходи;

– податки повинні за можливості не впливати на прийняття різними особами економічних рішень або такий вплив повинен бути мінімальним (принцип нейтральності оподаткування);

– при використанні податкової політики для досягнення соціально-економічних цілей слід звести до мінімуму порушення принципу рівності та справедливості оподаткування;

– податкова структура повинна сприяти використанню податкової політики в цілях стабілізації та економічного зростання країни;

– податкова система повинна бути справедливою, не допускаючи довільного тлумачення, бути зрозумілою платникам податків;

– адміністративні витрати щодо управління податками і дотримання податкового законодавства повинні бути мінімальними.

Наведений перелік переконує, ці загальні вимоги значною мірою повторюють фундаментальні принципи, що мають лежати в основі побудови податкової системи будь-якої цивілізованої держави. Тому основним напрямом підвищення ефективності податкових систем як основи їхнього вдосконалення слід вважати більш повну реалізацію фундаментальних принципів оподаткування, що є здобутком багатьох поколінь вчених та практиків. І хоча ці заходи мають специфіку стосовно окремих країн, що визначається як прихильністю до тієї чи іншої економічної теорії, так і власною інтерпретацією деяких положень, у цілому вони спрямовані на досягнення справедливості та ефективності оподаткування.

Для країни з перехідною економікою реалізація фундаментальних принципів при побудові податкової системи є надзвичайно складним завданням. Проблематично реалізувати навіть ті завдання, що ставились на початкових етапах переходу до ринкових умов господарювання: ліквідація фіскального ухилу, надання цільової функції кожному з податків та пов'язаної з цим форми контролю платника за

використанням сплаченого ним податку. І нині практичні дії у сфері оподаткування – це в основному засіб оперативного реагування на ускладнення ситуації. У цих умовах робота податкових органів на системній основі надто ускладнена. Теоретична концепція свідомого регулювання економічних процесів, важливим інструментом якого виступають податки, значною мірою робота майбутнього. Та все ж шляхом досягнення певних тимчасових компромісів перспективним напрямом розвитку оподаткування слід вважати спрямованість у побудові національної податкової системи на дотримання ключових принципів. Вони повинні бути використані і як основні критерії для оцінки ефективності податкової системи.

Основне протиріччя при формуванні податкових систем пов'язане з неузгодженістю потреб у податкових надходженнях з можливостями їхнього отримання. Тому сьогодні в усіх державах ведеться постійний пошук додаткових та вдосконалення існуючих джерел зростання податкових доходів, з одного боку, а з іншого – скорочення потреб у податкових доходах за рахунок зменшення державних витрат. Однак у розвинених країнах вирішення вказаних проблем пов'язане насамперед із спробою за допомогою комбінації податків створити саме податкову систему. Потім шляхом оптимізації досягти такого її розвитку, щоб, забезпечуючи доходи бюджету, вона не паралізувала процеси накопичення та зростання виробництва, не призводила до перекосів у структурі суспільного господарства, не деформувала ринкові процеси та не порушувала соціальну справедливість стосовно кожного конкретного періоду розвитку тієї чи іншої держави. Саме принцип системності дозволяє значною мірою послабити ту напругу, яку спроможна визвати кожна форма податкових відносин окремо, а також змістити джерело цієї напруги або хоч на деякий час зрушити ту чи іншу проблему.

Серед інших напрямів реформування податкових систем у розвинених країнах особлива увага звертається на розширення бази оподаткування та перегляд податкових ставок. Стосовно першого напряму пошук йде щодо додаткового включення в податкову базу нових джерел оподаткування та ліквідації пільгового режиму оподаткування, стосовно другого – щодо скорочення максимальних податкових ставок.

Натомість у країнах, що розвиваються, основними рисами реформування податкових систем є зміна та вдосконалення структури податків, відпрацювання механізму їхньої побудови та стягнення, мінімізація податків. Така розбіжність має своє об'єктивне пояснення, та все ж обираючи конкретні шляхи оподаткування, слід враховувати, що порушення принципу системності призводить до розпаду оподаткування на окремі елементи, мозаїчності його структури, до втрати його цілеспрямованого, стимулюючого впливу, а отже, не може вважатися конструктивним.

До найбільш важливих вимог, які необхідно реалізувати при формуванні національної податкової системи уже сьогодні, як переконує аналіз зарубіжного досвіду, необхідно віднести:

– оптимальне співвідношення прямих та непрямих податків, використання різних їхніх видів, що дозволить забезпечити бюджет стабільними надходженнями, необхідними для функціонування держави, а також врахувати майнове положення платників і одержані ним доходи;

– стимулювання розвитку суспільного виробництва та його соціальної спрямованості;

– узгодження бюджетних інтересів та інтересів платників податків, забезпечуючи однократність та універсалізацію оподаткування, раціоналізм при визначенні розмірів податку, що надасть змогу після його сплати мати дохід, достатній для нормального розвитку;

– стабільність, чіткість та доступність податкового законодавства. Якою мірою ці вимоги знайшли відображення в національній податковій системі, надасть можливість простежити подальше дослідження.

Таким чином, дослідження основних підходів до проблеми податкової діяльності держави в сучасній економічній теорії надало змогу виробити такі положення щодо досягнення мети цього дослідження:

– вирішення проблеми ефективності оподаткування як активної форми зв'язку між державним добробутом та суспільним виробництвом завжди стоятиме стосовно конкретних умов функціонування економічної системи та є відображенням співвідношення інтересів соціальних сил у суспільстві;

– багатовекторність функціонального призначення оподаткування переконує в багатогранності вирішення його проблем та, очевидно, що забезпечення ефективності має відбуватися в межах системного підходу;

– система оподаткування це не тільки сукупність побудованих на певних принципах податків та платежів, але й механізм їхнього стягнення як невід'ємна її складова;

– збалансованість інтересів сторін податкових відносин, що ключовою мірою визначає ефективність останніх, має реалізовуватись не лише при побудові окремого податку, платежу, але й при здійсненні податкового контролю;

– побудова сучасної податкової системи – це постійний пошук компромісу між окремими, певною мірою неузгодженими принципами оподаткування. Використання різних принципів дозволяє виявляти недоліки та переваги обраного варіанта побудови податкової системи з метою подальшого їхнього урівноваження при отриманні необхідних умов, а в конкретній ситуації задовольнятись рішеннями, що забезпечують компроміс між окремими неузгодженими критеріями. Разом з тим потреба творчого розвитку принципів оподаткування з метою врахування особливостей реального економічного розвитку не звільняє від необхідності співвідносити, хоча б у загальних рисах, можливості формування податкової системи з об'єктивними закономірностями оподаткування, які продиктовані фундаментальними вимогами;

– ключова розбіжність при формуванні податкових систем у перехідних країнах, порівняно з розвиненими, та у підходах до розв'язання протиріч в оподаткуванні полягає в порушенні принципу системності, а також у пріоритеті бюджету перед інтересами виробництва і підприємництва. Вирішення податкових проблем у розвинених країнах пов'язується, в першу чергу, із спробами створення за допомогою комбінації податків системи, а потім шляхом подальшої оптимізації усуваються суперечності. У перехідних економіках основними рисами реформування є вдосконалення та зміна окремих податків, що значною мірою призводить до порушення системності. У кінцевому підсумку це означає втрату цілеспрямованого, стимулюючого впливу оподаткування на вирішення економічних проблем та відсутність конструктивності при визначенні напрямів його реформування.

6.2. Сутність та значення податкової діяльності держави в умовах посилення конкуренції між країнами

Конкурентоспроможність нації – це утвердження й зростання вагомості у світовому співтоваристві інтелектуального потенціалу держави, яка забезпечує високі темпи економічного зростання на основі нововведень.

Ключовою характеристикою, яка забезпечує здатність вести податкову конкурентну боротьбу, є конкурентні переваги, які мають бути сформовані в основі виявлення механізму впливу податкових факторів на конкурентоспроможність суб'єктів господарювання країни. Оскільки формування цих факторів відбувається під впливом державного регулювання, принципового значення набуває податкова політика держави, яка створює певний рівень податкової конкурентоспроможності.

Необхідно зазначити, що в умовах розвитку міжнародної конкуренції, серед науковців немає єдиної думки щодо визначення сутності таких категорій, як податкова конкуренція, зокрема міжнародна податкова конкуренція.

Так, у широкому розумінні міжнародна податкова конкуренція трактується як неузгоджене встановлення податків незалежною державою, використання низьких ефективних податкових ставок, зменшення податкового навантаження з метою підвищення конкурентоспроможності національного бізнесу, збільшення ділової активності в державі та залучення до неї іноземних інвестицій і приваблення мобільних податкових баз (Р. Тізер, Т. Філд, К. Пінто, Д. Рохас, Дж. Вілсон) [17, с. 121–126], [18], [19], [20], [21]. У більш вузькому розумінні податкова конкуренція розглядається як вплив податкової системи одного державного утворення на податкову систему іншого, що базується на можливості платників податків обирати між юрисдикціями з різним рівнем оподаткування та переміщення частини валового національного продукту на іншу територію, вплив податкової політики на розподіл доходів від оподаткування між державними бюджетами (Т. Гудспід, А. Пузін, Д. Мітчел, Дж. Вілсон і Д. Вілдасін) [22].

Разом з тим прихильники обох позицій сходяться на тому, що міжнародна податкова конкуренція спонукає уряди держав до

активних дій щодо використання усіх можливостей для створення конкурентних переваг власної податкової системи. Таким чином, за своєю сутністю категорії «економічна конкуренція» та «податкова конкуренція» мають однаковий зміст, тобто податкова конкуренція, яка має місце у сфері оподаткування, є формою економічної конкуренції.

Можна визначити, що міжнародна податкова конкуренція – це боротьба між державами чи їхніми об'єднаннями за залучення іноземних інвестицій та перелив мобільних податкових баз шляхом створення привабливого податкового середовища, що сприятиме пожвавленню ділової активності.

Погоджуючись з позицією Ю. Б. Іванова та О. О. Чумакової [23, с. 5–8, с. 6], що податкова конкуренція є формою економічної конкуренції, зміст якої полягає у змаганні суб'єктів щодо досягнення поставлених цілей, кращих результатів у певній сфері, притримуємось думки, що на цій основі конкуренцію слід розглядати як сукупність відносин щодо ефективного управління власними конкурентними перевагами для підвищення конкурентоспроможності вітчизняної податкової системи й економіки країни в цілому у стратегічній перспективі.

Для визначення конкурентних переваг країни (це питання буде висвітлено в наступних параграфах цього дослідження) періодично публікуються загальновизнані рейтинги, що надають можливість інформувати суб'єктів господарювання про умови ведення бізнесу в тій чи іншій державі.

Значна увага до дослідження міжнародної податкової конкуренції свідчить про наукове визнання важливості її впливу на суспільство та економіку окремих держав. Податкова сфера є вагомою складовою формування потенціалу конкурентоспроможності національної економіки, тому до структури зазначених рейтингів входять податкові критерії та індикатори, що дозволяють оцінити рівень розвитку податкової системи та роботу податкових органів окремих країн. Основними індикаторами оцінки конкурентоспроможності податкової системи є: загальна кількість податків та зборів, ставки податку на доходи (прибуток) фізичних та юридичних осіб, рівень податкового навантаження, ефективність діяльності податкового органу, стабільність податкового законодавства [24, с. 48–53].

Усвідомлення необхідності підвищення національної та регіональної конкурентоспроможності в сучасних умовах обумовило зростання уваги до пошуку шляхів ефективної реалізації державного регулювання соціально-економічних процесів, особливу роль в якому відіграє дієва та виважена податково-бюджетна політика. Намагаючись підвищити конкурентоспроможність і захистити конкурентні позиції національних економік, країни активніше використовують податкові інструменти приваблення ресурсів і суб'єктів господарювання.

Наслідками ведення такої конкурентної боротьби є перерозподіл зовнішніх інвестицій, трудових ресурсів і ділової активності, обмеження фіскальної спрямованості політики держави тощо. Незважаючи на чисельні дослідження у цій сфері, в них не була врахована така риса конкуренції, як формування конкурентних преваг податкового характеру, слабко виражені соціальні аспекти цього процесу, а також вчені не роблять акцент на стратегічній орієнтації управління податковою конкурентоспроможністю держави та окремих регіонів.

У загальному значенні податкову конкуренцію слід розглядати як прояв суперництва між країнами (або регіонами) за створення найбільш ефективної і прийнятної для економічних суб'єктів податкової системи шляхом реалізації податкової стратегії держави, спрямованої на формування і захист конкурентних переваг податкового характеру з метою забезпечення соціально-економічного розвитку і посилення конкурентних позицій бізнесу, регіонів і країни в цілому [25, с. 111–122].

Якщо ж спиратися на основні положення теорії конкуренції, то можна стверджувати, що ключовою характеристикою, яка забезпечує здатність вести податкову конкурентну боротьбу, є конкурентні переваги. Останні мають бути сформовані на основі виявлення механізму впливу податкових факторів на конкурентоспроможність суб'єктів господарювання, регіону та країни в цілому.

Разом з тим формування цих факторів відбувається під впливом державного регулювання. Отже, принципового значення набуває податково-бюджетна політика держави, яка створює певний рівень податкової конкурентоспроможності. Оскільки механізм впливу оподаткування на конкурентоспроможність складний і багатоаспектний, особливої уваги потребує визначення специфіки процесу податкової конкуренції. Її основою є податкові відносини, які формуються у процесі взаємодії суб'єкта ринку із зовнішнім середовищем.

Наслідком порівняно високого рівня податкової конкуренції є формування таких умов оподаткування, які сприяють залученню економічних суб'єктів, у тому числі нерезидентів, в економічні відносини [26, с. 131–136]. Але, на нашу думку, це поняття є дещо ширшим, його можна розглядати як на макрорівні (держави, суб'єктів влади, регіонів), так і на мікрорівні (суб'єктів господарювання). Основним джерелом формування дохідної частини бюджетів різних рівнів є розподіл податків і зборів та закріплення їхніх конкретних видів за державним та місцевим бюджетами. Це забезпечує відносну самостійність бюджетів, активізуючи їхню роль у проведенні державної політики щодо соціально-економічного розвитку територій.

Механізмом взаємодії між ними виступає податкова політика, яка з точки зору макрорівня має на меті організацію податкового середовища і контроль над можливостями, ресурсами, перевагами (зокрема, фінансовими) підприємств, установ тощо, а на мікрорівні така політика проявляється як реакція на першу з метою оптимізації податкових платежів та економічних результатів діяльності.

У зв'язку з вищевикладеним необхідно наголосити на необхідності формулювання принципів податкової конкуренції таким чином, щоб вони забезпечували взаємозв'язок між пріоритетами і напрямами як податково-бюджетної, так і конкурентної політики. З одного боку, принципи податково-бюджетної політики спрямовані на забезпечення виконання податками своїх функцій, а з іншого – принципи конкурентної політики дозволяють у правильний спосіб формувати стійкі і динамічні конкурентні переваги податкового характеру та за необхідності обрати напрями стратегічних змін у податковому середовищі, зорієнтовані на потреби сучасності.

Таким чином, податково-бюджетні інструменти регулювання мають суттєве значення у створенні та формуванні сприятливих умов як для процесу виробництва, так і для соціально-економічного розвитку регіонів і країни в цілому, де рівень останнього вказує, з одного боку, на рівень життя людини цієї держави, а з іншого – на конкурентоспроможність національної економіки у світовому просторі, що, в свою чергу, залежить від ефективності ведення податково-бюджетної політики та застосування інструментів податкового регулювання.

Розвиток податкового регулювання сьогодні змушує брати також до уваги зовнішні аспекти податково-бюджетної політики. Зок-

рема, той вплив, який здійснюють податки на конкурентоспроможність країни у світовому просторі.

Податково-бюджетні інструменти регулювання повинні забезпечити додаткові фактори економічного зростання, що підвищить рівень конкурентоспроможності держави.

При розробці податково-бюджетної політики враховуються інтереси всіх сторін податково-бюджетних відносин. На практиці вона здійснюється через відповідний податковий механізм, що становить собою сукупність організаційно-правових форм і методів управління оподаткуванням (тобто сукупність інструментів реалізації податково-бюджетної політики держави). Держава додає цьому механізму юридичну форму через податкове та бюджетне законодавство.

Податкова політика – це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення маси податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаду господарської активності, створенню необхідної кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, формування збалансованої соціальної політики. Використовуючи ті чи інші податкові пільги, держава регулює пропорції як в економічній структурі виробництва й обміну, так і у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування впливає на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави [27, с. 64–68; с. 64].

Здійснюючи податкову політику, на нашу думку, необхідно враховувати те, що для успішного промислового розвитку країни реалізація цілей податкової системи не повинна входити у протиріччя з метою загальної системи – підвищення конкурентоспроможності. Таким чином, основна мета податкової політики полягає у створенні умов для економічного розвитку, що, як уже зазначалося, включає економічне зростання і створення нових конкурентних переваг.

Нині класифікація конкурентних переваг є досить складною. Так, наприклад, С. Ємельянов [28, с. 60–73] на основі синтезу поло-

жень декількох теорій, які так чи інакше зачіпають аналіз конкуренції, виділяє п'ять основних типів конкурентних переваг:

• ресурсні переваги – вони формуються завдяки: наявності сприятливого податкового й адміністративного середовища, яке створюється урядом країни розміщення капіталу і дозволяє товаровиробникам економити на податкових платежах, а також трансакційних витратах; вигідному місцерозташуванню (близькості до основних вузлів інфраструктури); сприятливим умовам доступу до природних ресурсів та нерухомості; низьким відсотковим ставкам; наявності природних ресурсів та робочої сили і їхній дешевизні;

• технологічні переваги – вони обумовлені наявністю й експлуатацією товаровиробниками технологій масового виробництва, що забезпечують економію на масштабах і збільшують споживчий ефект, пов'язаний з ціновими характеристиками продукції;

• інноваційні переваги – формуються за рахунок своєчасної реалізації у виробництво результатів НДДКР, які дозволяють прискорено оновлювати номенклатуру й асортимент продукції, що випускається, і за рахунок цього збільшувати споживчий ефект, пов'язаний з якісними параметрами продукції;

• глобальні переваги – вони пов'язані з формуванням позаекономічних (екологічних і соціальних) стандартів господарської діяльності і з їхньою реалізацією в політиці фірм і держави;

• культурні переваги – вони обумовлені культурною близькістю країн, що дозволяє фірмам підтримувати ринки збуту і ресурсів у країнах близьких за соціокультурою.

Перші три види конкурентних переваг: ресурсні, технологічні й інноваційні – є основними або необхідними, а глобальні і культурні конкурентні переваги можна відзначити як достатні умови для підтримки і підвищення конкурентоспроможності країни.

Таким чином, податкова система сама по собі може бути ресурсною конкурентною перевагою в тому випадку, якщо вона створює сприятливіше середовище для суб'єктів господарської діяльності на світовому ринку. Крім того, податкова політика в цілому здійснює вплив на останні два види конкурентних переваг.

Необхідно також зазначити, що компоненти будь-якої системи знаходяться у взаємозв'язку і взаємодії, отже, податкова політика як

компонент системи конкурентоспроможності, належачи до макрорівня, взаємодіє з компонентами системи на різних рівнях, зокрема:

• на метарівні – саме тут формуються основні політичні й економічні форми організації суспільного життя, податкова політика здатна здійснювати істотний вплив на суспільство, оскільки платниками податків є переважна більшість громадян країни. У сфері податкових стосунків відбувається взаємодія платників податків і держави, формуються їхні обов'язки і відповідальність один перед одним. Так, ухилення від сплати податків певної групи економічних агентів викликає у відповідь заходи з боку держави у вигляді підвищення податкового тягаря для збереження загальної маси зборів, посилення податкового адміністрування. Останнє, у свою чергу, погіршує становище добросовісних платників, що не може не позначитися на їхньому відношенні до держави в цілому і до неплатників податків. Отже, найважливішими детермінантами системи конкурентоспроможності, на які здійснює вплив податкова політика, є соціальна інтегрованість і згода, ставлення суспільства до реформ, умови створення громадської думки щодо статусу підприємців та їхньої ролі в розвитку країни. Таким чином, якщо звернемося до класифікації конкурентних переваг, то на метарівні податкова політика сприяє формуванню культурних і глобальних конкурентних переваг;

• на макрорівні – тут визначаються основні умови діяльності економічної системи в цілому. Податкова політика є найважливішою компонентою державної політики на макрорівні, в межах якої визначаються параметри руху грошових коштів від платників податків до держави. Зміни податкових ставок і рівня оподаткування впливає на безліч макроекономічних показників, за допомогою яких вимірюється конкурентоспроможність економіки: рівень ВВП, рівень цін, процентні ставки тощо. На макрорівні визначається, наскільки податкова політика може розглядатися господарюючими суб'єктами як ресурсна конкурентна перевага;

• на мезорівні – формуються специфічні види політики й інститутів, де в результаті колективних дій визначаються заходи, які вирішальним чином впливають на продуктивність окремих галузей або місця розташування виробництва. Реалізовуючи заходи мезополітики, держава може використовувати інструментарій макрорівнів. Основними видами політики на мезорівні, де відбувається використання податкових інструментів, є структурна, індустріальна та технологічна

політика. Податкова політика сприяє формуванню технологічних і інноваційних конкурентних переваг;

• на мікрорівні – цей рівень є визначальним рівнем господарських стосунків у формуванні конкурентоспроможності, оскільки саме підприємства реалізують конкурентні переваги.

Водночас умови конкурентоспроможності мікрорівня закладаються на мета-, макро- і мезорівні. Податкова політика покликана створювати одинакові умови діяльності для всіх підприємств, оскільки законодавчо заборонено вживання індивідуальних податкових режимів і пільг. У зв'язку з цим у цьому дисертаційному дослідженні не зупинятимемося на аналізі мікрорівня, оскільки податкова політика взаємодіє з мікрорівнем у системі конкурентоспроможності опосередкованим чином.

Слід зазначити, що у сучасних умовах регулюючий вплив податків (регулююча функція податків) у суспільстві й економіці має багатогранний характер. Податкове регулювання є одним з елементів податкового механізму [29, с. 320].

Суть його полягає в тому, що будь-яке втручання у хід відтворювальних процесів має бути економічно доцільним і обґрунтованим. У світовій економіці в 30-х роках розроблялися конкретні методи державного регулювання економіки за допомогою переважно фінансово-бюджетної і грошово-кредитної політики. Авторами основних концепцій у цій сфері вважаються Р. Фріш (Норвегія), У. Беверідж (Англія), Я. Тінберген (Нідерланди), У. К. Мітчелл (США) і деякі інші вчені [30].

Податкове регулювання розглядається і як сукупність заходів непрямого впливу держави на розвиток виробництва шляхом зміни норми вилучення до бюджету за рахунок пониження або підвищення загального рівня оподаткування: ставки індивідуального прибуткового податку, податку на прибуток підприємств, непрямих податків [31].

Сутність механізму податкового регулювання полягає, з одного боку, в тому, що він являє собою специфічну форму суспільних відносин, що виникають між платниками податків та державою в процесі перерозподілу національного доходу, з іншого – в тому, що він є методом непрямого впливу держави на економіку, політику, соціальну

сферу за засобами податкового законодавства, податкового планування, податкової системи [32].

Податкове регулювання за допомогою притаманних йому методів і важелів дозволяє досягти більш ефективного використання матеріальних і фінансових ресурсів, інтенсифікувати інвестиційну та підприємницьку активність, узгодити інтереси різних суб'єктів господарювання, прошарків населення і регіональних рівнів державного управління [33, с. 24].

Податкове регулювання – це комплекс дій державних органів, спрямованих на зміну параметрів податкової системи та податкового механізму з метою досягнення певних соціальних та економічних цілей [34, с. 220].

Податкове регулювання є одним з найбільш динамічних і мобільних елементів механізму податкової політики й сфери державного податкового менеджменту, де його основу складає система економічних заходів оперативного втручання у їхнє зобов'язання [35, с. 89–97].

Податкове регулювання економіки як основний елемент механізму податкової політики покладено в основу довгострокових стратегічних цілей держави, спрямованих на забезпечення економічної стабільності та стимулювання економічного зростання.

З наведених підходів можна зробити декілька висновків.

По-перше, податкове регулювання – це процес на відміну від регулюючої функції податків, яка являє собою явище.

По-друге, податкове регулювання передбачає свідоме використання податків (регулююча функція податків діє об'єктивно, незалежно від волі суб'єктів оподаткування).

По-третє, податкове регулювання як процес реалізації регулюючої функції потребує певних дій з боку органів, перш за все законодавчої влади.

До основних завдань податкового регулювання, на нашу думку, слід віднести:

1) формування централізованих бюджетних та позабюджетних фондів шляхом мобілізації;

2) податкових надходжень;

3) складання програм (короткострокових і довгострокових) надходження податків;

4) розробка принципів формування та обліку бази оподаткування;

5) правильне визначення бази оподаткування – ключовий момент механізму обчислення податків;

6) здійснення контролю над податковими надходженнями фізичних та юридичних осіб, залучення до відповідальності платників податків, які ухиляються від сплати податків.

Таким чином, широке використання заходів податкового регулювання може призводити до викривлення дії ринкових механізмів, створення нерівних умов конкуренції та невиправданих переваг для окремих платників. Тому вони повинні бути рівними стосовно до всіх суб'єктів господарювання.

Отже, дослідження сучасного стану податкової системи свідчить, що на сьогодні залишаються відкритими питання переорієнтації чинної податкової системи на стимулювання процесів соціально-економічного розвитку країни, вирішення яких може стати кроком до підвищення конкурентоспроможності держави та сприяти розвитку економіки України.

6.3. Перспективи взаємоузгодження національних податкових систем у контексті інтеграційних процесів

Розвиток інтеграційних процесів у країнах ЄЕС зумовлює проведення узгодженої податкової політики і поступового переходу до створення території з єдиним податковим режимом, що базуватиметься на ряді принципів. Національна податкова система не повинна перешкоджати вільному руху товарів; вільний рух робочої сили на території країн ЄЕС є обов'язковою умовою і, нарешті, податкова політика кожної країни не повинна суперечити політиці ЄЕС [1, с. 29]. Тому при визначенні концептуальних засад податкових реформувань в Україні слід чітко дотримуватися вимог органічного входження національної економіки в світове й особливо європейське господарство.

З цією метою, розробляючи податкове законодавство, важливо використовувати рекомендації, розроблені в рамках Міжнародної податкової програми ООН «Основи світового податкового кодексу» [2, с. 23–27; 3, с. 33–36]. Зокрема, до спільних рис, притаманних більшості податкових систем розвинених країн, що рекомендуються до застосування під час розробки і впровадження податкових кодексів у

країнах, які будують ринкову економіку, потрібно віднести: необхідність прийняття в кожній країні єдиного постійного діючого закону, в якому були б зібрані всі основні нормативні акти з проблем оподаткування; сприяння податкової системи прискореному розвитку і підвищенню ефективності національних виробництв, які працюють на міжнародний ринок.

Специфічним для країн, що розвиваються, є відведення провідної ролі у формуванні доходів бюджету митним зборам, податку на додану вартість (або його аналогам), акцизам і податкам на прибутки корпорацій. Індивідуальний прибутковий податок не може мати такого значення, як у розвинених країнах, через відсутність достатньо сформованих адміністративних механізмів для їхнього нарахування і стягнення.

І нарешті, розробники Світового кодексу базуються на положенні, що будь-які пільги ускладнюють податкову систему, підривають її ефективність і позбавляють необхідної гнучкості. Тому в кодексі не передбачені ніякі пільги, перевага надається прямим субсидіям.

Таким чином, розглянуті вимоги переконують у нераціональності механічного перенесення набутого в європейських державах досвіду оподаткування. Останній потребує застосовування лише відповідно до умов, що існують в Україні. Будівництво демократичної держави вимагає пристосування вітчизняної системи оподаткування до умов Європейського співтовариства. На нашу думку, податкова діяльність держави у ряді концептуальних засад має забезпечити:

• встановлення відповідної системи адміністрування податків, адекватного застосування санкцій щодо порушень податкового законодавства, впорядкування системи надання податкових пільг;

• зростання пріоритетності прямого оподаткування у співвідношенні між прямими та непрямими податками;

• диференціацію використання ставок податків залежно від технічного стану виробництва, виду та обсягів господарської діяльності;

• взаємовідповідальність держави та податкоплатників на основі чинного законодавства.

Зважаючи на те, що переорієнтація на прямі податки є вирішальним напрямом удосконалення податкової політики, доцільно рухатися в напрямі пошуку шляхів зміни співвідношення непрямих і прямих податків на користь прямих. Теоретично це можливо двома

шляхами: відміни ПДВ як основного непрямого податку чи зменшення його обсягів за рахунок перегляду ставки. Сьогодні недоцільно кардинально переглядати структуру податкової системи. Це може призвести не лише до проблем входження України до міжнародних економічних структур, але й викликати значні проблеми з наповненням бюджету. За таких умов можна говорити лише про зниження ставки ПДВ. Такий підхід передбачається реалізувати і в Податковому кодексі України (поетапне зниження ставки ПДВ: з 20 до 17 %; встановлення різних термінів відшкодування ПДВ щодо операцій, які здійснюються на митній території України, та операцій з експорту товарів для платників податків, які мають значні інвестиційні втрати та провадять діяльність, пов'язану із сезонною закупівлею товарів; відшкодування сплачених сум ПДВ, накопичених упродовж перших 12 календарних місяців для новостворених платників тощо). Однак такі заходи, на нашу думку, не є достатніми. Якщо ПДВ обчислюється за єдиною ставкою до всього споживання, то він буде пропорційний споживанню, але регресивний стосовно річного доходу. Послаблення регресивності зумовлює необхідність зменшення ставок податку на товари, які споживаються низькодохідними групами населення. Для надання податковій системі вищого рівня соціальної спрямованості та егалітарності доцільно було б застосовувати ставки ПДВ залежно від груп товарів (послуг). Зокрема, запровадити підвищену до 17 % ставку на предмети розкоші та номінальну до 15 % ставку на широкий спектр товарів (послуг). За прикладом європейських країн, було б доцільно здійснювати відшкодування ПДВ лише наприкінці звітного фінансового року. Пропозиції окремих фахівців радикально модернізувати структуру оподаткування через відміну податку з прибутку та ПДВ і впровадження єдиного податку з реалізації здатні розсіяти накопичений досвід його адміністрування, тим більше, що, крім адміністративної простоти, він не має інших переваг. Навпаки, вирішення проблем удосконалення податкової діяльності держави вимагає поглиблення:

– рівня правової та податкової культури платників податків;

– якості облікових та документальних операцій;

– прозорості алокаційної діяльності держави та операцій купівлі-продажу сировини, матеріалів з метою обмеження фіктивного відшкодування сум податку, не сплаченого до бюджету;

– доступу до кредитних ресурсів суб'єктів підприємницької діяльності.

У цих умовах було б доцільно запровадити зважену, помірно регресивну шкалу ставок оподаткування доходів громадян, а також:

– підвищити неоподатковуваний мінімум доходів громадян до рівня прожиткового мінімуму;

– суттєво знизити максимальну ставку прибуткового податку з громадян;

– значно підвищити рівень доходів громадян, починаючи з якого застосовується середня ставка оподаткування;

– знизити граничну суму заробітної плати (доходу), з яких стягуватимуться страхові внески;

– обмежити коло осіб, які зобов'язані сплачувати податок з отриманих подарунків, лише державними посадовими особами в межах виконання ними службових обов'язків;

– відмінити податок на доходи громадян, отримані від продажу об'єктів промислу.

Лібералізація діяльності держави у сфері оподаткування доходів фізичних осіб повинна поєднуватися із застосуванням більш жорстких заходів щодо контролю з боку податкових органів повноти декларування особистих доходів громадян, отриманих ними від усіх видів діяльності та джерел, не заборонених законодавством. Розмір податкового мінімуму слід переглядати та затверджувати щорічно, як і розрахунок споживчого бюджету. Це стане основою для проведення в життя ефективної соціальної політики. При цьому прожитковий мінімум і раціональний споживчий бюджет повинні затверджуватися одночасно з прийняттям закону про річний бюджет. Це надасть змогу визначити середню заробітну плату працівників бюджетної сфери.

Крім того, на нашу думку, скасування податку на прибуток можливе лише у випадку, коли економіка держави працює в автономному режимі чистої конкуренції, де рух виробничих ресурсів (праця, капітал, сировина тощо) між галузями економіки є вільним і формується на основі взаємодії попиту і пропозиції. Така модель має бути сталою у довгостроковому періоді.

Перспективи ж оптимізації податкової системи спонукають нас у полеміці про напрями реформування цього податку стати на бік фахівців, які вважають, що зниження податку повинно відбутися для

всіх суб'єктів господарювання (за незмінної амортизаційної політики). Це надасть змогу вирівняти їхні економічні умови. Тим більше і це вже зазначалося нами, відповідно до принципу Парето, зміни в оподаткуванні, які покращують становище одних платників за рахунок погіршення становища інших, не є Парето-вдосконаленням. Останнє передбачає або підвищення добробуту одних платників та незмінного добробуту інших, або одночасну зміну добробуту всіх платників, що і передбачає одночасне пониження ставки для всіх суб'єктів господарювання. Шлях нарощування амортизаційних відрахувань є неефективним, тому що вимагає збільшення надання пільг, може призвести до зростання кількості низькорентабельних підприємств та цін на їхню продукцію. У реформуванні амортизаційної політики важливим є забезпечення взаємозв'язку між податковою амортизацією та інвестиційними витратами підприємств, а також надання підприємствам права використовувати найбільш прийнятні для них амортизаційні схеми, які не погіршують їхній фінансово-економічний стан.

Аналіз еволюції податкової діяльності засвідчує важливість проблеми внесення змін до Податкового кодексу України. Підготовлений як єдиний консолідований нормативний документ він створює можливості єдиних справедливих підходів та прозорих правил нарахування та сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), а також сталості податкового законодавства.

У цілому суть основного концептуального висновку полягає в тому, що податкове реформування повинно йти шляхом збільшення позитивних рис уже чинної податкової системи України та зменшення негативних, носити системний характер, але в жодному разі не бути перманентним.

Подальша трансформація податкової діяльності держави повинна спрямовуватися на:

- посилення її регулятивних функцій;
- уникнення податкового «придушення» реального виробничого сектору;
- зміщення акценту в оподаткуванні з доходів підприємств на доходи фізичних осіб (за умови реалізації відповідної політики доходів);
- удосконалення ПДВ;
- мінімізацію податків для малого та середнього підприємництва;

• поступовий перехід до галузевої системи справляння податків з великих платників податків;

• швидше освоєння передової технології розрахунків та збору податків;

• формування культури взаємостосунків між державою та податкоплатниками, що змінить психологічну атмосферу в суспільстві;

• наповнення її моральними принципами.

Зважаючи, що територія України характеризується різними природними умовами, рівнем розвитку промисловості, сільського господарства тощо, у ході реалізації податкової діяльності держави необхідно використати всі можливі важелі для економічного врівноваження чи наближення до нього окремих регіонів.

6.4. Податкові механізми фінансового регулювання аграрного сектору економіки України в умовах постіндустріальних трансформацій

Питаннями державного фінансового регулювання аграрного сектору через податкові механізми займаються такі вітчизняні вчені: О. Є. Гудзь, Н. С. Прокопенко, Н. С. Танклевська, П. О. Фененко та багато інших [1–5].

Для вирішення завдань держави в частині регуляції процесів, що відбуваються в аграрному секторі економіки через новації в оподаткуванні, необхідно враховувати нинішні проблеми, які існують у цій сфері, і намагатися розробити нові, більш ефективні податкові механізми.

Аграрний сектор у будь-якій країні потребує певної підтримки з боку держави через трудомісткість, сезонність виробництва, а також завдяки тому, що забезпечує продовольчу безпеку нації. Одним із засобів опосередкованої державної підтримки виступає оподаткування. У систему податкового стимулювання аграрного сектору входить запровадження з 1999 по 2015 рр. фіксованого сільськогосподарського податку [6], спеціального режиму в оподаткуванні податком на додану вартість діяльності сільськогосподарських підприємств та компенсаційних заходів аграрникам (представникам малого бізнесу), що працюють на спрощеній системі оподаткування.

Застосування вищезазначених інструментів державного фінансового регулювання надають можливість зменшити податковий тягар аграрним виробникам і створити таким чином умови для розвитку та активізації їхньої діяльності. Державне регулювання аграрного сектору економіки через заходи оподаткування представлено у табл. 6.3 та 6.4.

Також слід зазначити, що, крім того, для сільськогосподарських підприємств, зазначених у пункті 209.18 статті 209 кодексу (підприємств, які відповідають критеріям, визначеним статтею 209 кодексу, але не обрали спеціального режиму оподаткування, і на загальних підставах вважаються платником ПДВ), також запроваджена часткова сплата сум ПДВ до бюджету та на поточні рахунки за операціями з реалізації молока, худоби, птиці, вовни власного виробництва, а також з реалізації молочних продуктів, молочної сировини та м'ясопродуктів, вироблених у власних переробних цехах, у зазначених вище розмірах, а саме: за операціями з продукцією тваринництва – у розмірі 80 % спрямовується на поточні рахунки таких сільськогосподарських підприємств, а у розмірі 20 % – до бюджету; за операціями з іншими товарами такий розподіл становить 50/50 %.

Таблиця 6.3

Державне регулювання аграрного сектору економіки через застосування спрощеної системи оподаткування в Україні

Основні характеристики	**Єдиний податок для платників четвертої групи**	**Спрощена система оподаткування**
Платник податку	2015 року, як і раніше, сільськогосподарські товаровиробники (далі – с.-г. товаровиробники) можуть обрати спеціальний податковий режим. Але якщо до 2015 року це називалося фіксованим сільськогосподарським податком (далі – ФСП), який регулювався главою 2 розділу XIV ПКУ, то нині с.-г. товаровиробникам пропонується сплачувати єдиний податок (далі – ЄП), перебуваючи	Суб'єкти малого підприємництва (фізична особа – підприємець (далі – ФОП), що надають населенню сільськогосподарські послуги. Належать до 2 групи – ФОП, які надають послуги платникам єдиного податку або населенню. Виробництво та продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства.

Продовження таблиці 6.3

	у складі четвертої групи платників ЄП. Відповідні норми, що регулювали сплату фіксованого с.-г. податку, перенесені до глави 1 розділу XIV ПКУ (зміни до ПКУ, внесені Законом України від 28 грудня 2014 року № 71-VIII)	Наймані працівники – до 10 осіб, обсяг доходу – до 1,5 млн гривень (у 2015 році – аналогічні вимоги) [8]
Об'єкт оподаткування	Об'єкт оподаткування ЄП для четвертої групи – с.-г. товаровиробників – платників ЄП залишився такий самий, який був у фіксованого сільськогосподарського податку (ст. 292-1 ПКУ). Отже, об'єкт оподаткування – це площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду, що перебуває у власності платника ЄП або надана йому у користування, у тому числі на умовах оренди. Права власності або користування земельними ділянками повинні бути оформлені і належним чином зареєстровані (тобто з дотриманням вимог Закону України від 01.07.2004 № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»)	Наймані працівники – до 10 осіб, обсяг доходу – до 1,5 млн гривень (у 2015 році – аналогічні вимоги)
Ставки оподаткування	Ставки ЄП четвертої групи встановлено у відсотках від нормативної грошової оцінки землі, як це і було за часів справляння фіксованого сільськогосподарського податку. Розмір ставок залежить від категорії (типу) земель та їхнього розташування. Відсоткові ставки ЄП четвертої групи встановлено пп. 293.9.1–293.9.6 ПКУ. Розмір ставок податку з одного гектара сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду залежить від категорії (типу) земель, їхнього розташування (у відсотках бази оподаткування) – залишився без змін. Єдине, що кардинально змінилося порівняно з фіксованим сільськогосподарським податком, – це потрійне збільшення ставок податку [9]	Ставка – до 20 % мінімальної заробітної плати (до 275,6 грн), встановлюють місцеві ради. ЄСВ – 22 % бази Нарахування, або 303,16 гривень (у 2015 році – ставка – до 10 % мінімальної заробітної плати (до 243,6 грн), встановлюють місцеві ради. ЄСВ – 34,7 % бази нарахування, або 422,65 грн)

Джерело: узагальнено автором на основі [18–23].

Таблиця 6.4

Порівняльна характеристика спеціального режиму оподаткування ПДВ до 2016 р. і нині існуючого з 2016 по 2017 рр.

Спеціальний режим оподаткування ПДВ за старою нормою (дія якої закінчилася 01.01.2016)	Спеціальний режим оподаткування ПДВ за новою нормою (який набрав чинності з 01.01.2016 до 01.01.2017)
Під цю норму підпадали підприємства, що реалізують молочну, м'ясну продукції власного виробництва, вовну власного виробництва, а також за молочну продукцію та м'ясопродукти. Режим акумуляції сум ПДВ: а) ПДВ, що повинен сплачуватися до бюджету щодо операцій з продажу сільськогосподарських товарів/послуг власного виробництва, крім операцій з продажу переробним підприємствам молока і м'яса [10]. Зазначені кошти залишаються в розпорядженні сільськогосподарських товаровиробників і використовуються на придбання засобів виробництва; з 2004 року було змінено порядок використання ПДВ – спочатку кошти використовуються на відшкодування сум ПДВ, сплачених у ціні виробничих чинників, а за наявності залишку такої суми податку для інших виробничих чинників ця норма діяла згідно з Податковим кодексом України (стаття 209) [6]; б) ПДВ, що повинен сплачуватися до бюджету сільськогосподарськими підприємствами за реалізовані молоко, худобу, птицю, вовну власного виробництва, а також за молочну продукцію та м'ясопродукти, вироблені у власних переробних цехах, повністю залишався у розпорядженні цих сільськогосподарських підприємств і спрямовувався на підтримку власного виробництва тваринницької продукції [10]. З 2009 р. ця норма розповсюджувалася тільки на сільськогосподарські підприємства, які не обрали спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського, лісового господарства та рибальства [7]. З введенням Податкового кодексу України ця норма була продовжена (стаття 209.18) [6]; 2б) ПДВ за нульовою ставкою щодо продажу переробним підприємствам молока та м'яса в живій базі сільськогосподарськими товаровиробниками всіх форм власності та господарювання (анульовано на підставі Закону України від 31.10.2008 № 639-VI) [11]	Законом № 909, зокрема, внесено зміни до пункту 209.2 статті 209 кодексу, відповідно до яких у 2016 році в межах спеціального режиму оподаткування запроваджена часткова сплата сум ПДВ до бюджету та на спеціальні рахунки. Розмір суми ПДВ, що підлягає сплаті до бюджету та перерахуванню на спеціальні рахунки, залежить від виду сільськогосподарської продукції, що реалізується. Так, позитивна різниця між сумою податкових зобов'язань звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту звітного (податкового) періоду, визначена: 1) за операціями із зерновими культурами – у розмірі 15 %, спрямовується на спеціальні рахунки сільськогосподарських підприємств, а у розмірі 85 % перераховується до державного бюджету; 2) за операціями з продукцією тваринництва у розмірі 80 % спрямовується на спеціальні рахунки сільськогосподарських підприємств, а у розмірі 20 % до бюджету; 3) за операціями із сільськогосподарськими товарами/послугами, крім зернових і технічних культур та продукції тваринництва (далі – інші сільськогосподарські товари/послуги), в межах діяльності спеціального режиму оподаткування такий розподіл становить 50/50 %. Для забезпечення вказаних розрахунків з бюджетом та перерахування коштів на спеціальні рахунки сільськогосподарським підприємствам – суб'єктам спеціального режиму оподаткування Казначейством відкрито додаткові електронні рахунки, на які перераховуються кошти відповідно за вищезазначеними відсотками

Розрахунки з бюджетом та перерахування коштів на поточні рахунки таких підприємств здійснюється Казначейством з електронних рахунків на підставі відповідних реєстрів, що формуються Державною фіскальною службою України на підставі отриманої податкової звітності з ПДВ, в якій відображаються результати діяльності в межах пункту 209.18 статті 209 ПКУ (0130) [12].

Результати державного регулювання аграрного сектору економіки через запровадження механізмів спеціального режиму оподаткування з 2001–2014 рр. зросли з 1,6 до 24,4 млрд грн (майже в 15 разів), що представлено в табл. 6.5. Це надало можливість збільшити загальну суму фінансової допомоги аграрному сектору, що становило у 2012 р. 83 % від загальної суми бюджетної підтримки цій галузі проти 48 % 2001 р. 2014 р. аналогічний показник становив 24,4 млрд грн (за 2013 р. дані відсутні). Зростання останнього показника щодо 2001 р. становило 15,3 %. За 12 років, починаючи з 2001 р., через спеціальний режим оподаткування ПДВ було залучено 82 млрд грн. Разом з 2014 р. цей показник становив більше 100 млрд грн. Виплати дотацій за період, що аналізується, мають нестійку тенденцію і за останні роки знижаються. Так, 2014 р. цей обсяг виплат становив 3,2 % порівняно з 40,6 % у 2001 р. (цього року ця частка була найвищою).

Досить багато дебатів ведеться стосовно державного регулювання аграрного сектору економіки через дію спрощеної системи оподаткування для виробників цієї галузі: при застосуванні фіксованого сільськогосподарського податку, а нині єдиного податку для платників четвертої групи. На думку автора, тут є свої позитивні і негативні моменти. При цьому, зважаючи на досвід економічно розвинених країн і певні політичні й економічні складові вітчизняної політики, цей податок повинен виступати інструментом складової державних регуляторів активізації розвитку сільськогосподарської сфери [14; 15].

До позитивних складових застосування єдиного сільськогосподарського податку слід віднести стабільність як ставки оподаткування, так і її бази, також елементарне здійснення обліку та складання звітності. Це, у свою чергу, сприяє прибутковому використанню земель сільськогосподарського призначення, що створює умови для залучення інвестицій у цей сектор виробництва, збільшення можливостей капіталоутворення в сільськогосподарських підприємствах. Якщо

розглядати якість адміністрування цього податку, то через його спрощеність прослідковується зниження кількості випадків ухилення від його сплати.

Таблиця 6.5

Структура державної підтримки аграрного сектору економіки в Україні через спеціальні режими та механізми оподаткування в Україні, 2001–2014 рр.

Рік	Підтримка аграрного сектору через спеціальні режими та механізми оподаткування, млн грн	У тому числі							
		режим виплати дотацій, млн грн	питома вага, %	підтримка через нульову ставку ПДВ, млн грн	питома вага, %	підтримка продукції тваринництва, млн грн	питома вага, %	підтримка на придбання засобів виробництва, млн грн	питома вага, %
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*
2001	1 574	639	40,6	353	22,4	96	6,1	487	30,9
2002	2 394	614	25,6	387	16,2	197	8,2	1 196	50,0
2003	2 419	830	34,3	369	15,3	203	8,4	1 017	42,0
2004	2 962	921	31,1	461	15,6	253	8,5	1 327	44,8
2005	3 780	1 395	36,9	673	17,8	328	8,7	1 385	36,6
2006	4 124	1 446	35,1	661	16,0	303	7,3	1 715	41,6
2007	5 700	2 292	40,2	820	14,4	248	4,4	2 351	41,2
2008	7 100	2 761	38,9	1140	16,1	607	8,5	2 598	36,6
2009	9 244	1 500	16,2	-	-	-	-	7 744	83,8
2010	13 576	2 400	17,7	-	-	-	-	11 176	82,3
2011	13 547	600	4,4	-	-	-	-	12 947	95,6
2012	15 427	1 100	7,1	-	-	-	-	14 327	92,9
2014*	24 400	800	3,3	-	7,8	2800	11,5	-	-

Примітка: «–» за 2013 р. дані відсутні.
Джерело: сформовано автором на підставі [13, с. 98; 17].

Досить вдало про негативні сторони спрощеної системи оподаткування аграрників як єдиного податку констатував свою думку український вчений О. М. Могильний: «…Податок не враховує виробничі витрати і рівень прибутковості сільськогосподарських товаровиробників; обчислення ставок податку здійснюється на недосконалій базі грошової оцінки угідь через нерозвиненість ринку землі; він ставить у нерівні

умови платників податків, які мають у валовому виробництві різне співвідношення рослинницької та тваринницької продукції; не всі включені до його складу податки залежать від розміру сільськогосподарських угідь, чим порушується принцип справедливості» [16, с. 125–126].

Слід зазначити, що складовою державного регулювання аграрного сектору економіки через оподаткування є застосування нульової ставки ПДВ (діяла до 2009 р. і нею могли скористатися виробники, крім тих підприємств, діяльність яких можна було віднести до сільського господарства, лісництва та рибальства, і якщо останні обрали спеціальний режим оподаткування податком на додану вартість). За період дії цих пільг у аграрний сектор було залучено коштів у розмірі 4,87 млрд грн, частка цих коштів у сукупній державній підтримці через заходи оподаткування становила від 15 до 22 %.

Результати аналізу державної підтримки аграрних підприємств, що виробляють продукцію тваринництва з 2001 по 2014 рр., свідчать, що ця підтримка була в межах від 6,1 до 11,5 %. Слід зазначити, що ця галузь досить затратна, трудомістка і потребує більших коштів для її розвитку, хоча сума коштів за період, що досліджується, збільшилася з 96 до 2 800 млн грн, але зважаючи на інфляційні моменти нинішньої ситуації, таке зростання не має суттєвого впливу на виробничі процеси цього сектору економіки.

Підтримки на придбання засобів виробництва через компенсацію ПДВ була найбільш продуктивною з боку державних регуляторів: загалом за період, що аналізується, в аграрну сферу надійшло 58,3 млрд 298 грн, його обсяги зросли в 30 разів, а питома вага підвищилася з 30,9 до 92,9 % у загальних обсягах фінансової підтримки аграрних виробників через податкові механізми.

Фіскальні заходи, що нині були запроваджені урядом у практичне буття, є досить суперечливі і не зовсім вдалі для подальшого розвитку аграрного сектору економіки. Так, з 2015 р. аграрні виробники при експорті зернової та олійної продукції були позбавлені коштів у вигляді повернення ПДВ за ці операції. Поряд з цим було збільшено на 25 % податкову ставку за оренду землі сільськогосподарського призначення і на 10 % несільськогосподарського призначення. Починаючи з 2016 р. зменшено заходи акумуляції ПДВ, що, у свою чергу, зменшить обсяги державної підтримки у цій сфері, яка 2014 р. становила 24,4 млрд грн [17]. Усі ці нововведення не сприяють зростанню

прибутковості і рентабельності аграрних підприємств. Також були певні новації стосовно фіксованого сільськогосподарського податку (далі – ФСП): з 2015 р. його відмінено, і та категорія господарств, що мала змогу за його порядком оподатковувати свою діяльність, була віднесена до 4 групи підприємців і повинна застосовувати єдиний податок. Хоча в цілому сутність оподаткування в контексті заміни ФСП на єдиний податок майже не змінилася, при цьому в три рази збільшилася ставка оподаткування. З вищезазначеного виходить, що нововведення в системі оподаткування для аграрного сектору економіки не сприяють розвитку цього виду господарювання, особливо в галузі тваринництва, що може призвести її до збитковості. Звідси потрібно застосовувати інструменти державного регулювання аграрного сектору, які б сприяли активізації і розвитку аграрного бізнесу.

6.5. Податкові важелі регулювання корпоративних підприємств економіки України

Проблема наповнення дохідної частини державного бюджету впродовж багатьох років незалежної України залишається однією з найгостріших, а її (дохідної частини) формування за рахунок податкових відрахувань – одним із найголовніших та першочергових завдань.

Останнім часом не тільки в Україні, але й у всіх розвинених країнах ставиться під сумнів ефективність прямих корпоративних податків, особливо податку на прибуток. Критики податку на прибуток висувають до нього три основні претензії: непомірне навантаження на суб'єктів економічної діяльності, фіскальна неефективність і дискреційність, тобто суб'єктивність, можливість розраховувати й сплачувати його на свій розсуд. Механізм розрахунку й адміністрування цього податку, по-перше, припускає можливість ухилення від його сплати й зменшення податкової бази, а по-друге, створює сприятливі умови для зловживань з боку податкових органів і тиску на корпоративні структури [1, с. 14].

Про неефективність оподатковування корпоративних підприємств свідчить і те, що в рейтингу Всесвітнього банку Doing Business-2017 Україна за рік спустилася на один щабель – до 84 місця. Загаль-

на податкова ставка в країні досягає 51,9 % прибутку, тоді як середні показники країн ОЕСР і ЄС становлять, відповідно, 41,2 і 34,8 %.

Крім того, податок на прибуток давно перестав бути бюджетоутворюючим: його частка в податкових надходженнях Зведеного бюджету зменшилася майже вдвічі – з 16 % в 2012 р. до 9,2 % в 2016 р., тоді як частка податкових надходжень у ВВП за цей період збільшилася з 24,7 до 27,3 % (таблиця 6.6) [1, с. 14].

Таблиця 6.6

Роль податку на прибуток у формуванні бюджету, %

Роки	Податкові надходження / ВВП	Податок на прибуток / податкові надходження	Податок на прибуток / ВВП
2012	24,7	16,0	3,7
2013	23,4	16,1	3,7
2014	22,7	11,3	2,6
2015	25,6	7,7	2,0
2016	27,3	9,2	2,5

Джерело: розраховано за даними Мінфіну.

Податок на прибуток має системні недоліки, що демонструє таке. Він розраховується від фінансового результату, перевірити який складно, і вимагає великого штату кваліфікованих податківців. Стандарти бухгалтерського обліку – це дуалізм та управлінські рішення, в умовах податку на прибуток перетворився на дискрецію та потенційні спори. Компанії, які сплачують податок прозоро, знаходяться у нерівних умовах з тими, які структуруються. Платниками податку на прибуток накопичено один трильйон сто мільярдів збитків [2].

Саме платники податку на прибуток найбільше виводять кошти за кордон з оподаткуванням за ставкою 2,6 % (за рахунок застосування міжнародних угод) або взагалі без оподаткування (за рахунок накопичених збитків). Щороку без належного оподаткування виводиться з України приблизно 10 % ВВП. 85 % податку сплачують усього 1 000 компаній, переважно державні підприємства та підприємства з іноземними інвестиціями. Саме такі платники сплачують податок від фінансового результату, збільшеного на 30–40 % (за рахунок подат-

кових коригувань), а це – проїдання інвестиційного потенціалу [2]. За даними звіту Global Financial Integrity, в 2005–2014 рр. з українських компаній щорічно виводилося $3,5–11,7 млрд. Тобто виходить, що втрати бюджету становили як мінімум $800 млн за рік [1, с. 14].

Основним конкурентом податку на прибуток стає податок на виведений капітал, або податок з розподіленого прибутку.

Суть ПВК полягає в тому, що прибуток, отриманий підприємством, не обкладається податком доти, доки підприємство не вирішить виплатити його у вигляді дивідендів власникам або зробити прирівняні до виведення капіталу платежі. З метою оподаткування під визначення виведеного капіталу підпадають будь-які недоотримані доходи або платежі на користь нерезидентів і неплатників цього податку, а саме процентні нарахування, роялті, фінансова допомога, інвестиції за кордон, подарунки й пожертвування. Така модель оподаткування дозволяє компаніям використовувати прибуток або її частину для розширення або модернізації виробництва. Це підвищує їхню капіталізацію і створює умови для майбутньої прибутковості.

Піонером впровадження податку з розподіленого прибутку стала Естонія, що займає 12 місце в рейтингу Всесвітнього банку Doing Business-2017 і 1 місце серед 34 країн-членів ОЕСР із найвищим ін.-дексом податкової конкуренції. З 1 січня 2017 р. такий податок введено у Грузії. Найближчим часом замінити корпоративний податок на ПВК планують також Латвія й Литва.

В Естонії (діє з 2000 р.) у перші роки після реформи податкові платежі в бюджет різко зменшилися і уряду довелося скоротити бюджетні видатки й ліквідувати пільги за іншими податками. Однак у наступних роках надходження від податку з розподіленого прибутку істотно збільшилися. Серед позитивних змін за 17 років дії податку експерти зазначають підвищення ліквідності й фінансової стабільності компаній, створення рівних умов оподатковування бізнесу, приплив іноземних інвестицій [1, с. 15]. Хоча розширення й модернізація естонської економіки й залучення значних іноземних інвестицій стали результатом комплексної реформи податкової системи, безумовно, певна заслуга податку з розподіленого прибутку у цьому є.

Питання реформування податку на прибуток піднімається й у високорозвинених країнах, для яких гостро постає проблема виходу великих компаній в офшорні зони й низькооподатковувані юрисдик-

ції. Офіційні структури ЄС визнають неефективність і застарілість існуючої системи корпоративного оподатковування, однак доки не наважуються впровадити нову модель, намагаючись модернізувати існуючу.

На відміну від країн ЄС реформування корпоративного податку в США в самому розпалі. Реформа, підготовлена бюджетним комітетом Конгресу й представниками Республіканської партії, передбачає заміну корпоративного податку так званим податком на цільові виплати (Destination-based cash flow tax with border adjustments – DBCFT). Цей податок являє собою щось середнє між податком на виведений капітал і ПДВ: під оподатковування підпадає споживання корпорацій за винятком зарплат, інтелектуальної власності, витрат на розробки й капітальні вкладення на території США. На відміну від чинної системи корпоративного оподатковування США введення податку на цільові виплати означає переорієнтацію оподатковування із прибутків на споживання за територіальною ознакою, тобто податком обкладатиметься тільки споживання усередині країни.

Ідея заміни податку на прибуток активно обговорюється в Україні з жовтня 2015 р., коли в парламент був поданий законопроект № 3357 «Про внесення змін у Податковий кодекс України щодо податкової лібералізації». Тоді ідея про введення податку на виведений капітал (далі – ПВК) не була підтримана, однак через рік до неї повернулися. У жовтні 2016 р. Національна рада реформ підтримала введення ПВК із 1 січня 2018 р.

У червні 2017 р. Мінфіном оприлюднено фінальну презентацію проекту «Податок на виведений капітал» [3]. Пропонується запровадити оподаткування прибутку, розподіленого у формі дивідендів чи прирівняних до них платежів.

Передбачено, що податком на виведений капітал (далі – ПВК) за ставкою 15 % оподатковуються дивіденди, виплачені:

– фізичним особам (при цьому ПДФО не сплачується);

– юридичним особам-нерезидентам (при цьому податок на репатріацію не сплачується).

Сума дивідендів, що виплачується за 2013–2017 рр., не оподатковується ПВК у межах обсягу оподаткованого прибутку, з якого раніше був сплачений податок на прибуток.

За ставкою 20 % оподатковуються прирівняні до дивідендів платежі:

– придбання товарів та послуг у пов'язаних осіб, що використовують спрощену систему оподаткування;

– проценти, сплачені на адресу нерезидентів – пов'язаних осіб (у деяких випадках застосовується ставка 5 %);

– виплати у межах договорів страхування або перестрахування на користь страховиків-нерезидентів (у деяких випадках);

– виплата фінансової допомоги неплатнику ПВК, не повернутої впродовж 12 місяців (з правом зменшення податку);

– донарахування за трансфертним ціноутворенням (далі – ТЦУ);

– безоплатне надання майна неплатнику ПВК;

– інвестиції у статутний фонд неплатників ПВК (з правом зменшення податку);

– виплата роялті, в окремих випадках у сумах перевищення ліміту.

За ставкою 20 % також оподатковуються контрольовані господарські операції, які не відповідають принципу «витягнутої руки».

Крім того, за ставкою 20 % оподатковуються витрати в інтересах фізичної особи – акціонера чи іншої фізичної особи, якщо в судовому порядку контролюючим органом доведено факт здійснення операції в інтересах фізичної особи.

Також проектом передбачено, що суб'єкти господарювання, які використовують спрощену систему оподаткування та здійснюють з нерезидентами операції, що є об'єктом оподаткування ПВК, мають сплатити ПВК за відповідною базою оподаткування. Звітність з ПВК подається тільки у випадку, якщо здійснена операція, що є об'єктом оподаткування ПВК (звітний період – квартал). Інші положення: збільшення порогу для обов'язкової реєстрації платником ПДВ до 3 млн грн; право залишитися платником податку на прибуток для банківського сектору до 2020 р. включно [3].

4 жовтня 2017 р. Кабінет Міністрів України схвалив законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу про податок на виведений капітал». Щоб уникнути втрат державного бюджету, які, за розрахунками експертів, оцінюються обсягом 40 млрд грн, було прийнято рішення додатково опрацювати етапність його впровадження, а також направити цей законопроект на розгляд до Національної ради реформ при Президенті України.

При правильному впровадженні й адмініструванні податок на виведений капітал покликаний примирити інтереси бізнесу й держави. З одного боку, компанії звільняються від сплати податку у випадку реінвестування прибутку й платять податок, тільки коли прибуток виходить за «межі». З іншого – податковій службі легше контролювати операції щодо виведення прибутку, ніж сам прибуток, оскільки такі операції досить складно приховати [1, с. 15].

ПВК передбачає оподаткування лише коштів, які виводяться з бізнесу. Виведення коштів – це операції, які здійснюються у чітко визначений спосіб (дивіденди, відсотки, роялті, фінансова допомога, інвестиції за кордон, заниження ціни продажу товарів нерезидентам). Такі операції є прямим об'єктом оподаткування і не вимагають складних розрахунків бази оподаткування. ПВК не використовує такі елементи, як витрати чи доходи, а тому не виникають збитки [2, с. 15].

Але варто враховувати й можливі негативні наслідки податкового реформування, які можуть виявитися в українських реаліях: у перші кілька років стане різке скорочення податкових надходжень (називається цифра біля 40 млрд грн). Однак масштаб недонадходжень може бути набагато більшим, ніж у малих економіках Естонії, Грузії, Литви або Латвії. Найбільш правильним способом подолання цієї проблеми є відміна пільг за іншими податками, зниження бюджетних видатків і одночасне підвищення якості контролю над операціями, зокрема трансфертного ціноутворення. Набагато гірше буде, якщо уряд піде більш простим шляхом і збільшить навантаження за іншими податками.

Наступною загрозою є зловживання з боку компаній, які можуть видавати окремі об'єкти власності конкретних власників за власність корпорації. У зв'язку з цим деякі експерти пропонують «підкріпити» ПВК податком на майно компаній. На практиці ця проблема частково обмежується ризиками банкрутства підприємства або втрати контролю над ним, коли власники можуть його втратити.

При детальному розгляді нових змін і доповнень у законопроекті можна також засумніватися в зниженні рівня дискретності Державної фіскальної служби України. В українському варіанті законопроекту існує ряд платежів, які з метою оподаткування прирівнюватимуться до дивідендів. Також повертається норма про застосування звичайних цін. Це відкриває перед податковою службою широкі можливості для суб'єктивного визначення таких операцій.

Певним недоліком українського варіанта реформи є дискримінація нерезидентів у випадку виплати дивідендів на користь іноземної материнської компанії. Якщо ПВК обкладатимуться тільки операції з неплатниками податку, то виплата дивідендів української компанії не підпадатиме під оподатковування. Експерти вказують на те, що це суперечить нормам багатьох підписаних Україною конвенцій про запобігання подвійного оподатковування.

Як зазначають експерти, всіх недоліків податку на виведений капітал можна уникнути за умови грамотного підходу до створення законодавчої бази й організації контролю.

Отже, ПВК передбачає оподаткування лише коштів, які виводяться з бізнесу. Виведення коштів – це операції, які здійснюються у чітко визначений спосіб (дивіденди, відсотки, роялті, фінансова допомога, інвестиції за кордон, заниження ціни продажу товарів нерезидентам). Такі операції є прямим об'єктом оподаткування і не вимагають складних розрахунків бази оподаткування. ПВК не використовує такі елементи, як витрати чи доходи, а тому не виникають збитки [2]. Щоб залучити іноземних інвесторів в Україну, уряду потрібно знайти компенсатори втрат від введення податку на виведений капітал. У тій же Естонії, де в 2000 р. ця ідея була реалізована у формі податку з розподіленого прибутку, не допомогли навіть компенсатори у вигляді скасування пільг за ПДВ, збільшення держмит і штрафів, довелося скорочувати доходи бюджету.

Серед ключових напрямів посилення ролі податків у системі державного регулювання особлива роль належить удосконаленню податкового адміністрування фіскальними органами. В останні роки серйозною проблемою у всіх розвинених країнах стало прогресуюче ускладнення податкових процедур і правил. Однак, незалежно від ступеня «обґрунтованості» цілей і намірів такого ускладнення, подібний розвиток призвів до виникнення серйозних труднощів у роботі податкових органів, збільшення кількості непорозумінь із платниками податків, загального падіння ефективності податкової роботи. Встановлено існування прямого зв'язку між ступенем складності податкових правил, процедур і схильністю платників податків неповного виконання своїх обов'язків, до використання спеціальних методів обходу податкових законів, ухилення від сплати податків. Для рішення вищезгаданих проблем у ряді західних країн ведеться масштабна пе-

ребудова всього податкового процесу, змінюється система керування податковими органами, реалізуються заходи щодо спрощення й удосконалення відносин із платниками податків [4, с. 180].

В Україні також розпочата масштабна реформа в системі регулювання державних фінансів. Здійснюється реформування структурних підрозділів Державної фіскальної служби України, що має підвищити результативність адміністрування податків. Першочергове завдання: перевести усі процеси адміністрування в електронний формат, прибрати суб'єктивізм, додати максимуму об'єктивності оцінюванню діяльності всіх платників, зокрема великих.

У центрі уваги не тільки Українського уряду, але і Міжнародного валютного фонду, Технічної місії казначейства США знаходиться реформування флагмана серед підрозділів ДФС – Офісу великих платників податків (далі – ОВП).

Серед основних новацій, які уже здійснені і які ще передбачається здійснити в процесі реформи, є такі [5, 6, 7, 8].

1. Наприкінці 2015 р. був складений стратегічний план реформування ОВП на 2016 рік. Це було короткострокове планування, воно стосувалося ряду проектів: структурних, сервісних, функціональних, кадрових, інформаційних.

Для реалізації намічених планів до Верховної Ради України було внесено ряд законодавчих ініціатив. Частину проектів упродовж 2016 року було реалізовано. Більшість із них впроваджено. Наприклад, структурні проекти, такі як створення єдиної юридичної особи. Завдяки цьому скорочено близько 10 % власного персоналу Офісу. У результаті з'явилася можливість підвищити фінансову мотивацію за рахунок збереження фонду заробітної плати. Створені сервісні управління. Ця частина структурних змін була здійснена в термін.

У сервісні проекти включено ряд напрямів, наприклад розвиток електронного кабінету платника й електронні сервіси. Усі великі платники вже користуються електронним кабінетом. Це онлайн-сервіс, завдяки якому платник податків може моніторити всю сплату податків, стан особистих рахунків, за якими проходить сплата, стан своїх особових карток з різних видів податків, наявність або відсутність податкового боргу, може отримувати податкові довідки в електронному вигляді і проводити консультації з виниклих питань.

2. Наступний проект – впровадження електронних перевірок. Це абсолютна інновація у нас в країні. Подібний проект є у Франції. Завдання: перевести весь аналіз ризиків платників в електронний формат.

Не секрет, що рівень податкового шахрайства в Україні досить високий, але завдяки великій кількості впроваджених електронних баз, у тому числі електронної системи адміністрування податку на додану вартість, цю проблему вдається вирішувати.

Електронна перевірка аналізуватиме за допомогою всіх існуючих баз даних звітність платника податків, моніторити весь ланцюжок поставок, аналізувати роботу касового апарату, а також здійснюватиме 70 % функцій нинішнього адміністратора: автоматично аналізувати, показувати нестиковки, розбіжності, виявляти в ланцюжках поставки контрагентів із сумнівною податковою історією. Платник щомісяця отримуватиме електронний файл із зазначенням усіх можливих ризиків, які були виявлені. Згодом для нього це буде вектором руху, він зможе проводити необхідні коригування. А за відсутності реакції платника в разі виявлення істотних або системних розбіжностей податкова абсолютно обґрунтовано зможе прийняти рішення про проведення ревізії.

Система аналізуватиме будь-яку розбіжність у звітності. Наприклад, виручка за даними касового апарата становить 10 млн грн, а у звітності за ПДВ обсяг реалізації – 8 млн грн. Такі неточності система одразу ж виявлятиме і повідомлятиме платнику. Також досить часто у платників виникають питання щодо ланцюжка поставки через відсутність необхідних баз даних. Система зможе знайти обрив ланцюжка і без розголошення комерційної таємниці вказати платнику, що не простежує ланцюжок постачання до імпортера або виробника. Далі вже справа платника працювати з цим контрагентом з урахуванням ризиків або переглянути взаємини.

Отже, система аналізуватиме багато факторів, зіставлятиме фінансову звітність з податковою, виручку за даними касових апаратів з податковою звітністю, ланцюжки постачання, митні бази та ін. Цілий ряд ризиків, які не тільки будуть виражені в потенційній проблемі, а й чітко обмежуватися числами, розбіжностями, що свідчать про порушення або арифметичну помилку заповнення звітності.

3. Офіс великих платників податків анонсував проект з переведення всього документообігу щодо платника в електронний формат, а також появу «персональних менеджерів/координаторів» компаній. Зазначені проекти покликані звести до нуля вплив так званого людського фактора. Нині органи фіскальної служби видають платникові 17 документів на паперових носіях. Було проаналізовано цей перелік, з якою метою платник запитує ті чи інші документи і які органи їх вимагають. Проведено переговори і консультації із суміжними органами і ряд документів розміщено у відкритій частині електронного кабінету платника, щоб будь-який орган міг зайти в нього і скористатися цією інформацією. Ці електронні документи матимуть таку ж юридичну силу, як і паперові носії.

4. Наступний великий проект – це супровід великого платника «персональним» податковим координатором (консультантом), який знайомий з усім спектром питань платника. Цей проект уже впроваджено: за кожним платником закріплений податковий консультант. Застосовано галузеву диверсифікацію компаній: оскільки великий бізнес має різнобічну спрямованість, підібрано співробітників-професіоналів у тій чи іншій сфері, тобто фахівців вузької спрямованості, адже у кожному з економічних секторів є свої ризики і типові проблеми. Податковий консультант не тільки надає послуги сервісу і консультації, проводить адміністрування, а й забезпечує взаємодію підрозділів фіскальної служби при адмініструванні великого платника. Зона дії консультанта – надання сервісу, консультації, забезпечення координації серед підрозділів, тобто податкові координатори здійснюють здебільшого сервісну функцію. Власне, адміністрування та пошук ризиків проводитимуться за допомогою автоматизованої електронної системи, а це виключає можливість, що координатор стане носієм того самого людського фактора. Якщо раніше платник мав питання з адміністрування, воно вирішувалося у спеціалізованому підрозділі у координатора з аудиту або податкового боргу. Тепер же з усіх цих питань він звертається до свого координатора, який повинен максимально швидко і якісно вирішити питання платника. Раніше той, хто здійснював адміністрування податку на прибуток, міг не знати про борг платника податків із земельного податку, про кримінальні виробництва. Тепер координатор має знати все: кількість банківських

рахунків, наявність кримінальних проваджень, стан ревізій та ін. Але і ступінь відповідальності у нього вищий.

Нині опрацьовується питання про створення центрів компетенції, які будуть зосереджені в регіонах, адже в регіонах представлені ті чи інші види промисловості. Наприклад, у Запоріжжі і Дніпрі – видобувні, металообробні підприємства, в Одесі – вантажоперевезення, сільське господарство. Ці центри матимуть найбільший потенціал у супроводі конкретної галузі. Тут будуть зосереджені найкращі фахівці, які мають вузьку спеціалізацію, наприклад у металообробці або перевалці тощо.

Отже, впродовж 2016–2017 років було впроваджено концепцію реформування Офісу великих платників податків, мета якої – посилення потенціалу з податкового адміністрування. По-перше, створено одну юридичну особу – Офіс великих платників податків ДФС України. По-друге, за кожним платником закріплено консультанта-координатора. По-третє, здійснюється перехід на електронний формат надання адміністративних послуг.

Завдяки реформуванню Офіс великих платників підвищив якість обслуговування платників, що дозволило в 2016 році збільшити надходження до державного бюджету на 32 %, а частка великих корпорацій за всіма платежами до бюджету становила майже 70 %.

З 1 квітня почав працювати Реєстр заявок на відшкодування ПДВ, який повинен покласти край зловживанням з податком як бізнесу, так і фіскалів. Разом з тим до 1 липня бізнес отримав часовий люфт, упродовж якого Державна фіскальна служба України не зможе блокувати податкові накладні.

Єдиний реєстр – це крок вперед. Крім того, що він прозорий, єдиний реєстр наповнений інформацією, яка є необхідною як суб'єктам господарювання, так і держорганам; він має певні функції, яких не було раніше. Зокрема, повною мірою вдалося реалізувати автоматичне відшкодування.

Якщо дивитися за загальними правилами, то терміни проведення перевірок, пов'язаних з ПДВ, залишилися колишніми. Але тепер, якщо ДФС України не вкладається в 30-денний термін, відведений на проведення перевірок податкових накладних, система спрацьовує автоматично. І якщо раніше були можливості для певних маніпуляцій, нині їх де-факто немає. Навіть якщо не буде ніяких дій, система спрацює ав-

томатично. Система одразу наповнюється відповідними даними з конкретними ключами, які ідентифікуються через 30 днів на оплату, і бізнес отримує свої гроші. Це той механізм, який гарантує бізнесу, що, з одного боку, кількість зловживань з боку ДФС України має значно зменшитися. З іншого – можливі певні маніпуляції з проведенням перевірок. Але Реєстр є відкритим, і навіть якщо будуть будь-які питання, бізнес зможе їх перевірити і проконтролювати [6, с. 16–19].

Що змінилося з моменту запуску Реєстру? У квітні було відшкодовано 11 млрд грн. Тоді як зазвичай у середньому за місяць відшкодовувалися 7–8 млрд грн. Це означає, що завдяки впровадженню системи держава змогла виділити 3 млрд грн додаткового ресурсу для повернення бізнесу його оборотних коштів. Механізм запрацював. Він надає можливість бізнесу контролювати цей процес, а державі – прозоріше працювати.

Було багато суперечок щодо того, наскільки правильно або неправильно вводити механізм блокування накладних уже зараз. Такого поняття, як блокування не було. Але було розірвання договорів. І це була проблема, яку всі намагалися вирішити. На жаль, безуспішно.

Саме тут були основні зловживання з боку фіскальної служби. Наприклад, у Києві, де намагалися використовувати ризик-орієнтований підхід, у бізнесі кількість розірвань договорів була в рази менше порівняно з іншими регіонами. І це фактично означало, що ризик-орієнтований підхід дозволяє краще захистити бізнес, ніж держава.

Держава повинна раціонально використовувати свої ресурси, але говорити, що необхідно перевіряти кожного, – це нераціонально. Потрібно сфокусуватися на питаннях, найбільш небезпечних для держави. Саме на це і орієнтувалися, коли розробляли систему.

З 1 квітня система запрацювала в тестовому режимі. Проект акта, що регулює цю систему, було оприлюднено та розіслали бізнес-асоціаціям, щоб вони розуміли, як система працюватиме. Документ доопрацьовується з урахуванням пропозицій і зауважень, що з'являються в рамках роботи системи.

Критерії, за якими прийматиметься рішення про блокування податкової накладної, є такі:

– система здійснює перевірку за кількома критеріями. У першу чергу, відбирає компанії, які можна вважати найменш ризиковими. Це порядні платники. Малий бізнес йде з-під моніторингу за критеріями

невеликого обороту. Корпорації великого бізнесу – в разі сплати податків, сума яких перевищує 5 % їхнього обороту, або 5 млн грн, не становлять небезпеки для держави з точки зору махінацій з ПДВ;

– друга група – це корпоративні підприємства, що використовують так звані «скручування», коли де-факто заводять продукцію одну, а виводять – іншу. Для контролю система аналізує коди товарів і послуг. Завдяки цьому зупинка відшкодування може бути в межах 2–3 % загальної кількості підприємств. Це ті підприємства, на які потрібно звернути основну увагу, це – ризикові компанії.

Як сумлінним платникам податків уникнути цієї долі? Відпрацьовується механізм, який дозволить бізнесу надавати інформацію про те, що операції, які він проводить і які підпадають під ризики, коректні, що в них немає ніякого ризику.

Введення цієї системи надасть можливість захистити бізнес, дозволивши державі сконцентруватися на проблемних компаніях, щоб швидко реагувати на зловживання.

Відповідно до нового закону бізнес не відповідатиме за зловживання третіх осіб контрагентів. Новий закон говорить: реєстрація податкової накладної вже є достатньою підставою для формування підприємством податкового кредиту.

До 1 липня система в автоматичному режимі не блокувала податкові накладні, але вона, фіксуючи проблемні суми, показувала, що певна податкова накладна має проблеми. І це дає підставу для того, щоб ДФС України звернула увагу на цю накладну. У результаті вже на початку роботи системи виявлено проблемні суми до відшкодування близько 2 млрд грн. Це означає, що ДФС України має всі можливості для здійснення контролю. Звуження повноважень ДФС України в цьому питанні, порівняно з попереднім періодом, немає. Крім того, ДФС України отримала новий механізм для більш ретельної перевірки суб'єктів господарювання, віднесених до категорії ризикових. Більше того, система побудована так, що використовує наявні у ДФС України дані, це відбувається в автоматичному режимі.

У ході доопрацювання проекту якісь критерії будуть змінені, щось додасться. Критерії – це документ, який повинен постійно оновлюватися і вдосконалюватися. Це дозволяє державі оптимізувати свою роботу.

З 1 липня почала роботу система автоматичного блокування ризикових податкових накладних. Тільки за місяць роботи вона заощадила

1,5 млрд грн бюджетних коштів. За словами Прем'єр-міністра України Володимира Гройсмана, завдяки впровадженню автоматичної системи відшкодування податку на додану вартість повністю подолано корупцію в цій сфері.

Проблема, яка доки зберігається, – це так звані «скручування», або «пересортиця». Це єдиний спосіб ухилення від сплати ПДВ, який залишився в арсеналі оптимізаторів. Він працює завдяки реалізації реально придбаного товару за «чорну» готівку і подальшій зміні номенклатури офіційно придбаних та проданих товарів і послуг [9, 10].

Під час ввезення товарів на митну територію України ПДВ сплачується ще на митниці. Це дає право імпортеру відняти сплачену суму податку від суми, яку він отримає в ціні товару, за його реалізації всередині країни. Іншими словами, імпортер при сплаті ПДВ на митниці отримує податковий кредит.

Схема полягає у тому, що імпортер реалізує свій товар всередині країни без оформлення документів за готівковий розрахунок. Виходить, що хоча товару у нього вже немає, на папері він продовжує рахуватися як непроданий.

Відповідно, не виникає і зобов'язань зі сплати ПДВ до бюджету, і податковий кредит залишається невикористаним. Далі імпортер «передає» свій кредит іншим підприємствам, ніби продаючи інші товари або надаючи послуги, за які отримує від них безготівкові кошти, а їм повертає готівку з вирахуванням свого відсотка.

Таку схему називають скруткою, бо за документами виходить, що один товар «скручується» в інший. Формально за документами імпортер привіз в Україну банани, а продав цвяхи, при цьому банани зникли. Тобто в систему потрапляє податковий кредит: імпортні товари реалізуються на ринку за невраховану готівку, а податковий кредит йде далі по системі. Компанія може закупити фрукти, а реалізувати металорізальні верстати.

Ця ж схема використовується і щодо товарів широкого вжитку, вироблених всередині країни. Тут місце митниці займає виробник таких товарів, який сплачує ПДВ, а ось їхнє «скручування» здійснює посередник, що купує такі товари у виробника для їхньої дистрибуції і реалізації населенню. Хоча ця схема й обмежена обсягом товарів широкого споживання, які реалізуються через ринки без оформлення документів, все ж цей обсяг досить великий. Ціна на такі «послуги»

продовжує зростати і становить 11–13 %. Вона складається з базової вартості «пересорту» – 6–7 %, послуг «скрутки» – 2–3 %, послуг посередників – 0,5–1 % та виведення різниці в «кеш» [10].

На думку експертів, ця тенденція зберігатиметься, беручи до уваги нові зміни до Податкового кодексу України, які готує робоча група за участі представників Мінфіну, народних депутатів та експертів. Ці зміни передбачають введення додаткових реквізитів до податкової накладної – кодів УКТ ЗЕД для товарів і ДКПП для послуг, а також механізму блокування реєстрації сумнівних податкових накладних до отримання пояснень щодо джерела надходження товару. «Скрутка» не може пояснити, звідки у неї взялися цвяхи, якщо були куплені банани. Це призведе до подальшого подорожчання послуг з оптимізації, зменшення попиту на них та збільшення надходжень до держбюджету.

Введення ПДВ-рахунків суттєво звузило корупційні можливості податківців та «оптимізаторів», але необхідно зробити ще багато кроків, щоб унеможливити функціонування схем з оптимізації ПДВ. Коли будуть закриті всі лазівки, можна буде говорити про повне надходження ПДВ до державного бюджету.

Високий рівень шахрайства спостерігається і серед іноземних компаній, які обслуговує Офіс великих платників податків. Це можна пояснити тим, що іноземний бізнес працює на ринку і здійснює велику кількість трансакцій для формування як податкового кредиту, так і боргових зобов'язань. Наприклад, купівля матеріальних цінностей пов'язана з великим спектром контрагентів. Через це великі компанії можуть і не знати, що в ланцюгу постачання є підприємство з ознаками фіктивності. Електронна система блокування ПДВ-декларацій у тандемі з базами даних працює так, щоб сигналізувати про всі фіктивні трансакції. Тому досить важко підходити до питання відшкодування ПДВ з бюджету, якщо видно, що в бюджет цей податок не потрапив.

Потрібно зазначити й іншу проблему, характерну для великого бізнесу. Йдеться про перенесення точки прибутку в податкові юрисдикції з пільговою системою оподаткування – в офшори. Це глобальний тренд. Таку практику не можна назвати порушенням податкового законодавства, це так зване агресивне податкове планування. Але це загальний тренд для всього великого бізнесу. Великі компанії, напри-

клад, у рамках законодавства намагаються сплачувати менші суми податків [8].

Єдиний спосіб забезпечити надходження податку на прибуток на території України – це посилити контроль за трансфертним ціноутворенням. Іншого законодавчого механізму не існує. Нині в Україні 75 % експортних трансакцій ідуть за непрямими контрактами. Це роблять для того, щоб змінити вартість продукції. Непрямий характер мають 46 % імпортних контрактів.

Видання «Вісник. Рейтинг» [11] вперше оприлюднило ТОП-100 найбільших корпорацій України зі сплати податків за 2016 рік.

2016 року із загального приросту надходжень до державного бюджету значну частку було забезпечено саме підприємствами ТОП-100, загальна сума відрахувань за якими становила 231,7 млрд грн, що на 32 % (74 млрд грн) більше порівняно з 2015 роком, незважаючи на інфляційний процес, який збільшився на 12,4 %.

У розрізі основних бюджетоформуючих податків найбільше зростання надходжень від великих корпоративних підприємств, порівняно з 2015 р., зафіксовано у справлянні податку на прибуток – 14,7 млрд грн (+ 50,5 %), ПДВ – на 23,5 млрд грн (+35,3 %), податку на доходи фізичних осіб – на 7,8 млрд грн (+32 %), акцизного податку – на 15,7 млрд грн (+30,8 %) та рентної плати за користування надрами – 6,8 млрд грн (+18,7 %). Приріст відрахувань з податку на доходи фізичних осіб та податку на прибуток підприємств може свідчити про підвищення рівня заробітних плат та покращення фінансових результатів ряду корпоративних підприємств.

До бюджетів усіх рівнів корпораціями сплачено 523 млрд грн, це 44 % усіх сплачених податків в Україні, серед яких п'ятнадцять найбільших платників очолили 11 українських компаній, також представлено державний сектор та чотири компанії з іноземним капіталом.

Перш за все це стало можливим завдяки якісному адмініструванню електронних сервісів. Першим важливим фактором, який забезпечив найбільший приріст платежів, стало впровадження системи адміністрування ПДВ. З'явилися регламентовані в електронних системах правила гри, від яких складно відійти. У результаті бачимо приріст на 30–40 %. Другий фактор, який забезпечив приріст від податку на прибуток приблизно на 20 %, – більш детальний аналіз усіх ризиків. Третім фактором стали зміни в законодавстві з трансфертного

ціноутворення. Багато великих платників податків переглянули свої зовнішньоекономічні трансакції і стали інакше формувати політику ціноутворення за експортно-імпортними операціями. Не менш важливим фактором став і законодавчий перегляд ставок акцизного податку.

Іншими словами, основними драйверами приросту надходжень були не макроекономічні показники, а зміни в адмініструванні податків: на прибуток – завдяки поліпшенню адміністрування трансфертного ціноутворення, ПДВ – за допомогою електронної системи, акцизу – завдяки змінам у законодавстві.

Великі платники відіграють впливову, а іноді і вирішальну роль у наповненні бюджетів усіх рівнів. Усі компанії, річний дохід яких перевищує 1 млрд грн або які платять за рік більше 20 млн грн податків, перебувають на обліку в Офісі великих платників податків Державної фіскальної служби України. Офіс забезпечує 60 надходжень до бюджету, обслуговуючи 2 200 платників, хоча це менше 1 % платників, зареєстрованих на території України. Разом з тим ця категорія потребує більш якісного обслуговування та надання будь-яких сервісів.

Слід зазначити, що однією зі складових такого успіху корпоративних підприємств є ефективне обслуговування великих компаній в Офісі великих платників, який орієнтований на потреби великих корпоративних структур та забезпечує надання високоякісних сервісів і послуг.

Офіс великих платників податків можна вважати індикативним майданчиком для всієї економіки країни. Галузі, які є драйверами зростання податкових надходжень, відображені в таблиці 6.7.

У ТОП-100 відсутні фармацевтичні та медичні компанії, в їхньому оподаткуванні є нюанси. Одним з них є знижена ставка ПДВ. Якщо всі підприємства сплачують 20 % ПДВ, то фармацевти – 7 %. У ІТ-сфері у нас багато фрілансерів, і вони рідко юридично об'єднуються в компанії. Якщо ж повернутися до металургії, АПК і ГЗК – це повністю експортно-орієнтовані підприємства. Вони не сплачують ПДВ, але є найбільшими «відшкодуванцями». Найчастіше саме підприємства цієї галузі потрапляють у зону ризику в рамках трансфертного ціноутворення.

Таблиця 6.7

Галузі та корпорації, які є лідерами зі сплати податків

Назва галузі	Лідери зі сплати податків
Нафтогазова промисловість	Основна частка сплачених податків припадає на рентну плату за користування надрами, лідером сплати якої стало ПАТ «Укргазвидобування», забезпечивши понад 60 %
Електроенергетика	На найбільшу електрогенеруючу компанію країни ДП НАЕК «Енергоатом» – № 1 в галузі – припало майже 3 % податкових сплат до бюджетів усіх рівнів, а приріст, порівняно з 2015 р., збільшився майже на 30 %
Металургія	На 1,7 млн грн, порівняно з 2015 роком, відбулося зменшення зі сплати податків
Банківський сектор	Від загальної суми сплачених податків 75 % припадає на сплату податку на доходи фізичних осіб
Тютюнова галузь	Вагома частина сплачених податків припала на акциз. Так, на ПрАТ «В.А.Т. – Прилуки» – 87 %, ПАТ «Джей Ті Інтернешнл Україна» – 89 %, ПАТ «Імперіал Табако Україна» – 86 % та ПрАТ «Філіп Морріс Україна» – 82 %

Джерело: Вісник-Рейтинг. 2017. № 1–2: Підсумки 2016 року. Перспективи 2017 року. URL: http://www.visnuk.com.ua/ru/news/100004687-zhurnal-visnik-reyting-no-1-2-2017-pidsumki-2016-roku-perspektivi-2017-roku

Отже, можна зробити такі висновки.

Очікувані результати від заміни податку на прибуток податком на виведений капітал. По-перше, держава надає бізнесу відстрочку у сплаті податку до моменту виведення коштів з бізнесу. Кошти, які залишаються в бізнесі, вкладаються у розвиток та оновлення існуючої інфраструктури. Фінансовий результат не використовується як база для розрахунку податку, тому бізнес втрачає сенс приховувати справжній фінансовий стан. Реальний фінансовий результат дозволить побачити справжній стан капіталізації підприємств і прибутковість бізнесу, залучати інвестиції та кредити. Залишені в бізнесі кошти збільшать капіталізацію підприємств і фінансову стабільність, що важливо у період економічної нестабільності. По-друге, податок забезпечить швидке зростання капіталізації корпорацій за рахунок стимулювання реінвестицій, що має реанімувати фондовий ринок і інтерес до нього з боку приватних інвесторів. По-третє, створюються умови для реформування податкових органів за рахунок значного спрощення адміністрування ПнВК порівняно з податком на прибуток. ПнВК більш прозорий і зрозумілий для адміністрування, що фактично

нівелює корупційні ризики. Податок на виведений капітал у цьому змісті нагадує ПДВ. Він більше «арифметичний», ніж податок на прибуток. По-четверте, цей податок допоможе мінімізувати кількість неефективних пільг.

2016–2017 рр. було впроваджено концепцію реформування Офісу великих платників податків, мета якої – посилення потенціалу з податкового адміністрування. По-перше, створено одну юридичну особу – Офіс великих платників податків ДФС України. По-друге, за кожним платником закріплено консультанта-координатора. По-третє, здійснюється перехід на електронний формат надання адміністративних послуг.

Основними чинниками приросту бюджетних надходжень були не макроекономічні показники, а зміни в адмініструванні податків: на прибуток – завдяки поліпшенню адміністрування трансфертного ціноутворення, ПДВ – за допомогою електронної системи, акцизу – завдяки змінам у законодавстві.

Єдиний спосіб забезпечити надходження податку на прибуток на території України – це посилити контроль за трансфертним ціноутворенням. Іншого законодавчого механізму не існує.

Список використаних джерел у розділ 6

Підрозділ 6.1

1. Налоги в развитых странах / Русакова И. Г., Кашин В. А., Кравченко И. А. и др.; под ред. И. Г. Русаковой. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 288 с.

2. Мельник П. В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці / П. В. Мельник. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 362 с.

3. Налоги и налогообложение : учеб. пособие для вузов / Русакова И. Г., Кашин В. А., Толкушин А. В. и др. ; под ред. И. Г. Русаковой, В. А. Кашина. – М. : Финансы, ЮНИТИ, 1998. – 495 с.

4. Сутормiна В. М. Держава – податки – бізнес. (Із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки) / В. М. Сутормiна, В. М. Федосов, В. М. Андрущенко. – К. : Либідь, 1992. – 328 с.

5. Никитин С. М. Налогообложение и экономическое развитие / С. М. Никитин, Е. С. Глазова, М. П. Степанова // Деньги и кредит. – 1996. – № 3. – С. 55–65.

6. Никитин С. М. Налог на добавленную стоимость в системе налогов на потребление: опыт развитых стран / С. М. Никитин, М. П. Степанова, Е. С. Глазова // Деньги и кредит. – 1998. – № 1. – С. 35–41.

7. Учебное пособие для вузов / Русакова И. Г., Кашин В. А., Толкушин А. В. и др. ; под ред. И. Г. Русаковой, В. А. Кашина. – М. : Финансы, ЮНИТИ, 1998. – 495 с.

8. Мещерякова О. Налоговые системы развитых стран мира : справочник / О. Мещерякова. – М. : Фонд «Правовая культура», 1995. – 240 с.

9. Макконел К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К. Макконел, С. Брю; пер. с англ. – К. : Хатар-Демос, 1993. – 785 с.

10. Учебное пособие для вузов / Русакова И. Г., Кашин В. А., Толкушин А. В. и др. ; под ред. И. Г. Русаковой, В. А. Кашина. – М. : Финансы, ЮНИТИ, 1998. – 495 с.

Підрозділ 6.2

1. Жаліло Я. А. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації : посібник / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базилюк, Я. В. Белінська. – К. : НІСД, 2005. – 338 с.

2. Тучак Т. В. Податкова конкуренція в умовах глобалізації та інтеграції / Т. В. Тучак // Економічний вісник університету : збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – № 17/2.

3. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. В. И. Иноземцев. – М. : Логос, 2003. – 356 с.

4. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації : навч. посіб. / А. С. Філіпченко. – 3-є вид., перероб. і допов. – К. : Знання, 2000. – 174 с.

5. Birdsall N. Rising Inequality in the New Global Economy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cgdev.Org/doc/commentary/birdsall/rising_inequality.pdf.

6. Шнипко О. С. Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізми реалізації / О. С. Шнипко. – К. : Наукова думка, 2003. – 334 с.

7. Майталь Ш. Экономика для менеджеров: десять важных инструментов для руководителей / Ш. Майталь ; пер. с англ. – М. : Дело, 1996. – С. 336.

8. Блауг М. Маршаллианская экономическая теория / М. Блауг // Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. – М. : Дело, 1994. – С. 306–394. – XVII, 627 с.

9. Фатхутдинов Ф. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление / Ф. Фатхутдинов. – М. : Инфра, 2000. – 540 с.

10. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития / Й. А. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.

11. Базилюк Я. Б. Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення : монографія / Я. Б. Базилюк. – К. : НІСД, 2002. – 132 с.

12. Khart D. A. (n. d.). Innovativeb clusters: basic ideas [Electronic resource]. – Retrived from : http // www. innosys spd. Ru /? =886.

13. Портер Майкл. Международная конкуренция. (Конкурентные преимущества стран) / Портер Майкл ; пер. с англ. ; под ред. В. Д. Щетинина. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.

14. Хамел Г. Конкурируя за будущее / Г. Хамел, К. К. Прахалад. – М. : Изд-во Олимп-Бизнес, 2002. – 288 с.

15. Tidd D., Bessant D., Pavitt K. Managing innovation. John Wiley & Sons, LTD, Chichester, 2001. – P. 38.

16. Kanter R. M. Evolve! Sueceedingin. Digital Culture of Tomorrow / R. M. Kanter. – Boston : Harvad Dusiness shool Press, 2001.

17. Field T. Competition in Europe and America / T. Field // Tax Notes. – 2003. – Vol. 98. – № 14. – P. 121–126.

18. Pinto C. Tax Competition and EULaw / C. Pinto // The Hague – London – Nev York : Kluwer Law International, 2002. – 435 p.

19. Rohac D. Tax Competition and Economic Growth [Electronic Source] / D. Rohac. – Mode of access : ies. fsv. cuni. cz / default / file / dounlood / id / 2006

20. Teather R. The Benefits of Tax Competition / R. Teather. – The Institute jf Economic Affaris, 2005. – 167 p.

21. Wilson J. D. Tax Competition : Banc or Boon? [Electronic Source] / J. D. Wilson, D. V. Wildasin. – Made of access : http // www. bus. umich. Edu / otpr / up. 2001-11 paper. Pdf.

22. Педь І. В. Податкова конкуренція : монографія / І. В. Педь. – К. : Експерт-консалтинг, 2009. – 416 с.

23. Іванов Ю. Б. Щодо визначення видів податкової конкуренції / Ю. Б. Іванов, О. О. Чумкова // Економіка розвитку. – 2010. – № 1 (53).

24. Рудь О. В. Оцінка податкових систем у структурі міжнародних індексів конкурентоспроможності економіки / О. В. Рудь // Сталий розвиток економіки. – 2012. – № 3 (13).

25. Іванов Ю. Б. Сутність та роль податкової конкуренції в сучасних умовах : монографія / Ю. Б. Іванов, О. В. Ревенко // Кн. «Конкурентоспроможність: проблеми науки і практики – 2009» ; за ред. В. С. Пономаренка, М. О. Кизима, О. М. Тищенка. – Х. : ФОП Лібуркіна Л. М., ВД «ІНЖЕК», 2009. – С. 111–122.

26. Педь І. В. Міжнародна податкова конкуренція: сутність, умови та механізм функціонування / І. В. Педь // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2008. – № 2 (37).

27. Крисоватий А. І. Державна податкова політика і система податків / А. І. Крисоватий // Фінанси України. – 1998. – № 1.

28. Емельянов С. В. Международная конкурентоспособность американских производителей: политика правительства и конкурентные преимущества фирм [Текст] / С. В. Емельянов // Вестник МГУ. – 2006. – № 6. – (Сер. Экон.).

29. Пріб К. А. Податкова система України: термінологія і формулювання основних положень [Текст] / К. А. Пріб; Академія муніципального управління. – К. : ЦУЛ, 2007. – 320 с.

30. Іванов Ю. Б. Проблеми розвитку податкової політики та оподаткування [Текст] : монографія / Ю. Б. Іванов. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2007. – 448 с.

31. Василик О. Д. Податкова система України [Текст] : навч. посіб. / О. Д. Василик. – К. : ВАТ «Поліграф книга», 2004. – 478 с.

32. Єфименко Т. І. Податкове регулювання економічного розвитку [Текст] / Т. І. Єфименко. – К., 2003. – 37 с. – (екон. наук).

33. Жарко Р. П. Теоретико-методичні засади удосконалення податкового регулювання підприємницької діяльності [Текст] / Р. П. Жарко. – К., 2006. – 24 с.

34. Заяц Н. Е. Теория налогов [Текст] : учебник / Н. Е. Заяц. – Мн. : БГЭУ, 2002. – 220 с.

35. Грушко В. І. Інструменти податкового регулювання інвестиційної активності [Текст] / В. І. Грушко, Л. О. Кошембар // Фінанси України. – 2008. – № 2.

Підрозділ 6.3

1. Студенцов В. А. Великобритания: государство и накопление основного капитала / В. А. Студенцов. – М. : Наука, 1987.

2. Бутаков Д. Д. Основы мирового Налогового кодекса / Д. Д. Бутаков // Финансы. – 1996. – № 8.

3. Бутаков Д. Д. Основы мирового Налогового кодекса / Д. Д. Бутаков // Финансы. – 1996. – № 10.

Підрозділ 6.4

1. Гудзь О. Є. Податкові важелі державного регулювання інноваційно-інвестиційних процесів агроформувань / О. Є. Гудзь // Агросвіт. – 2012. – № 3. – С. 9–13.

2. Гудзь О. Є. Податкове регулювання розвитку агросфери в Україні [Електронний ресурс] / О. Є. Гудзь // Ефективна економіка. – 2012. – № 1. – С. 21–26. – Режим доступу : http: //www.economy.nayka.com.ua

3. Прокопенко Н. С. Оподаткування зовнішньої торгівлі сільськогосподарських підприємств / Н. С. Прокопенко, П. О. Фененко. – Львів : Ліга-прес, 2013. – 192 с.

4. Прокопенко Н. С. Податкове стимулювання розвитку агропромислового комплексу України : монографія / Н. С. Прокопенко, А. Ю. Гріненко, О. В. Короткова. – Львів : Ліга-прес, 2013. – 190 с.

5. Танклевська Н. С. Розвиток податкових відносин у сільському господарстві країни / Н. С. Танклевська // Науковий вісник НУБіП України. – 2011. – С. 20–29.

6. Аникин А. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А. Аникин. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.

7. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг ; пер. з англ. – К. : Основи, 2001. – 670 с.

8. Економічна енциклопедія : у 3 т. – Т. 1 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Академія, 2000. – 864 с.

9. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко ; за ред. Б. Д. Плановика. – К. : Вікар, 1999. – 737 с.

10. Савельєв Є. Мода чи єдиний шанс для нашої країни / Є. Савельєв, В. Куршляк // Дзеркало тижня. – 2002. – 20 березня.

11. Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України : від 31.10.2008 № 639-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/639-17

12. Про особливості сплати ПДВ платниками – сільськогосподарськими підприємствами у 2016 році : лист ДФС України : від 27.01.2016 № 2533/7/99-99-19-03-01-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sfs.gov.ua/baneryi/podatkovi-zmini-2015/elektronne-administruvannya-pdv/66180.html

13. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Л. І. Дідківська, Л. С. Головко. – К. : Знання-Прес, 2000. – 209 с.

14. Мацелюх Н. П. Оподаткування аграрного сектору: проблеми і нові підходи в системі державного регулювання / Н. П. Мацелюх, М. О. Скорик // Агросвіт. – 2016. – № 12. – С. 24–28.

15. Скорик М. О. Оподаткування сільськогосподарських підприємств: підходи до його оптимізації / М. О. Скорик // Розвиток національної економіки: теорія і практика : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції, 3–4 квітня 2015 р. – Івано-Франківськ – Тернопіль : Крок, 2015. – Ч. І. – 405, [340–342] с.

16. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери / О. М. Могильний. – Ужгород : ІВА, 2005. – 400 с.

17. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на виконання Державної цільової програми розвитку українського села на період 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/

16747613/Bul_rozv_ukr_sel.pdf&gws_rd=cr&ei=1VY4V_CbOsORsgGlvpSgDw

18. Про фіксований сільськогосподарський податок : Закон України : від 17.12.1998 № 320 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/anot/320-14.

19. Податковий кодекс України : Закон України : за станом на 1 квітня 2011 р. № 2755-VI / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-in/laws/main.gi?nreg=2755-17.

20. Які умови спрощеної системи оподаткування? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/120902-yaki_umovi_sproschenoi_sistemi_opodatkuvannya_u_2016_roci_-_.html

21. Спрощена система оподаткування для сільгоспвиробників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://agro-business.com.ua/pytannia-bukhgalteriii/2678-sproschena-systema-opodatkuvannia-dlia-silgospvyrobnykiv.html

22. Про організацію формування та обігу кредитних історій : Закон України : від 23.06.2005 № 2704-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2704-15.

23. Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України : від 31.10.2008 № 639-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/639-17.

Підрозділ 6.5

1. Буй Т. Инвестировать нельзя распределять / Т. Буй // Бизнес. – 2017. – № 21. – С. 14–15. – 22 мая.

2. Шемяткін О. Податок на виведений капітал. Чому це важливо для юристів [Електронний ресурс] / О. Шемяткін. – Режим доступу : http://yur-gazeta.com/publications/practice/podatkova-praktika/podatok-na-vivedeniy-kapital-.html].

3. Податок на виведений капітал. Бачення МінФіну [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.buh24.com.ua/podatok-na-vivedeniy-kapital-bachennya-minfina/.

4. Онишко С. В. Удосконалення адміністрування податків в Україні / С. В. Онишко // Фінансово-кредитні методи державного регулювання економіки : монографія / за ред. д-ра екон. наук А. І. Даниленка. – К. : Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 415, [168–188] с.

5. Капинус Е. Бизнес вздохнет с облегчением / Е. Капинус // Бизнес. – 2016. – № 47. – С. 16. – 21 ноября.

6. Капинус Е. У ГФС не будет возможностей для манипуляций с НДС / Е. Капинус // Бизнес. – 2017. – №21. – С. 16–19. – 22 мая.

7. Мироненко В. Как заговорить экономику / В. Мироненко // Бизнес. – 2017. – № 18–20. – С. 3. – 15 мая.

8. Бамбизов Е. 75 % экспортных транзакций идут по непрямым контрактам / Е. Бамбизов // Бизнес. – 2016. – № 47. – С. 12–15.

9. Шевцова Т. Податок на прибуток чи податок на виведений капітал [Електронний ресурс] / Т. Шевцова, О. Шем'яткін. – Режим доступу : https://www.epravda.com.ua/publications/2017/07/14/627057/.

10. Гетман О. Електронне адміністрування ПДВ: геноцид бізнесу чи спосіб боротьби з «податковими ямами»? [Електронний ресурс] / О. Гетман, П. Янковский. – Режим доступу : https://www.buh24.com.ua/elektronne-administruvannya-pdv-genotsid-biznesu-chi-sposib-borotbi-z-podatkovimi-yamami/.

11. Вісник-Рейтинг. – 2017. – № 1–2 : Підсумки 2016 року. Перспективи 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.visnuk.com.ua/ru/news/100004687-zhurnal-visnik-reyting-no-1-2-2017-pidsumki-2016-roku-perspektivi-2017- roku.

РОЗДІЛ 7
ПОДАТКОВА БЕЗПЕКА: СУТНІСТЬ І МІСЦЕ У СИСТЕМІ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

7.1. Теоретичні засади дослідження проблем податкової складової економічної безпеки держави

Оцінюючи ризики поточної ситуації в Україні та зважаючи на її природно-ресурсний і людський потенціал, стає очевидним, що найважливішим завданням на сучасному етапі є реалізація державної політики щодо зміцнення економічної безпеки нашої держави. Саме економічна безпека, будучи невід'ємною складовою національної безпеки, відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні динамічного економічного зростання країни на інноваційних засадах та захисті національної економіки від внутрішніх і зовнішніх загроз.

У наукових дослідженнях, присвячених проблемам економічної безпеки, значна увага приділяється питанням виокремлення її конкретних видів. Такий диференційований підхід надає можливість створення ефективної системи забезпечення належного рівня економічної безпеки, оскільки для кожного її виду існують свої специфічні загрози та, відповідно, особливі засоби їх попередження та нейтралізації.

У системі економічної безпеки поряд з іншими її складовими, ключове місце належить фінансовій безпеці, вагомим структурним елементом якої, в свою чергу, є податкова складова. Але такий підхід до визначення місця категорії «податкова безпека» у структурі економічної безпеки не є загальноприйнятим у сучасній економічній науці.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі поняття «податкова безпека» зустрічається доволі рідко, а в ряді представлених визначень відсутня єдина загальноприйнята інтерпретація цієї наукової категорії. Так, наприклад, автори Ю. Б. Іванов та Ю. В. Бережна зазначають, що податкова безпека є інтегрованою підсистемою економічної безпеки, яка впливає на фінансове забезпечення всіх її складових: інноваційно-технологічної, інвестиційної, енергетичної, сировинно-ресурсної, продовольчої, соціальної, експортної, імпортної та міжнародно-інтеграційної безпеки [1, с. 9].

На думку російських вчених А. А. Цвілій-Букланової та І. Ю. Темовевої, сутність податкової безпеки розглядається насамперед як «стан податкової системи», а вже потім формується ряд цілей та завдань її забезпечення. А. А. Цвілій-Букланова відмічає, що податкова безпека є підсистемою національної безпеки держави та являє собою «стан податкової системи, за якого забезпечується гарантований захист і гармонійний розвиток усієї податкової системи держави, можливість податкових інструментів захищати національні інтереси держави, підтримувати соціально-економічну стабільність суспільства, а також формувати достатньо фінансових ресурсів для держави і місцевого управління, успішне протистояння існуючим загрозам податкової системи» [2, с. 15]. Більш конкретні судження І. Ю. Темовевої, яка вважає, що податкова безпека є «станом податкової системи, при якому забезпечується гарантування захисту податкових інтересів держави, бізнесу і суспільства від внутрішніх та зовнішніх загроз» [3, с. 24].

Як частина фінансової безпеки держави, яка визначається наявністю сформованої податкової системи, оптимальним рівнем оподаткування, що забезпечує достатнє наповнення за рахунок податкових надходжень дохідної частини бюджету для виконання державою своїх функцій, а також забезпечує розвиток реального сектору економіки та соціальний захист населення, податкову безпеку розглядає В. В. Іщенко [4, с. 36].

Принципова відмінність у представлених наукових підходах полягає у ступені деталізації класифікації видів безпеки. На нашу думку, слід розглядати трирівневу класифікацію, за якою в структурі національної безпеки виокремлюється економічна, політична, військова, екологічна та інші види безпеки. У свою чергу, види безпеки першого рівня можуть містити свої складові. Так, економічна безпека включає фінансову, зовнішньоекономічну, соціальну, виробничу безпеки та інші. І, відповідно, види безпеки другого рівня можуть більш детально підрозділятися. У свою чергу, фінансова безпека може підрозділятися на безпеки окремих підсистем: податкової, боргової, бюджетної, грошово-кредитної та валютної. Місце податкової безпеки в структурі економічної безпеки схематично представлено на рис. 7.1.

Слід відмітити, що при розв'язці проблем податкової безпеки важливо враховувати, що її загрози, як і загрози економічній безпеці, формуються в процесі складної взаємодії внутрішніх та зовнішніх

факторів, і, відповідно, можуть по-різному впливати на зміни у податковій системі. Такий вплив обумовлюється тим, що податкові надходження, які акумулюються в державному бюджеті, виконують подвійну роль: забезпечують виконання основних державних функцій та функціонування реального сектору економіки.

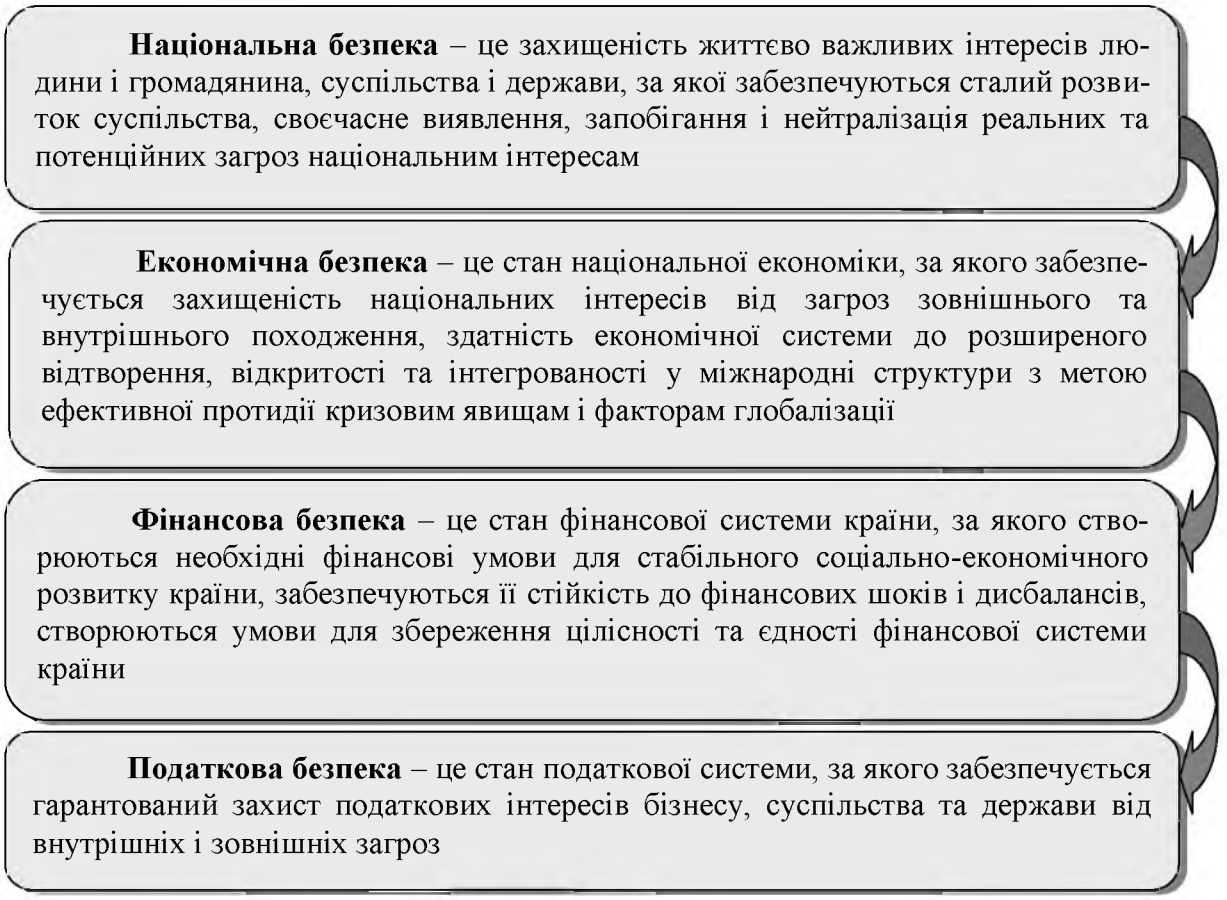

Рис. 7.1. Податкова безпека в структурі економічної безпеки

Також для забезпечення належного рівня податкової безпеки повинен бути розроблений відповідний механізм, основою якого є наявність ефективного податкового законодавства та відповідних інституціональних структур, які повинні своєчасно попереджувати та знешкоджувати як реальні, так і потенційні загрози, причин та умов, що сприяють їхній появі.

Однак чинна податкова система отримала негативні відгуки з боку науковців, органів законодавчої та виконавчої влади. Недоліки української податкової системи зазвичай пояснюють поганим податковим адмініструванням, але можливість його поліпшення обмежена самою конструкцією фіскальної системи.

Отже, аргументуючи проведене дослідження, вважаємо, що податкова безпека держави, будучи невід'ємним підвидом фінансової складової економічної безпеки держави, є таким станом захищеності податкової системи та її інститутів, при якому забезпечується гармонізація процесу оподаткування та гарантоване надходження податкових платежів до бюджету, а також формується фінансовий потенціал, достатній для захисту податкових інтересів бізнесу, суспільства та держави від реальних і потенційних загроз зовнішнього та внутрішнього походження.

Забезпечення податкової безпеки держави є можливим тільки за дії ефективного податкового законодавства, формування та дія якого ґрунтується на аналізі й оцінці реальних і потенційних загроз, протидія яким представляє собою складний та багатоаспектний процес, обумовлений необхідністю забезпечення відповідного рівня фіскальних вилучень і створенням оптимальних умов для суб'єктів господарювання.

7.2. Теоретичні підстави розробки проблеми податкової безпеки держави

Реалії сьогодення висувають податкову безпеку, якщо не на перший план, то в перелік основних інструментів регулювання, які формують сучасні концептуальні підходи до розвитку національної економіки. Така тенденція пов'язана з тим, що податки відображають одну із найважливіших сторін існування держави, підприємництва, суспільства та кожного громадянина і є важливим напрямом розвитку теорії економічної безпеки.

Визначаючи сутність поняття «податкова безпека», необхідно враховувати роль і місце податків у забезпеченні функціонування національної економіки через реалізацію їхньої фіскальної та регулюючої функції. Виходячи з цього податкову безпеку варто розглядати як стан захищеності податкової системи та її інститутів, при якому забезпечується гармонізація процесу оподаткування та гарантоване надходження податкових платежів до бюджету, а також формується фінансовий потенціал, достатній для захисту податкових інтересів бізнесу, суспільства та держави від реальних і потенційних загроз зовнішнього та внутрішнього походження.

Форма розвитку економіки та суспільства, зокрема сьогодні, й визначає складність досліджуваного поняття, різнобічність якого полягає в тому, що податкова безпека як категорія характеризується водночас правовим, соціальним та економічним характером. Це зумовлює необхідність забезпечення належного рівня функціонування податкової безпеки шляхом впорядкування напрямів податкової політики держави, регіонів та господарюючих суб'єктів, враховуючи тісноту взаємозв'язку із загальною фінансово-економічною, соціальною політикою через їхнє правове регламентування [1, с. 243–244].

До напрямів забезпечення податкової безпеки України варто віднести:

– формування умов забезпечення податкової безпеки;

– визначення суб'єктного складу учасників забезпечення сфери оподаткування;

– розробку методів оцінки рівня податкової безпеки;

– виявлення способів забезпечення податкової безпеки.

Так, до першочергових умов забезпечення податкової безпеки держави можна віднести:

• якість національної правової бази системи оподаткування та ступінь її гармонізації з міжнародними стандартами;

• розробку довгострокової концепції податкової безпеки та стратегії її забезпечення;

• забезпечення однакового рівня податкової безпеки в усіх регіонах країни;

• ресурсне забезпечення та якість діяльності інститутів податкової системи;

• свідоме дотримання податкової дисципліни платниками податків.

Необхідно зазначити, що цей перелік є не зовсім повним, але навіть у такому складі умови формування податкової безпеки України не забезпечуються належним чином, що, в свою чергу, створює передумови для існування реальних та потенційних загроз як податковій, так і економічній безпеці загалом.

Політика забезпечення податкової безпеки держави повинна реалізовуватись на всіх рівнях територіального управління країною, зокрема через узгодження дій державних, громадянських та ринкових регуляторів. Важливим аспектом формування податкової безпеки є суб'єктний склад учасників забезпечення сфери оподаткування. Такими суб'єктами є:

– законодавчі органи, які здійснюють нормативно-правове регулювання податкових відносин;

– органи виконавчої влади, функціями яких є адміністрування та податковий контроль;

– платники податків, дотримання якими податкової дисципліни є важливою умовою забезпечення належного рівня податкової безпеки.

Методи оцінки рівня податкової безпеки повинні ґрунтуватися на: теоретичній базі системи оподаткування, сформованих числових показниках (індикаторах) та їхніх порогових значеннях, методиці розрахунку інтегрального показника рівня економічної безпеки держави. В Україні визначення та алгоритм розрахунку рівня економічної безпеки держави на законодавчому рівні закріплено в Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [2, с. 116], в яких не представлено жодного індикатора оцінки стану податкової системи. До таких індикаторів пропонуємо включити:

• питому вагу податків у ВВП країни та в загальній сумі доходів бюджету;

• рівень пільгового оподаткування;

• співвідношення прямих і непрямих податків [3, с. 19];

• суму та структуру податкових надходжень до державного, обласних та місцевих бюджетів;

• податкові ставки;

• частку бюджету галузей економіки, яка йде на сплату податків [4, с. 206, с. 218].

За допомогою способів забезпечення податкової безпеки, в першу чергу, повинна здійснюватися протидія застосуванню різних схем уникнення оподаткування. Так, до таких способів можуть належати: правильність визначення податкових ставок, правильність визначення бази оподаткування та застосування передбачених законодавством податкових пільг і преференцій якісного проведення податкових перевірок.

Насамкінець зазначимо, що податкова система може виступати як однин з допоміжних засобів забезпечення національної економічної безпеки, так і стати джерелом посилення загроз і ризиків. Така двояка роль податків багато в чому залежить від особливостей розвитку національної економіки й економічної політики уряду загалом. Кризовий стан національної економіки та прорахунки економічної

політики обов'язково призводять до потреби реформування податкової системи заради того, щоб попередити її трансформацію у загрозу безпеці держави, залишаючи її без фінансових ресурсів.

7.3. Податкова безпека як складова фінансової безпеки держави

У сучасному світі фінанси є частиною ринкових відносин та являють собою один з найважливіших інструментів регулювання економіки. Здорова фінансова система країни є умовою політичної та економічної стабільності суспільства і держави. Будь-які збої у фінансовій сфері: незбалансованість державного бюджету, порушення у платіжній системі тощо – відображаються на добробуті країни та населення. Тому на сьогодні в умовах кризи особливу актуальність набувають питання фінансової безпеки держави. Найвизначнішою частиною фінансової системи є податкова сфера, тому забезпечення податкової безпеки стає невід'ємним завданням збереження фінансової безпеки у цілому. Враховуючи, що податкові надходження становлять щорічно від 60 до 80 % доходів бюджету, податки і податкова політика значною мірою впливає на економічну та загальну національну безпеку держави. Неефективна податкова політика й прорахунки у державному управлінні несуть у собі загрози податкової безпеки й обумовлюють тенденції негативного розвитку податкової системи держави. Вказані обставини призводять до підриву дохідної бази бюджету та різкому послабленню його здатності до фінансового забезпечення країни.

Податки є основним джерелом фінансових ресурсів, що централізовані державою для задоволення суспільно необхідних і законодавчо встановлених потреб, тобто забезпечення життєдіяльності суспільства. Науковці зазначають, що за умови реалізації певної моделі податкової політики досягаються високі темпи зростання ВВП, таку модель вважають ефективною [1, с. 46–57]. Сучасний світ після кризи ліберальної парадигми економічного розвитку відводить податкам одну з ключових ролей у корегуванні соціально-економічних процесів [2, с. 3–17].

Вплив оподаткування на економіку подвійний. Одні з них (ПДВ, акцизи) впливають на виробництво через попит, інші – безпосередньо на виробництво (податок на прибуток) [3, с. 18].

Роль оподаткування в сучасних економічних системах надзвичайно велика: податки є не тільки каналом дохідної частини бюджету, але й через усі ланки фінансової системи держави формують фінансові відносини з юридичними та фізичними особами. З податковою системою і податковою політикою пов'язані інтереси суспільства, держави, господарюючих суб'єктів та усіх верств населення [4, с. 149].

Роль оподаткування у забезпеченні фінансової безпеки полягає насамперед у створенні сприятливих умов господарювання в економіці, сприятливого інвестиційного клімату, збалансуванні руху капіталів тощо. Разом з тим податки можуть сприяти формуванню непривабливого інвестиційного клімату та гальмувати підприємницьку ініціативу, що матиме негативний вплив на рівень фінансової безпеки держави.

Податковий потенціал країни визначається загальноекономічним потенціалом. У свою чергу, від податків залежить стан економіки загалом, стан бюджетної системи, системи міжбюджетних відносин. Податки впливають на здатність держави виконувати свої соціальні, економічні, правоохоронні, оборонні та інші функції. А в умовах кризи податки та податкова політика істотно впливають на фінансову безпеку держави.

Податкова безпека держави – одна з найважливіших складових фінансової безпеки, без забезпечення якої практично неможливо вирішити проблему оптимізації рівня оподаткування.

Значення податкової складової в сучасному світі настільки велике, що зміст завдань, які стоять перед податковою політикою, без розгляду їх з позицій взаємозв'язку й взаємовпливу з фінансовою безпекою здатне призвести до втрати послідовності та ефективності податкової стратегії.

Податки і податкова система є одними з основних складових фінансової безпеки, що обґрунтовано таким [5]:

– по-перше, як ресурси, що знаходяться у володінні держави;

– по-друге, як інструменти впливу на економічні і соціальні процеси;

– по-третє, як показник взаємозворотньої залежності функціонування держави від платників податків.

Тобто в системі оподаткування простежуються: ресурси та інструменти забезпечення фінансової безпеки, з одного боку, фактор

ризику та залежності – з іншого. Податки як ресурсний фактор можуть бути для держави і засобом забезпечення безпеки (зростання податкового потенціалу), і причиною посилення загроз та ризиків (втрата податкового потенціалу).

Оскільки податкова безпека – це складне та багатогранне явище, то вирішального значення набуває системність, що надає можливість виявити органічну єдність усіх перерахованих аспектів.

У зв'язку з цим необхідно розглядати податкову безпеку як частину фінансової безпеки держави, яка визначається наявністю сформованої податкової системи, збалансованістю усіх її елементів, оптимальним рівнем оподаткування, що забезпечує достатнє наповнення за рахунок податкових надходжень дохідної частини бюджету для виконання державою своїх функцій, забезпечує розвиток і конкурентоспроможність національної економіки та соціальний захист населення, а також усуває можливість протестних дій і гострих конфліктів платників податків із владою.

Податкову безпеку держави можна характеризувати таким чином: як фактор ресурсного забезпечення (можливість наповнення бюджету); як інструмент впливу на економічні та соціальні процеси (регулююча функція податків); як фактор зворотного зв'язку та залежності держави від платників податків.

Податкова безпека передбачає передусім наявність ефективної податкової системи як основного і достатнього джерела бюджетних коштів для:

– здійснення державних функцій;

– здійснення виваженої податкової політики, яка стимулює підприємницьку діяльність;

– підтримки податкового тягаря на рівні, що не стримуватиме економічне зростання.

Підкреслимо, що у наукових працях з питань державних фінансів досліджується взаємозв'язок між економічною динамікою і податковим навантаженням. Логіка цього взаємозв'язку полягає у тому, що податки самим фактом вилучення частини доходу впливають на рішення платників щодо намірів використання обмежених ресурсів. Якщо до запровадження податків ринкові механізми забезпечували їхній ефективний перерозподіл, то під впливом оподаткування його ефективність може зменшуватися, що негативно вплине на економічне

зростання. Чим більше деформацій у ринковому механізмі розподілу ресурсів породжує оподаткування, тим негативнішими будуть його наслідки для економічної динаміки [6, с. 112].

Деякі вчені виділяють дві основні можливі цілі податкового впливу на фінансову безпеку суб'єктів господарювання:

– по-перше, підтримка досягнутого рівня фінансової безпеки суб'єктів господарювання, збереження сформованих рівнів підприємницької діяльності та інвестиційної активності підприємств;

– по-друге, зміна рівня фінансової безпеки, обсягів накопичення й інвестування капіталів, інтенсивності підприємницької діяльності, реструктуризація економіки [7].

Вплив оподаткування на рівень фінансової безпеки держави здійснюється за допомогою різних важелів (табл. 7.1).

Саме через неефективність реалізації податкової політики і функціонування податкової системи в Україні практично унеможливлюється реалізація стратегічних пріоритетів вітчизняної економічної політики і забезпечення економічної безпеки. Ця проблема пов'язана передусім із податковими ризиками, під впливом яких виникають негативні для податкового середовища економічні наслідки [8].

Таблиця 7.1

Важелі податкового впливу на рівень фінансової безпеки

Об'єкти впливу	Важелі впливу
	Усі можливі податкові важелі
Загальна підприємницька та інвестиційна активність	Усі можливі податкові важелі
Підприємницька та інвестиційна активність в окремих галузях	Галузеві податкові важелі (галузеві податкові пільги, галузева диференціація ставок оподаткування, спеціальні режими оподаткування)
Підприємницька та інвестиційна активність регіону	Регіональні податкові важелі (створення територій пріоритетного розвитку, спеціальних економічних зон, технопарків, технополісів, бізнес-інкубаторів тощо)
Стан платіжного балансу	Зміна режимів митного оподаткування
Реальні та фінансові інвестиції	Пільги з мита, багатосторонні угоди щодо запобігання подвійному оподаткуванню, інвестиційні податкові пільги тощо

Джерело: [9, с. 150].

Загрози фінансовій безпеці з боку хиткої податкової політики створюються через дестимулюючий вплив оподаткування на економічну активність у країні, а також через незаплановані втрати бюджету від недоотримання податкових надходжень. Основними наслідками невиваженої податкової політики, які можуть генерувати загрози фінансовій безпеці держави, є:

– тіньова економіка;

– наявність та збільшення суми податкового боргу;

– незаконне використання податкових пільг;

– незаконне виготовлення і збут підакцизних товарів;

– приховування і зниження об'єктів оподаткування;

– проведення сумнівних зовнішньоекономічних операцій.

Крім того, факторами деформації податкової складової фінансової безпеки можуть бути:

• непродумана на довгострокову перспективу, не відповідає переважній більшості населення податкова політика;

• високий рівень оподаткування суб'єктів господарювання, який заважає зростанню підприємницької активності (особливо у сфері інноваційного виробництва);

• корумпованість податкової сфери держави;

• ухилення від сплати податків значної частини економічних агентів;

• розширення масштабів та видів тіньової економічної діяльності, яка прихована від оподаткування;

• недостатньо ефективна робота правоохоронних органів щодо запобігання податковим злочинам та правопорушенням;

• наявність суперечностей у законодавстві щодо регулювання податкових відносин.

Роль податкової безпеки у забезпеченні фінансової безпеки полягає у створенні таких умов господарювання, за яких практично унеможливлюється зловживання фінансовими (бюджетними) коштами і переорієнтація руху капіталів у тіньову економіку. Разом з тим податкова система має функціонувати таким чином, щоб була можливість отримувати фінансові ресурси обсягами, які необхідні для виконання державою покладених на неї функцій.

Необхідно зазначити, що результативність впливу податків на рівень фінансової безпеки великою мірою залежить від реакції підприємницької ініціативи на рівень і способи оподаткування. Серед

науковців тривають дискусії з приводу того, які податкові важелі має використовувати держава у той чи інший період свого розвитку і як на них відреагує підприємницька та інвестиційна активність.

Так, американський економіст Дж. Стігліц щодо зміни податкових ставок та об'єктів оподаткування зазначає, що в ідеальній економіці можна було б пов'язати зменшення і збільшення податків з коливанням валового національного продукту (далі – ВНП), однак лаги у здійсненні добре продуманих програм можуть дестабілізувати становище і посилити коливання ВНП [10].

Збільшення податкових ставок лише до певної межі стимулює збільшення податкових надходжень, після чого воно сповільнюється [11]. Далі спостерігається або поступове зниження доходів бюджету, або їхнє різке падіння. Також і такі негативні явища, як висока інфляція, низький рівень нагромаджень, спади виробництва, викликані високими ставками оподаткування [12, с. 79–83].

Зниження податкових ставок зазвичай призводить до удосконалення системи фінансової безпеки суб'єктів господарювання, поліпшення умов і результатів підприємницької діяльності, обумовлює підвищення інвестиційної активності. Водночас його негативними наслідками є скорочення податкових надходжень до бюджету, у тому числі з причини виникнення часового лагу між термінами, коли було знижено податкові ставки, та започатковується висхідна економічна динаміка.

Диференціація податкових ставок є передумовою ефективної регулювальної дії податків: це і стимулювання розвитку малого бізнесу, і сприяння розвитку окремих галузей економіки [13, с. 56–63].

Зниження рівня оподаткування, надання пільг інвестиційного спрямування можуть перетворюватися на інструмент конкурентної боротьби, який надає можливість виключно за рахунок податкових преференцій отримувати конкурентні переваги [14].

Вплив оподаткування на рівень фінансової безпеки може здійснюватися через ставки оподаткування (зниження, підвищення, диференціація), базу оподаткування (включення або виключення окремих операцій з бази оподаткування) або перекладання податків (узгодження механізмів справляння прямих і непрямих податків, особливості оподаткування доходів громадян) тощо.

Багато видатних економістів розглядало питання впливу податків на економіку. Зокрема, Ф. Кене (1694–1774), французький економіст, один із найбільш відомих представників школи фізіократів, у розробленій ним економічній таблиці поставив питання про органічний зв'язок податків і відтворювального процесу [15]. Однак застосування будь-якого фінансового важеля завжди ставить питання про оцінювання його ефективності.

Фінансова теорія не дає вичерпної відповіді щодо механізму оцінки системи оподаткування. Вживається поняття фіскальної та економічної ефективності податків, однак навіть до їхнього тлумачення однозначні підходи відсутні, що ускладнює практичний аналіз оцінювання впливу оподаткування на стан фінансової безпеки держави.

У загальному вигляді ефективність – це співвідношення результатів і витрат. Але навіть із такого початкового визначення вже виникає розбіжність: що вважати результатом, а що витратами. Це пояснюється природою оподаткування: держава має мобілізувати достатній у її розумінні обсяг податків, щоб забезпечити виконання своїх функцій. Далі цю величину можна порівняти з витратами на збір податків і якщо сума витрат є низькою порівняно із сумою зібраних податків, то справляння податків можна вважати ефективним. Проте це лише одна сторона проблеми, оскільки якщо у розумінні платників зібрана сума податків виявиться великою, то це може викликати стримування підприємницької та інвестиційної активності, перехід бізнесу у тінь, що у наступному періоді призведе до скорочення обсягів зібраних податків. У такому випадку систему оподаткування не можна вважати ефективною.

Основні негативні наслідки впливу оподаткування доходів і споживання на фінансову безпеку держави відображенні у табл. 7.2.

Оцінка ролі оподаткування в системі фінансової безпеки визначається загальними принципами, критеріями та показниками фінансової безпеки. Оподаткування є фактором такого розвитку економіки, за якого будуть створені умови стабільного розвитку економіки, збереження економічного суверенітету держави та успішного протистояння впливу зовнішніх і внутрішніх загроз.

Таблиця 7.2

Вплив оподаткування доходів і споживання на фінансову безпеку держави

Джерело впливу	Можливі наслідки	Зміна рівня фінансової безпеки
ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ		
Високі ставки оподаткування прибутку і доходів	Приховування прибутку і доходів від оподаткування, зменшення надходжень від прибуткових податків до бюджету	Зменшення
Високі ставки оподаткування прибутку підприємств	Приховування фінансово-господарської діяльності, створення конвертаційних центрів та фірм-одноденок, зменшення надходжень податку на прибуток до бюджету	Зменшення
Широка база оподаткування податком на прибуток	Невідображення об'єктів оподаткування у податковому обліку, зменшення надходжень податку на прибуток до бюджету	Зменшення
Високий рівень оподаткування доходів громадян	Практика неофіційного найму робочої, виплата заробітної плати «в конвертах», зменшення надходжень від податку з доходів фізичних осіб	Зменшення
Наявність податкових пільг і преференцій	Специфічні форми податкового планування господарської діяльності, розміщення фінансових коштів з метою максимального зниження виникаючих при цьому податкових зобов'язань за рахунок податкових пільг або спрощених режимів оподаткування прибутку, що спричиняє зменшення надходжень від податку на прибуток до бюджету	Зменшення
	Ефективні податкові пільги сприяють підвищенню рівня конкурентоспроможності національних виробників, збільшенню підприємницької та інвестиційної активності, а у майбутньому розширюють базу оподаткування податком на прибуток, що збільшує надходження від цього податку до бюджету	Збільшення
ОПОДАТКУВАННЯ СПОЖИВАННЯ		
Можливості незаконного відшкодування ПДВ	Зменшення обсягу бюджетних коштів	Зменшення
Високі ставки оподаткування ПДВ	Вимивання обігових коштів у підприємств, зниження їхньої конкурентоспроможності	Зменшення
Високі ставки акцизів	Збільшення надходжень до бюджету та збереження здоров'я нації (оподаткування тютюнових та алкогольних виробів)	Зменшення
	Підвищення рівня цін, загроза інфляційних процесів та збільшення обсягів контрабанди	Зменшення
Пільги з ПДВ	Збільшення фактів ухиляння від оподаткування, зменшення надходжень від ПДВ до бюджету	Зменшення

Джерело: [16, с. 151].

Система оподаткування як фактор фінансової безпеки сприяє забезпеченню такого розвитку економіки, фінансової системи та фінансових відносин, за якого будуть сформовані відповідні фінансові умови та достатні фінансові ресурси для соціально-економічної стабільності, збереження цілісності й ефективності фінансової системи (грошово-кредитної, бюджетної, податкової тощо) та розвитку суспільства в цілому.

Роль оподаткування як фактора фінансової безпеки або загрози залежить від конкретної соціально-економічної ситуації в країні, особливостей етапу економічного розвитку, характеру економічної політики, стабільності державної влади та наявності/відсутності кризових явищ розвитку світової фінансової системи. Кризовий стан держави та економіки, помилки фінансової політики та загальна слабкість державного управління призводять до кризи податкової системи, тим самим перетворюючи її в реальну або потенційну загрозу фінансовій безпеці держави.

Способом оптимізації податкової безпеки держави може слугувати налагоджений податковий механізм як сукупність методів, які регламентують податкові відносини держави та платників податків.

Як доводить світова практика, заходами підвищення податкової безпеки є оптимізація кількості податкових платежів та зборів; впровадження оподаткування, яке піддається легкому обліку; спрощення процедур заповнення податкових документів; відмова від необґрунтованих податкових пільг; забезпечення суворого дотримання податкового законодавства.

Крім того, важливою умовою забезпечення фінансової безпеки є побудова ефективної податкової системи та забезпечення ефективного запобігання податковій і економічній злочинності.

Особливістю економічної та податкової злочинності є високий ступінь латентності, що обумовлено таким: відсутність потерпілих осіб, які зацікавлені в їхньому виявленні та розкритті (за винятком держави в особі уповноважених органів); тривалий проміжок часу між скоєнням та виявленням злочину; винахідливість злочинців, використання ними недосконалості податкового законодавства для розробки напівлегальних схем уникнення оподаткування або значне заниження їхнього розміру; складність та недостатня відпрацьованість міжнародної взаємодії органів податкового контролю щодо ухиляння

від оподаткування експортно-імпортних операцій (як фіктивних, так і реальних). На думку аналітиків, кількість злочинів у податковій сфері, які виявляються, не перевищують 5 % від здійснених [17, с. 28–29].

Отже, підводячи підсумок, зазначимо, що податкова безпека має власне функціональне призначення у системі підтримки фінансової безпеки держави, тобто виконує певні функції. До функцій податкової безпеки можна віднести такі:

• легітимну функцію, яка означає законодавче визначення та регламентацію функціонування системи оподаткування;

• превентивну функцію, яка передбачає захист фінансової системи країни від загроз у податковій сфері;

• інформаційну та прогнозну функції, які реалізують оцінку податкової безпеки держави, надають змогу визначати стан, тенденції та перспективи забезпечення фінансової безпеки;

• виховну функцію, яка відображає певну «податкову» ідеологію, тобто поняття, принципи, що виражають ставлення людей до чинної системи оподаткування, формуючи у платників податків мотиви правомірної поведінки щодо виконання конституційного обов'язку сплачувати податки, а також здійснює соціально-виховний вплив на виключення із практики свавілля, безконтрольність та безкарність;

• стимулюючу функцію, тобто оцінку поточного стану податкової безпеки та виявлення певних загроз, стимулює до підвищення ефективності функціонування податкової системи держави;

• адміністративну та контрольну функції, що включають у себе постійний моніторинг загроз і викликів податкової безпеки, який дозволяє здійснювати відповідні заходи щодо зміцнення фінансової безпеки держави.

Таким чином, податкова безпека займає визначальне місце у структурі фінансової безпеки, адже податки є основним джерелом фінансових ресурсів, що централізуються державою для забезпечення суспільно необхідних і законодавчо встановлених потреб: надання державою членам суспільства суспільних благ і послуг, а також їхня кількість і якість значною мірою залежать від масштабів податкового потенціалу країни, ефективності, стійкості та справедливості податкової системи.

Результати дослідження теоретико-методичних підходів щодо зміцнення економічної безпеки національної економіки з урахуванням впливу глобалізації уможливили:

1. Визначити місце економічної безпеки в системі національної безпеки як основи належного функціонування всіх сфер національної економіки та реального економічного зростання як гаранта державного суверенітету, незалежності та територіальної цілісності країни в умовах сучасної глобалізації світової економіки.

2. Систематизувати основні теоретичні підходи щодо визначення поняття «економічна безпека національної економіки» за шістьма напрямами: «складова національної безпеки»; «стан національної економіки»; «забезпечення різних інтересів»; «сукупність властивостей, умов та факторів»; «стійкість та стабільність економічної системи»; «захищеність від певних загроз».

3. Аргументувати, що економічну безпеку як складову національної безпеки доцільно визначити як стан національної економіки, за якого забезпечується захищеність національних інтересів держави від реальних і потенційних загроз зовнішнього та внутрішнього походження, а також здатність економічної системи до розширеного відтворення, відкритості й інтегрованості у наддержавні структури для ефективної протидії світовим кризовим явищам та негативним глобалізаційним факторам.

7.4. Роль податків у забезпеченні економічної безпеки України: історичний аспект

Забезпечення безпеки держави і військової, і економічної потребує фінансових коштів. Ще з давнини джерелом цих коштів були податки. У давньослов'янських племенах голова племені – князь брав на себе обов'язки гарантування як військової, так і економічної безпеки племені, за що вдячні общинники підносили йому «дари» і «поклони», а підкорені племена були зобов'язані сплачувати данину [1, с. 207].

Розвиток державності, що ознаменувався утворенням Київської Русі, слугував збільшенням ролі податків у забезпеченні економічної безпеки держави. І данина із «платіжки» за спокій та своєрідного «відкупу від рабства» перетворилася на загальнообов'язковий податок.

Адже зростання могутності Київської держави, розширення її кордонів та сусідство з войовничими кочовими племенами зумовили ускладнення системи забезпечення економічної безпеки.

Київська Русь, за словами М. С. Грушевського, була наймогутнішою та найбільшою державою середньовічної Європи, яка змогла об'єднати землі (від Карпат до Волги і від Чорного до Балтійського морів) в єдину державу, допомогти багатьом східнослов'янським племенам врятуватись від руйнувань і спустошення з боку сусідів і забезпечити тим самим власну економічну та військову безпеку [1, с. 209]. Виконання настільки важливих і складних функцій потребувало значних коштів, тому для цього періоду характерною є постійна поява нових видів повинностей, а також паралельне співіснування данини, оброків, «уроків», «поклонів», «дарів», «кормів» та мита (стягувалося два основних види мита: заставне і торгове). Також існувало особисте оподаткування у формі «подимного» та «по плужного» (залежно від об'єкта оподаткування двору («диму») чи землі, яка вимірювалася «плугом» («ралом», «сохою»), а з появою християнства додалися ще податі на користь духовенства («десятина» та деякі види мита, наприклад за торгівлю у дні храмових свят).

Поширеним явищем у Київській Русі було встановлення натуральних повинностей на користь держави: будівництво мостів, доріг, гребель тощо.

Починаючи з кінця XI ст. влада київських князів стала слабшати, внаслідок чого відкрився шлях для завойовування Київської Русі. З цих пір економічну безпеку українських земель забезпечували країни, під владою яких вони перебували, встановлюючи свої податки і збори. Таке становище українських земель пояснюється неможливістю власними силами відстояти свою незалежність та забезпечити безпеку територій.

Так, упродовж 1237–1242 рр. війська Батия захопили всю Північно-Східну Русь та утворили нову державу – Золоту Орду. У перші 20 років свого правління монголо-татари визначили порівняно не високу данину [1, с. 208]. Але з часом Золота Орда посилила податковий тиск на слов'янських територіях та встановила свою податкову систему, використовуючи українські землі як джерело не тільки фінансування потреб щодо забезпечення економічної безпеки монголо-татарської держави, але й для нарощування могутності свого війська (данина людьми для воєнних походів).

Загальнообов'язковим для сплати був «тагар» – пшениця, дві мотузки, одна біла монета, стріла, підкова. Окремо існував «тагар з худоби»: з кожних 20 голів вимагали одну на користь хана [3, с. 85]. Основним поземельним податком на користь ординської казни був «харадж». У грошовій формі стягувалися «вихід», об'єктами якого були особи чоловічої статі та кількість голів худоби, і «тамга» (торговельне мито). «Тамгу» також платили міські і сільські ремісники. Ще цілий ряд податків сплачувався у натуральній формі, їх у народі називали «татарщина». Частково в грошовій, частково в натуральній формі стягувався цільовий податок на утримання емірів та державних чиновників – «іхраджат». Крім того, існували повинності безоплатно доставляти підводи ординським чиновникам («ям») та утримувати посла Орди зі свитою («нузул»), будувати дороги й укріплення («бігар»), забезпечувати кіньми поштові станції («улаг»).

Кожна особа чоловічої статі, яка досягла віку, коли могла займатися промислом, обкладалася «ясаком». Крім «ясаку», могло сплачуватися мито. Також у цей період з'явився податок, що стягувався з метою викупу полонених з рабства – «полонянині податі» (рис. 7.2).

Кардинально іншою була ситуація у південно-західній частині Русі, де ще наприкінці XII ст. з'явилась Галицько-Волинська держава, яка стала основною правонаступницею Київської Русі, продовживши державотворчі традиції східних слов'ян. Галицько-Волинське князівство забезпечило високий рівень економічної та військової безпеки держави, використовуючи для цього систему податків і зборів, яка склалася на території Київської держави.

XIV ст. ознаменувалося кардинальними змінами на політичній арені. Влада Львівських князів і Золотоординських ханів почала слабшати, чим скористалися держави-сусіди, розділивши між собою українські землі: Буковина опинилася у складі Молдавської імперії, Галичина – під Польщею, Волинь, Київські, Чернігово-Сіверські, Переяславські землі, а пізніше Поділля – під Литвою. З цього часу на довгі століття було втрачено високий рівень безпеки держави, а території сучасної України виконували роль ресурсного джерела у забезпеченні економічної безпеки держав-завойовниць. Тому очевидним є, що на колонізованих українських землях податкова система набувала характеристик, властивих державам-поневолювачам.

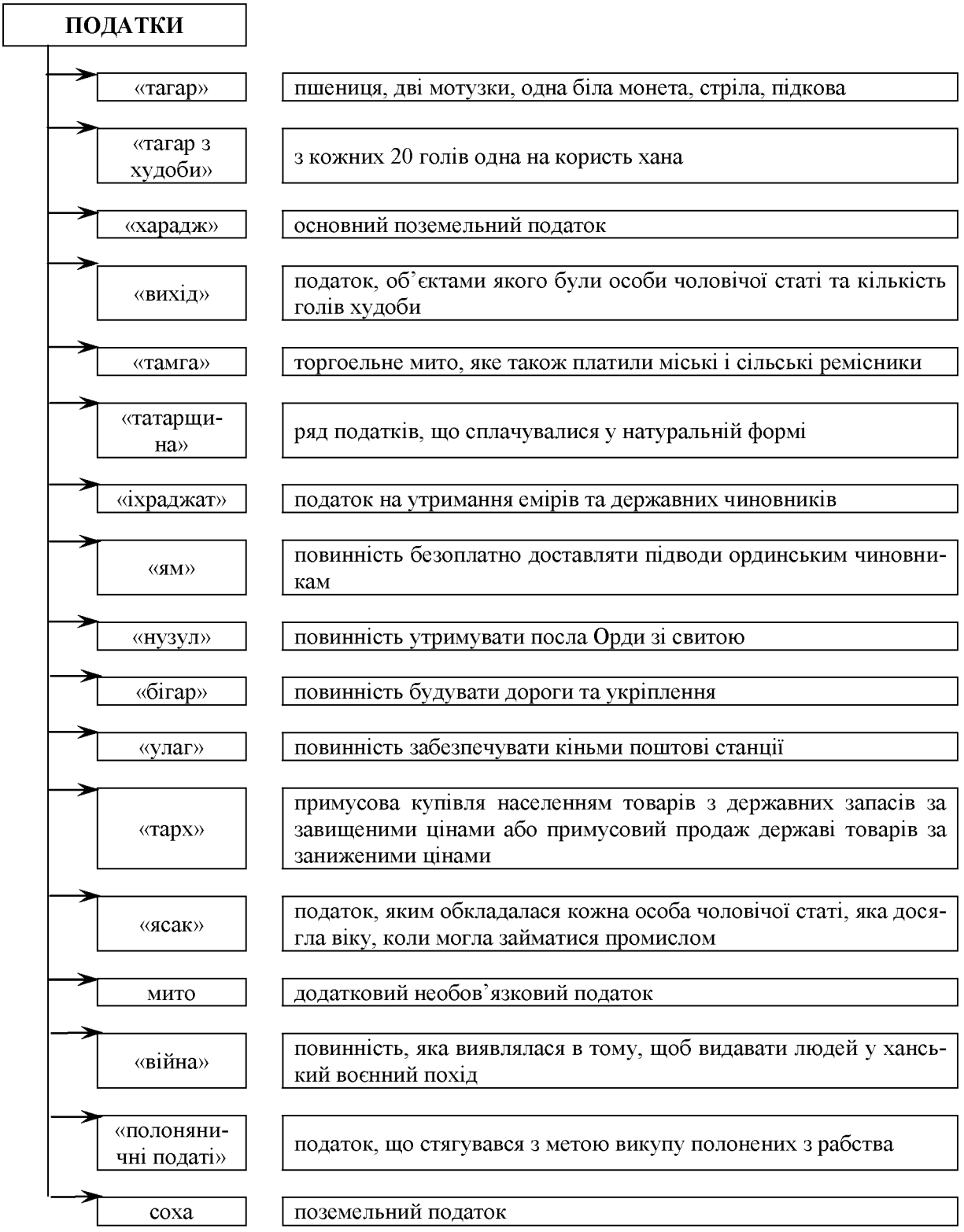

Рис. 7.2. Податки, які стягувалися Золотою Ордою на українських землях

Велике князівство Литовське за характером було Литовсько-Руською державою, через що велика кількість податків за своєю будовою та назвами перекликалася з податками Київської Русі. Наприклад,

збереглася данина, що сплачувалася общинами. Продовжувалося стягнення «подимщини», що походила від києво-руського «диму» [2, с. 98]. Також однією із давніх традицій було використання в Литовському князівстві «посощини» (перекликається із «поплужним», оскільки походить від слова «соха» – плуг). Серед податків, які сплачувалися в натуральній формі, варто відмітити «воловщину», «станцію», «деко», «хміль» та «дрова». До них додаються ще грошові: «сербина» та «поголовщина». Податки в основному стягувалися розкладним методом, за якого визначалася загальна потреба в коштах, що потім розподілялася між повітами та волостями, а далі – між сільськими общинами.

Загальним правилам оподаткування не підпорядковувалися ті українські міста, що здобули Магдебурзьке право. За таких умов містом управляв магістрат, якому належало право запровадження податків. Міським податком у містах оподатковувалося майно. Практикувалися також податки з торгівлі та цільові збори на окремі потреби громади. Отримані кошти використовувалися на потреби міста, однак інколи під час воєн частину їх магістрат від імені міської громади віддавав до казни великого князя. Князівська влада також практикувала запровадження у цих містах тимчасових надзвичайних податків, як правило, на військові потреби.

З кінця XIV ст. (згідно з Кревською унією) посилився вплив Польщі на Литву й українські землі, а в 1569 р. за Люблінською унією утворюється нова держава – Річ Посполита. Польська шляхта проводила політику асиміляції щодо українського населення. Національний гніт доповнювався економічним: нещадно використовувалася праця та землі українського народу. Найширші верстви сільського і частково міського населення були зобов'язані відбувати панщину, сплачувати натуральну данину і грошовий чинш та інші сплати безпосередньо своїм панам (шляхті) [3, с. 135].

У XVI столітті на українських землях починають діяти «Устави на волоки». За користування волокою селяни сплачували податки натурою, працею (відробляли панщину в розрахунку 2 дні на тиждень) і грішми (від 10 до 30 грошів). Ланове збирали самі пани-шляхтичі і часто з тих земель, якими користувалися піддані, звільняючи від податків свої фільварки. На ланове припадало до 90 % прямих податків.

Розкладний метод оподаткування залишається у підвалинах податкової системи Речі Посполитої. Розкладання податків проводилося між територіями, підпорядкованими шляхтичам. Далі до низового рівня шляхта проводила розкладання на свій розсуд. Користуючись особистою залежністю селян («хлопів») та відсутністю контролю з боку королівської влади, шляхта встановлювала додаткові платежі на свою користь. А з кінця XVI століття уряд Речі Посполитої взагалі починає практикувати передачу права справляння деяких податків в оренду окремим особам з числа шляхтичів [1, с. 105].

Не слід забувати і про церковну «десятину».

Оподаткування міського населення залежало від категорії міста (королівське чи великокнязівське, приватновласницьке, церковне, самоврядне), а також від майнового стану та роду занять міщанина. Одна із особливостей тогочасної організації виробничої діяльності у містах полягала в тому, що ремісники об'єднувалися у професійні корпорації – цехи, які платили місту визначену суму податків.

Мешканці міст, що належали окремим феодалам, платили «чинш» і податки, виконували ряд повинностей на користь власника. Мешканці королівських і великокнязівських міст також виконували загальнодержавні та встановлені старостами й управителями повинності.

Особливе становище було у жителів самоврядних міст. Так, міщани сплачували «шос» – податок від нерухомого майна у місті (близько 4 % вартості майна), що спочатку був загальним майновим прибутковим податком, а також податки, які встановлювалися міським магістратом. До останніх належали утримання міської адміністрації, варти, князівського війська («станція»), сплата грошових податків до міської скарбниці та численні місцеві податки з торгів і промислів: «чопове» і «шеляжне» – від продажу алкогольних напоїв; «прасовка» – за торгівлю сіллю; «пасічний» – за бджільництво; «шос» – на будівництво доріг; «складове»; від ваги та міри; на міську сторожу; на ремонт міських укріплень, шляхів, мостів; на санітарні заходи тощо. Існував навіть колядницький збір.

Також стягувався особливий податок на утримання католицького духовенства, який було змушене платити українське православне міщанство.

Оскільки міста України були важливим джерелом грошових надходжень до державної скарбниці і фінансування потреб щодо забезпечення економічної безпеки, то на міщан, незалежно від категорії міста, поширювалися всі загальнодержавні податки: «сербщина», «воловщина», «подимне» тощо, а також деякі види надзвичайних сеймових податків, які накладала на сеймах шляхта для вирішення надзвичайних, основним чином військових потреб [3, с. 135].

У XVII столітті в степах Причорномор'я зароджується феодальна республіка Запорізька Січ, яка, за твердженням В. Л. Андрущенка і В. М. Федосова, «… аномального походження з точки зору теорії про те, що держава виростає з родоплемінного ладу після появи сім'ї, суспільного поділу праці, приватної праці і класового розшарування населення» [4, с. 101]. Однак Січ виявляла риси державності та виконувала державні функції: від законодавчого регулювання ряду відносин та процесів до внутрішнього і зовнішнього захисту та духовного розвитку [2, с. 108]. Для забезпечення безпеки своїх територій Запорізька Січ використовувала власну казну (скарб) та систему оподаткування. Остання формувалась під впливом тенденцій розвитку фіскальних інститутів за києво-руської, литовської та польської доби в Україні. «Найперше цей вплив відчувається в термінології…» [2, с. 109]. Та й сама організація і порядок функціонування податкової системи значно нагадували литовську. Частина отриманих коштів з підпорядкованих Кошу територій, як і у Великому князівстві Литовському, залишалася на місці та використовувалася на місцеві потреби. Інша частина доставлялася на Січ і потрапляла в розпорядження Коша.

Податкова система Запорізької Січі одночасно включала до свого складу: традиційні, характерні для нашого народу фіскальні інструменти; запозичені елементи; оригінальні, притаманні лише козацькій державі, дохідні статті. Її основними складовими були військовий оклад, мито, господарська десятина та медове, торгові акцизи («торгове»), «куфовий» збір, податок з шинків, подимне, «руга» та «роковщина».

Платниками податків були селяни та міщани, а козаки звільнялися від податків. Лише один податок – військовий оклад – сплачувався однією з категорій козаків, яких називали «гнізд юками» або «сиднями». Це були одружені козаки, які платили за сім'ю.

Військовий оклад був основним податкових доходом скарбниці Коша. Фактично він являв собою одну з форм подушного оподаткування. Його розміри залежали від майнового стану та статусу платника.

Також з одружених козаків могли братися тимчасові податки, але лише у випадках, коли організовувався великий похід на Туреччину [5, с. 101].

Значну питому вагу в доходах бюджету козацької держави складали різні види мита. Вони поділялися на привізні та вивізні («індикти», «ефекти»). Також бралося мито за транзитивний перевіз товарів через запорізькі землі. Мито в основному стягували у грошовій формі, однак з горілки стягувалося натурою [2, с. 110].

Господарська десятина та медове справлялися з хуторів, млинів, промислів і пасік. З хуторів та млинів бралася десятина натурою, а з промислів і пасік – грішми («медове»). Крім того, платниками господарської десятини були піддані Речі Посполитої («посполиті»), які користувалися землею війська запорізького. У зв'язку з цим інша назва цього податку – «податок на посполитих». З них справлялося 10 % врожаю.

Торгове – різновид акцизного податку, який справлявся з крамарів. Як правило, він становив 10 % вартості товарів, що продавалися на січовому ринку. Однак інколи цей податок застосовувався не у пропорційному, а у фіксованому розмірі [2, с. 111].

«Куфовий» збір – податок зі спиртного. Куфа – бочка з горілкою чи вином. У таких бочках, до речі, тогочасне населення зберігало більшість продуктів харчування. З кожної бочки горілки, привезеної на продаж, належало сплатити одну кварту (близько 1 літра) натурою та 1 карбованець грішми. З бочки ж вина продавці повинні були віддати на користь козацької скарбниці 1 відро. Пізніше цей податок був розповсюджений на інші продукти харчування. Так, з продавців борошна також брали 1 карбованець від куфи.

Податок із шинків сплачувався шинкарями та корчмарями, що утримували свої заклади у паланках, зимівлях і на Січі. Оскільки більшість шинкарів були за національністю євреями, то цей податок ще іменували «податком на євреїв».

«Подимне» – це податок з хат, населених посполитами (не козаками).

«Руга» та «роковщина» – податки, що призначалися на утримання православної церкви і духовенства.

Неоднозначно можна охарактеризувати лише такий дохід козацької скарбниці, як «мостове». З одного боку, це не податок, а плата за послуги, яка справлялася на переправах і мостах. Разом з тим «мостове» вважається податком, який мав цільове призначення (на утримання мостів і переправ). Розміри «мостового» залежали від місця знаходження мосту (переправи) та його довжини, статусу і майнового стану платника [2, с. 112].

Отже, «Січовий скарб базувався на оподаткуванні промислів і торгових оборотів, тобто господарських і комерційних операцій як економічного процесу, а не результату» [2, с. 113]. Крім того, казна козацької держави поповнювалася за рахунок військової здобичі, якою були військові трофеї, добуті шаблею та веслом, що носили назву «козацький хліб».

Таким чином, через п'ять століть після розпаду Київської Русі на українських землях з'явилося державне утворення, що мало на меті забезпечення економічної безпеки її територій, встановивши при цьому порівняно незначний податковий тягар.

Пізніше, згідно з Андрусівським договором, Лівобережна Україна перейшла під владу Російської імперії, в якій українські землі мали спочатку широку автономію і можливість забезпечити власну економічну та військову безпеку: виборність гетьмана, система місцевого самоуправління, судочинства, козацьке військо і право на налагодження відносин з іншими державами, крім ворогів Росії. Декілька десятиліть ще вдається зберегти автономію у відносинах з оподаткування, які зводились лише до сплати консолідованої данини Москві від імені гетьмана.

Однак згодом Російська імперія посилює експансію над Україною, в тому числі і податкову. Спочатку на українців розповсюдили лише поземельний податок, який на той час був основним податком у Росії, та ряд повинностей (наприклад, утримання війська на постої). Пізніше додалися й інші, широко розповсюджені в Росії цільові податки: «ямські гроші», «стрілецькі гроші» (на утримання армії), «полонянині гроші» (на викуп військовополонених), «ямчужні гроші» (на селітру для виготовлення пороху), гроші на городову та засічну справу (призначалися для будівництва укріплень) тощо. Активно впроваджувалися непрямі податки: мито (при імпорті та експорті товарів),

внутрішнє торгове мито (за переміщення товарів, складування і продаж, за торгівлю спиртним), тверде мито з «гостинних дворів та лавок».

Суттєве поповнення царській казні давали також грошові оброки (казенні рибні ловлі, млини, солеварні, сінокоси, городи, боброві гони, криголамні, громадські бані, кладові, амбри, воскобійні, винокурні, пивоварні, солодовні тощо), податок на майно (стосувався лише передачі землі у спадок) та різні збори (наприклад, збір з громадських бань) [2, с. 116].

Період правління Петра I ознаменувався створенням штату «прибильщиків», завданнями яких було вигадування нових податків. У цей час було введено: «драгунські гроші», «рекрутські гроші», «корабельні гроші», гроші на купівлю драгунських коней, «гербовий збір» (за видачу та засвідчення документів); подушний збір з «ізвозчиків» (складав десяту частину від їхніх доходів від найму); податок на печі; податок на судна; податок на гарбузи; податок на горіхи; податок з продажу продуктів харчування; податок з найму житла; «криголамний податок»; податок на «вуса та бороди»; додатковий податок на розкольників [2, с. 117]. І ще одним нововведенням часів Петра I стало запровадження подушного оподаткування.

Правління імператриці Катерини II відзначилося значними змінами в податковій системі. Так, було відмінено промислові податки та подушний податок з купців. Натомість запроваджувався гільдійський збір (єдиний промисловий податок).

Також у цей час у результаті поділу Польщі до складу Росії увійшла Правобережна Україна, яка, згідно з Андрусівським перемир'ям, до початку 70-х років XVIII ст. залишалася під владою останньої.

Криза фінансів і величезний дефіцит бюджету за правління Олександра I стали причиною впровадження так званого «плану фінансів» – програми реформ з метою впорядкування доходів та витрат держави, автором якої був міністр фінансів М. М. Сперанський. Її лейтмотивом було підвищення податків у кілька разів. Так, ставки гільдійського збору були диференційовані за гільдіями від 2,5 до 4,75 %. Значно були підвищені індивідуальні акцизи, гербовий збір, подушний податок. Основною ж новацією того часу було запровадження прогресивного податку на доходи поміщиків від земель.

Імператор Олександр ІІ у 1863 році в пошуках нових дохідних джерел відміняє подушний податок з міщан і натомість вводить «податок на нерухому власність у містах, посадах і містечках», змінює порядок поземельного оподаткування, справляння акцизів (зокрема, підвищуються ставки «пітєйного налогу») та промислових податків: крім гільдійського збору, передбачається справляння білетного збору за всі лавки та промислові точки, а власники винокурень, пивоварень, медоварень, горілчаних і цукрових заводів, тютюнових фабрик повинні були сплачувати особливі патентні збори.

Для компенсації надходжень, пов'язаних з відміною кріпосного права, було підвищено податок на нерухомість у містах, гербовий збір, поземельний податок, промисловий податок, запроваджено податок на спадщину, податок на доходи від грошових капіталів та новий податок на споживання – квартирне.

Чергова реформа податкової системи Росії була здійснена останнім імператором Миколою ІІ у 1898 році. Промисловий податок поділено на дві частини: основний податок та додатковий. Основний податок підлягав сплаті всіма підприємствами шляхом купівлі промислових свідоцтв. Додатковий промисловий податок справлявся з акціонерних товариств та інших підприємств, зобов'язаних подавати щорічну фінансову звітність, залежно від капіталу та за прогресивною шкалою від прибутку; з інших підприємств у вигляді додаткового розкладного збору та процентного збору з прибутку.

У подальшому до жовтневого перевороту 1917 року здійснювалися в основному фрагментарні зміни в оподаткуванні. Як правило, підвищувалися деякі податки, що не входили до складу основних бюджетоутворюючих. Єдиним серйозним кроком у сфері оподаткування було запровадження тимчасового податку на приріст прибутків.

Загалом за часів перебування під владою Російської імперії українські землі повернулися до статусу ресурсного джерела у забезпеченні економічної безпеки держави-завойовниці.

На початку 70-х років XVIII ст. Річ Посполита внаслідок соціально-економічної відсталості й політичної нестабільності прийшла у занепад, чим і скористалися сусідні країни. Після поділу Польщі Східна Галичина та Буковина перейшли під владу Австрії. Це означало, що населення відповідних територій до Першої світової війни, упродовж

більш ніж півтора століття, оподатковувалося за законами Австро-Угорщини, беручи участь у формуванні казни та забезпеченні економічної безпеки австрійського королівського двору Габсбургів [2, с. 131].

Основними податками Австро-Угорщини були: промислові, майнові, поземельний, домовий, акцизи (на пиво, горілку, цукор, м'ясо та ін.), мито та фіскальні монополії.

Найдошкульнішими для українського населення були поземельний податок та фіскальні монополії.

Незважаючи на те, що поземельний податок Австрії свого часу вважався найбільш досконало побудованим, його ставка становила 22,7 %. Враховуючи, що переважна більшість українців займалася землеробством, одразу зрозуміло, що лише у вигляді поземельного податку вони віддавали більше 1/5 доходів на користь австрійської корони [7, с. 133].

Однією з основних фіскальних монополій Австро-Угорської імперії була тютюнова. Вона забезпечувала 14 % усього бюджету держави. Це особливо важливо, зважаючи на те, що Галичина та Буковина забезпечували третину потреб Австро-Угорщини в тютюновій сировині.

Важливий період економічної історії України ознаменували події 1917–1921 рр., які характеризувалися соціально-економічними та політичними змінами. Упродовж такого короткого періоду на українських землях існувало п'ять держав: Українська Народна Республіка, Гетьманат, Директорія, Західноукраїнська Народна Республіка та Радянський Союз.

Кожна із означених держав для забезпечення економічної безпеки запроваджувала справляння своїх податків і зборів. Так, Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки зберіг деякі старі, запроваджені ще за імператорських часів податки, змінивши їхні ставки. Зокрема, були підвищені ставки індивідуальних акцизів. Паралельно було запроваджено податок на телефонні апарати і вино (промислові та акцизні збори з виробництва та продажу вина) [8, с. 260]. Планувалося також введення у майбутньому фіскальної монополії на виробництво і продаж спиртного.

Податкову політику Гетьманату Павла Скоропадського складали прямі та непрямі податки. До прямих податків належали: основний

промисловий податок, поземельний податок, податок на приріст прибутку та податок на нерухоме майно, збори з грошових капіталів та прилюдних вистав і гулянок. До непрямих податків належали цукрова, винна монополії, акцизи на виноградне вино, чай, пиво, дріжджі, сірники, тютюн, цигаркові гільзи, цигарковий папір, продукти нафтопереробки (особливо газ). Ще одним джерелом надходження до бюджету були митні доходи.

Директорія відзначилася шаленою емісією грошової маси. Змушена вести війну на кілька фронтів держава на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою не могла утримати фінансову стабільність. Ніхто не дбав про податкову політику, і через величезні військові витрати за два місяці казна спустіла [6, с. 139].

Одним із основних питань роботи фінансових органів ЗУНР було наповнення державного скарбу і забезпечення його достатньою кількістю готівки. Спочатку використовувалися грошові кошти, які зберігались у банківських установах. Але одразу стало очевидним, що залишеної австрійською владою готівки недостатньо для забезпечення навіть першочергових видатків нової держави. Через це на порядку денному постало питання про налагодження системи збору податкових платежів. Спочатку місцеві органи влади діяли на власний розсуд, але згодом уряд ЗУНР відновив збір усіх податків та платежів, встановлених за часів Австро-Угорщини. Одним із основних джерел грошових надходжень стали відновлені державні монополії на алкогольні напої (пиво, вино та горілку), м'ясо, цукор, нафтопродукти, тютюн, сіль, порох, а також митні збори.

Після проголошення Акта злуки фінансування державних видатків уряду ЗУНР здійснювалося з Державної скарбниці УНР.

Входження України на правах суверенної республіки до складу СРСР означало, що з цього часу і до кінця XX століття основні напрями забезпечення економічної безпеки держави та податки, які використовуватимуться для цієї мети, визначатимуться керівництвом СРСР.

Після того, як Раді народних комісарів вдалося закріпити свою владу, однозначно стали зрозумілі фінансові проблеми, які постали перед нею. Тому для акумуляції фінансових коштів було передбачено справляння таких податків: прибуткового, на приріст прибутків, з

публічних видовищ і розваг, «одноразового надзвичайного десятимільярдного революційного податку». Крім того, запроваджувалися також будь-які одноразові та періодично сплачувані збори, контрибуції з маєтних класів і націоналізованих підприємств. Паралельно було введено продрозверстку [6, с. 147].

Період непу відзначився реформами у податковій сфері. Зокрема, продрозверстку замінено на продовольчий податок, який згодом трансформувався у сільськогосподарський. Із завершенням колективізації сільськогосподарський податок розпався на три окремі податки: з колгоспів та колгоспників; з одноосібних трудових селянських господарств; з куркульських господарств.

У доповнення до продовольчого вводилися ще промисловий податок, загальногромадянський податок на боротьбу з епідеміями та голодом, а також на утримання дітей, що перебувають під державною опікою, прибутково-майновий податок, рентний податок та спеціальний військовий податок.

Початок 20-х років XX століття відзначився також відродженням індивідуальних акцизів. Підакцизними товарами стають вино, сірники, тютюнові вироби, сигаретний папір, спирт, коньяки, горілка, пиво, мед, квас, прохолодні напої та мінеральні води, сіль, цукор, нафтопродукти, свічки, чай, кава, цикорій, пресовані дріжджі, текстильні вироби, гумові калоші тощо.

У наступні роки були також запроваджені: гербовий збір, зрівняльний збір, канцелярський збір, нотаріальний збір, судове мито, консульські збори, портові збори, «комунальні податки та збори» (податок із будівель у містах, квартирний збір, збір із власників транспортних засобів, прописочний збір).

Загалом до початку 30-х років XX століття в Радянському Союзі існувало 86 різних податків і зборів.

Прихід Й. Сталіна до влади ознаменувався тотальним одержавленням, переходом до суворого централізму й одноосібної влади та податковими реформами, унаслідок яких основними податками стали: прибутковий податок з населення, податок з обороту, прибутковий податок з колгоспів та податок з нетоварних операцій. Додатково передбачалося оподаткування населення збором на потреби житлового та культурно-побутового виробництва. Як паралельний канал

фінансування потреб щодо забезпечення економічної безпеки, використовувалися відрахування від прибутків промислових підприємств та радгоспів. Це пов'язано з тим, що уряд вважав, що він може не оподатковувати дохід одержавлених підприємств, а розпоряджатися ним повністю на правах власника. З 1933 року на селян був покладений обов'язок поставки державі продуктів з присадибних ділянок та домашніх господарств. Також поряд із названими були збережені деякі раніше існуючі податки [2, с. 148–149].

Отже, упродовж перших двадцяти років перебування українських земель під радянською владою спостерігається нарощення економічного потенціалу територій України. Проте, незважаючи на позитивні зрушення в індустріальному розвитку окремих галузей промисловості, українські землі залишились основним постачальником ресурсів для забезпечення економічної безпеки СРСР. Крім того, на західній частині України, яка перебувала під владою різних пануючих держав, продовжували посилюватись відмінності в особливостях економічного, соціального, культурного та релігійного розвитку. Адже лише в 1939 році відбулось об'єднання земель східної та західної України у єдину республіку Радянського Союзу.

З початком війни 1941–1945 років витрати бюджету Радянського Союзу досить різко зросли. Це зумовило підвищення ставок чинних податків та запровадження ряду нових. Серед нових податків було введено: воєнний податок; податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян; збір з власників худоби.

Під час окупації німцями нещадно використовувалися українські землі та українське населення. Зокрема, було встановлено так званий «новий порядок», згідно з яким запроваджено 25 видів грошових податків, у тому числі загальнодержавні (податок з обороту, прибутковий податок, податок зі спадщини та ін.) і місцеві (на будови, транспортні засоби, худобу, собак, кішок, димарі, промисли тощо). Важкою повинністю, як за часів татарського іга, на окупованій території лягла відправка людей на роботи до Німеччини [6, с. 111].

Післявоєнний період, особливо роки правління Микити Хрущова, ознаменувався зниженням податків з фізичних осіб та деяких податків, що перекладалися в цінах на населення. Так, були відмінені обов'язкові натуральні поставки продуктів, податок з нетоварних операцій.

Починаючи із 60 років XX століття, Радянський Союз розпочинає «холодну війну» та «гонку озброєнь». З цього часу економічну безпеку держави вважають основою політики уряду. А оскільки нарощування збройного арсеналу потребувало збільшення витрат бюджету, то впродовж наступних майже 30 років зміни в податкове законодавство вносились лише стосовно розподілу прибутків підприємств.

І хоча у середині 1980-х років криза вразила всі сфери життя СРСР, неефективна «соціалістична економіка» хронічно не забезпечувала потреб країни, щороку знижувався життєвий рівень населення та відбувалося падіння цін на міжнародному ринку на нафту і природний газ, уряд дотримувався лінії поступового зменшення податкового тиску на населення. У зв'язку з цим запроваджується патентування індивідуального підприємництва та податок на прибуток кооперативів; відміняється нормативний розподіл прибутку і натомість вводиться податок на прибуток підприємств та універсальний акцизний податок – з продажу.

Після розпаду СРСР у системі управління безпекою України розпочався принципово новий етап (1991 рік та до сьогодення), в якому безпеку стали розуміти як важливу передумову для стабільного розвитку держави та її регіонів, і податки в ній (цій системі) відіграють не останню роль. Адже саме податки становлять понад 70 % дохідної частини Державного бюджету України і, як наслідок, є фінансовою базою держави для здійснення її функцій, у тому числі і у сфері забезпечення економічної безпеки.

Отже, держава у всі часи не могла обходитись без збору податків. Це пояснюється тим, що захист населення від будь-яких загроз, тобто забезпечення його безпеки, який є однією із передумов утворення держави та основною її функцією впродовж усієї історії людства, неможливо здійснювати без відповідних фінансових ресурсів. А податки є надійним і доступним із усіх методів і способів їхньої акумуляції.

В історії нашого народу є приклади, коли податки зближували народи чи об'єднували націю або спричиняли масові заворушення. Так, прикладом першого є об'єднання союзів та племінних слов'янських князівств у Київську Русь. Тут податки посприяли створенню єдиної держави та допомогли багатьом східнослов'янським племенам

врятуватись від руйнувань і спустошення з боку сусідів і тим самим забезпечили їхню економічну та військову безпеку. А ось утворення козацтва і визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького є зразком, коли надмірний податковий тиск та несправедливий підхід до визначення об'єкта оподаткування (наприклад, податок на утримання католицького духовенства, який сплачувався лише православними) спровокували масове невдоволення українського населення. До речі, визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького не єдиний випадок, коли податки спричиняли повстання та кровопролиття. Класичним прикладом є повстання у Древлянській землі проти Київського князя Ігоря, коли той під час полюддя спробував стягнути данину з древлян двічі, за що поплатився головою. А ось князь Олег став взірцем використання оподаткування в політичних цілях, встановивши «легку данину» дніпровським сіверянам, після чого племена радомичів добровільно перейшли під протекторат князя.

Сьогодення теж має приклади подібного впливу податків. Згадаймо лише нещодавні події, пов'язані з прийняттям Податкового кодексу України, коли велика кількість підприємців об'єднались, вимагаючи змін стосовно єдиного податку. Таким чином, податки є досить важливим інструментом у системі забезпечення економічної безпеки держави. Адже саме податки дають можливість державі керувати суспільними відносинами, впорядковувати їх, а також перерозподіляти ресурси і забезпечувати безпеку суспільства.

Список використаних джерел у розділі 7

Підрозділ 7.1

1. Іванов Ю. Б. Податкова безпека: сутність та умови забезпечення / Ю. Б. Іванов, Ю. В. Бережна // Економіка розвитку. – 2010. – № 2 (54). – С. 9–11.

2. Цвилий-Букланова А. А. Налоговый контроль в системе обеспечения налоговой безопасности государства : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юр. наук : спец. 12.00.14 – административное право, финансовое право, информационное право / А. А. Цвилий-Букланова. – Челябинск, 2011. – 32 с.

3. Тимовеева И. Ю. Налоговая безопасность государства, бизнеса и общества: концепция и методология : автореф. дисс. на соискание науч. степени док. эк. наук : спец. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности, в т.ч. экономическая безопасность) / И. Ю. Тимовеева. – М., 2011. – 53 с.

4. Іщенко В. В. Податкова складова фінансової безпеки / В. В. Іщенко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2012. – № 37. – С. 35–40.

5. Тимовеева И. Ю. Налоговая безопасность государства, бизнеса и общества: концепция и методология : автореф. дисс. на соискание науч. степени док. эк. наук : спец. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности, в т.ч. экономическая безопасность) / И. Ю. Тимовеева. – М., 2011. – 53 с.

6. Про основи національної безпеки України : Закон України : від 19.06.2003 № 964-IV (із змінами та доповненнями станом на 18.05.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/про%20основи%20національної%20безпеки%20україни.

7. Мартиненко В. В. Зміцнення економічної безпеки національної економіки в умовах впливу глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.03 – економіка та упр. нац. господарством / В. В. Мартиненко. – К. : Акад. муніцип. упр., 2014. – 20 с.

8. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України : від 29.10.2013 № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html.

Підрозділ 7.2

1. Виклюк М. І. Податкова безпека: дуалістичність економічної природи трактування змісту основних характеристик / М. І. Виклюк, В. В. Гресик // Інноваційна економіка. – 2013. – № 5 (43). – С. 242–246.

2. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгів-

лі України : від 29.10.2013 № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html.

3. Стратегічне управління національним економічним розвитком : монографія в 2 т. / за заг. ред. О. В. Кендюхові. – Донецьк : ДВНЗ «ДонНТ», 2013. – Т. 2. – 392 с.

4. Макроэкономический анализ и экономическая политика на базе параметрического моделирования : научная монография / Ашимов А. А., Султанов Б. Т., Адидов Ж. М. и др. – М. : Издательство физико-математической литературы, 2010. – 284 с.

Підрозділ 7.3

1. Мельник В. М. Використання податкових інструментів в умовах становлення ринкової економіки / В. М. Мельник, Т. В. Кощук // Фінанси України. – 2010. – № 2. – С. 46–57.

2. Загорський В. С. Новітні податкові реформи у країнах Європейського Союзу та орієнтири для податкової політики в Україні / В. С. Загорський, В. М. Мельник, Т. В. Кощук // Наукові праці НДФІ. – 2010. – Випуск 3 (52). – С. 3–17.

3. Сухоруков А. І. Фінансова безпека держави : навчальний посібник / А. І. Сухоруков, О. Д. Ладюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 192 с.

4. Іщенко В. В. Податкова складова фінансової безпеки держави / В. В. Іщенко // Наукові праці НДФІ. – 2011. – № 4 (57). – С. 149–156.

5. Экономическая безопасность: производство–финансы–банки / под ред. В. К. Сенчагова. – М. : ЗАО «Финстатинформ», 1998. – 621 с.

6. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку : в 3 т. – Т. 1 : Фінансова політика та податково-бюджеті важелі її реалізації / за ред. А. І. Даніленка. – К. : Фенікс, 2008. – 468 с.

7. Грушко В. Фінансова безпека бізнесу: податковий аспект / В. Грушко, С. Лаптєв, Л. Кошембар. – К. : Університет економіки і права «КРОК», 2010. – 256 с.

8. Десятнюк О. М. Моніторинг податкових ризиків: теорія та практика : монографія / О. М. Десятнюк. – Тернопіль : ТНЕУ, 2009. – 312 с.

9. Іщенко В. В. Податкова складова фінансової безпеки держави / В. В. Іщенко // Наукові праці НДФІ. – 2011. – № 4 (57). – С. 149–156.

10. Стігліц Джозеф Е. Економіка державного сектору / Стігліц Джозеф Е. ; пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільській. – К. : Основи, 1998. – 854 с.

11. Макроэкономика. Теория и российская практика : учебник / кол. авт.; под ред. А. Г. Грязновой ; Финансовая академия при Правительстве РФ. – 6-е изд., испр. и доп. – М. : КНОРУС, 2006. – 624 с.

12. Ковальчук К. Функції податків та їх реалізація в податковій системі України / К. Ковальчук, Т. Рева // Вища школа. – 2008. – № 10. – С. 79–83.

13. Максимова Л. П. Вплив системи податкового регулювання на конкурентоспроможність вітчизняної економіки / Л. П. Максимова, Д. С. Федорченко // Фінанси України. – 2007. – № 6. – С. 56–63.

14. Соколовська А. М. Податкова система держави: теорія і практика становлення / А. М. Соколовська. – К. : Знання-Прес, 2004. – 454 с.

15. Налогообложение: теории, проблемы, решения / под общ. ред. В. П. Вишневского. – Донецк : ДонНТУ, ИЭП НАН Украины, 2006. – 504 с.

16. Іщенко В. В. Податкова складова фінансової безпеки держави / В. В. Іщенко // Наукові праці НДФІ. – 2011. – № 4 (57). – С. 149–156.

17. Бембетов А. П. Предупреждение экономической преступности в сфере налогообложения : учебное пособие / А. П. Бембетов. – М. : АНП ФСНП, 2005. – 248 с.

Підрозділ 7.4

1. Цимбал П. В. Виникнення та розвиток Податкової системи Київської Русі / П. В. Цимбал // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – Ірпінь, 2004. – № 4 (26). – С. 203–209.

2. Історія оподаткування : навчальний посібник / Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Андрущенко В. Л., Мельник В. М. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2004. – 242 с.

3. Цимбал П. В. Податки в Україні за Часів Речі Посполитої: правовий аналіз / П. В. Цимбал // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – Ірпінь, 2005. – № 1 (28). – С. 133–136.

4. Андрущенко В. Л. Податкова держава: генезис концепція еволюція / В. Л. Андрущенко // Світ фінансів. – 2008. – № 3 (16). – С. 7–14.

5. Цимбал П. В. Податки часів Запорізької Січі / П. В. Цимбал // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – Ірпінь, 2005. – № 2 (29). – С. 101–107.

6. Ярошенко Ф. О. Історія податків та оподаткування в Україні : навчальний посібник / Ф. О. Ярошенко, В. Л. Павленко. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2002. – 240 с.

Наукове видання

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

**Мацелюх Наталія Петрівна, Шевчук Олег Анатолійович,
Максименко Іван Андрійович, Теліщук Микола Миколайович,
Мартиненко Валентина Віталіївна Старостенко Ганна Григорівна,
Ярова Оксана Анатоліївна, Поснова Тетяна Вікторівна,
Ковальчук Володимир Миколайович, Корж Марина Анатоліївна,
Круш Петро Васильович, Ляшенко Юрій Іванович,
Мискін Юрій Ігорович, Мискіна Оксана Олександрівна,
Рябчук Оксана Григорівна, Скорик Марина Олегівна,
Подік Іванна Іванівна, Рябокінь Тарас Васильович,
Теліщук Мирослава Миколаївна**

ПОДАТКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Монографія

Відповідальний за випуск	*Д. Ф. Салахова*
Редактор	*І. Є. Врублевська,* *М. М. Грабарчук,* *Н. І. Грицюк*
Форматування та комп'ютерна верстка	*О. В. Лисенко*

Здано до друку 11.04.2018. Формат 60×84/16
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Друк. арк. 20,9.
Тираж 300 примірників. Замовлення № 697.

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08200, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016*